

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1978

A TARTALOMBÓL

Vásárhelyi Judit: Két XVI. századi magyar ciceroniánus
Némedi Lajos: Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)
Szajbély Mihály: Vörösmarty utolsó töredéke
Kabdebó Lóránt: A Tücsökzene műformája

*

Lőrinczy Huba: Ábrándtalanságtól az illúzióig

*

Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya

*

Szemle

Sőtér István: Werthertől Szilveszterig (Fenyő István)
Orosz László: Berzsenyi Dániel (Szajbély Mihály)
Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Pór Péter)
Humanista történetírók (Boronkai Iván)
Bethlen Gábor korának költészete (Bán Imre)
Ady Endre összes versei (Péter László)

*

Rónay György (1913–1978) (Németh G. Béla)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1978. LXXXII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

<i>Vásárhelyi Judit: Két XVI. századi magyar ciceroniánus</i>	273
<i>Némedi Lajos: Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)</i>	286
<i>Szajbély Mihály: Vörösmarty utolsó töredéke (Fogytán van a napod...)</i>	303
<i>Kabdebó Lóránt: A Tücsökzene műformája</i>	321

Kisebb közlemények

<i>Ifj. Bartha Lajos: Janus Pannonius két csillagászati verse</i>	340
<i>Bíró Zsuzsa: A halálmotívum Radnóti költészetének utolsó korszakában (Tajtékos ég)</i>	345

Műelemzés

<i>Lőrinczy Huba: Ábrándtalanságtól az illúzióig (Török Gyula A porban és A zöldkőves gyűrű c. regényének elemzése)</i>	354
---	-----

Adattár

<i>Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya (Közzéteszi: Horváth Mária)</i>	364
<i>Péterffy Ida: Horváth Ádám levele Csutor Jánoshoz</i>	370
<i>D. Szemző Piroska: Adalékok Vajda János utolsó éveire</i>	377

Szemle

<i>Sőtér István: Werthertől Szilveszterig (Fenyő István)</i>	382
<i>Orosz László: Berzsenyi Dániel (Szajbély Mihály)</i>	386
<i>Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról (Pór Péter)</i>	388
<i>Humanista történetírók (Boronkai Iván)</i>	391
<i>Bethlen Gábor korának költészete (Bán Imre)</i>	396
<i>Ady Endre összes versei (Péter László)</i>	399

*

<i>Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. — A Zrínyi-nyomda mini-hasonmásai a magyar nyomdászati történetéről. — Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. — S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. — Vendel-Mohay Lajosné: „Áll a régi ház még”. — Pap Károly: A fölbukkanó ember. — Tamás Attila: Lira a XX. században. (Jankovics József, Klaniczay Tibor, Varga Imre, Hargittay Emil, Rába György, Czére Béla, Széles Klára)</i>	404
---	-----

Krónika

Rónay György (1913–1978) (Németh G. Béla)	414
„A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” kutatása nemzetközi problémabizottsága megalakulásáról (I. L.)	415
Konferencia Vitkovics Mihály születése 200. évfordulója alkalmából (F. I.)	416

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
Ménai út 11–13.

KÉT XVI. SZÁZADI MAGYAR CICERONIÁNUS*

Az ókori tudománynak és művészetnek a reneszánsz korszakában központi szerepe volt.¹ E kor nagyban támaszkodott az antikvitás filozófiai, ideológiai irányzataira, művészeti elveire és gyakorlataira. Az ókori auktorok műveinek felelevenítése, átörökítése és felhasználása különböző fokozatokban ment végbe. A művek feltárását, interpretálását, kommentálását a filológusok végezték. A tudós literátorok alkotásaikban az antik szerzők imitálására, majd fejlettebb fokon aemulálására törekedtek.

Az imitációnak több értelmezése létezett. Petrarca antik szerzőktől átvett definíciója szerint pl. az imitációnak a méhek tevékenységéhez hasonlóan kell történnie.² Ahogyan azok a különböző virágokról gyűjtött virágport mézzé alakítják, úgy kell a poétáknak is újjá-sőt jobbáteremteniük a különböző auktoroktól átvett motívumokat. Ez a szabad, eklektikus imitáció az ókori szerzők meghaladásához is elvezethet és módot adhat az alkotói egyéniség kibontakoztatására is.

Az imitáció másik felfogása az alkotói egyéniség háttérbe szorításával egy-egy mintául választott auktor kizárólagos tiszteletét és utánpótlását jelentette. A költészetben Vergilius, a prózában pedig Cicero volt a mintaauktor.

Marcus Tullius Cicero életműve több mint két évszázadon keresztül a humanisták érdeklődésének homlokterében állt.³ Politikai pályafutása, eklektikus filozófiája, elméleti traktátusai ugyan egyaránt elismerésre találtak körükben, mégis elsősorban a beszéd legtekélyesebb művésztét látták benne. E csodálatot az a humanisták által többször hangsúlyozott felfogás magyarázza, hogy az emberi személyiség legfontosabb kifejezője a beszéd, amely az embert a többi élőlény fölé emeli. Másfelől a „*restitutio linguae Latinae*”, vagyis az ókori, tiszta, klasszikus latin nyelv felújításához látták Cicero művészi nyelvében kiindulást és segítséget.

Cicero nyelvezetének és művészetének kizárólagos kultusza és utánpótlása ilyen elvek alapján bontakozott ki a humanista retorikai gyakorlatban. Az olasz iskolákban Gasparino de Barzizza óta iskolai auktorként tanulmányozott Cicero kötelező minta lett a prózai alkotásokban. Igazán jó szónoknak és prózaíróknak csak az számított, aki mondanivalójának elrendezésében Cicero módszereivel élt, sőt az igazi ciceroniánus tőle vette nyelvi-stilisztikai kifejezési formáit is. Különösen emiatt az utóbbi kritérium miatt vezetett ez az irányzat a latinnyelvű humanista próza megmerevedéséhez.

Az eltúlzott cicerói imitációban rejlő, az alkotóegyéniség szempontjából negatív vonások a kortársak számára is nyilvánvalóak voltak. Így nem csoda, hogy a ciceroniánizmus történetét ideológusai-

*Jelen tanulmány az 1975. őszi szegedi diákköri konferencián elhangzott előadásom továbbgondolása, kibővítése és bizonyos tekintetben átdolgozása.

¹August BUCK: Die Rezeption der Antike in den romanischen Literaturen der Renaissance. Berlin 1976.

²Jürgen v. STACHELBERG: Das Bienengleichnis. Romanische Forschungen 1956. 271–293.

³Tadeusz ZIELINSKI: Cicero im Wandel der Jahrhunderte. 3. Auflage. Leipzig–Berlin 1912. és A. BUCK: i. m.

nak és támadóinak vitái jellemzik. A cinquecento korában Cortese és Poliziano majd Bembo és Gianfrancesco Pico della Mirandola, valamint Erasmus és Scaliger között folyt vita a cicerói imitációról.⁴

Poliziano Cortesével folytatott polemiájában⁵ egyéniségét hangsúlyozva utasította el Cicero követeését. Becesebb volt számára a bikának vagy az oroszlánnak a képe a majoménál; sajátmagát akarta kifejezni, nem pedig Cicerot. Cortesének is azt tanácsolta, hogy a sok szerző – köztük Cicero műveinek tanulmányozása után „parafa nélkül ússzon”, azaz próbáljon meg írásaiban önálló lenni.

Cortese azonban büszkén hirdette, hogy inkább akar Cicero majma, mint mások neveltje és fia lenni. A beszédtudományok felvirágoztatása érdekében mindenképpen szükség van szerinte az imitációra. Mivel, ha valaki senkit sem követ, hasonló ahhoz a vándorhoz, aki vaktában kóborol, míg a ciceroniánus a helyes úton jár.

Bembo feltétlen Cicero iránti tiszteletét Pico della Mirandola (1512–13) próbálta megingatni.⁶ Levélváltásukból kitűnik, hogy mindketten a neoplatonizmus hívei. Piconál azonban a platoni ideatan az eklektikus imitáció elvét igazolja, mivel szerinte a tökéletes stílus ideáját – bár nem teljesen –, mégis több ember birtokolta, így több auktort kell utánózni. Bembo érve az, hogy Cicero művészetét áll a legközelebb a tökéletes ideájához, ezért őt egyedül kell utánózni. S X. Leo pápa titkáráként írott levelei valóban a cicerói stílus jegyében fogantak olyannyira, hogy bizonyos, már bevett keresztény terminusokat is Cicero nyelvében fejezett ki.

A harmadik, legnagyobb támadást e témakörben Erasmus indította az olasz ciceroniánusok ellen. 1528-ban keletkezett Ciceronianusában⁷ lukianoszi modorban gúnyolja ki a dialógusban szereplő elvakult Cicero-követőt: Nosoponust, aki nem törődve a Cicero óta eltelt idővel, kizárólag mestere kifejezéseit tanulmányozza és használja fel. Erasmus Cicero imitálását vitatva Polizianohoz hasonlóan az alkotó egyéniségét hangsúlyozza; egy ember kizárólagos követését pedig Petrarca emlékeztetve a méhhasonlással cáfolja. Végül is a keresztény humanizmus elvei szempontjából veti el Cicero l'art pour l'art utánzását. Szerinte ugyanis igazi ciceroniánusnak lenni: pogányságot jelent. Kitűnő példákkal illusztrálja a ciceroniánus gyakorlatnak azokat a képtelen túlzásait, hogy a Cicero-imádók a keresztény fogalmakat mesterük szókincsével próbálják egyeztetni (pl.: ecclesia = sacra concio, synodica constitutio = senatus consultum stb.). Ugyanakkor híres *Catalogus doctorum*-ában sorra veszi az olaszok által ciceroniánusnak tartott alkotókat, mindegyikről bebizonyítja, hogy nem ciceroniánus. Még a belga Longolius ciceroniánus voltát is tagadja, pedig az olaszok őt ismerték el egyedül az Alpokon túl élők közül, a többieket stílus szempontjából mind barbároknak tartották.

A Ciceronianus-ra Julius Caesar Scaliger felelt, akinek írása Erasmus szerint „az elejétől végig annyira hemzseg a szemenszedett gyalázkodástól, hogy maga a megtestesült hazudozás sem hazudhat orcátlanabban s maguk a fúriák sem vicsooroghatnak veszettebbül. A fogalmazásból lépten-nyomon annyira rá lehet ismerni Aleanderre, mint szerzőre, hogy saját arcáról se jobban. S ismerem én mindkettőt, nagyon is.”⁸

Scaliger *Oratio*-ja (1531)⁹ az imitáció problematikája szempontjából újszerű érvet nem tartalmaz. Kimerül Erasmus megállapításainak cáfolgatásában. Cicero egyedüli utánzását jogosnak és helyesnek tartja olasz honfitársai részéről. Gögösen hangoztatja, hogy az olaszok a latin nyelv igazi örökösei. Erasmus keresztény humanista kifogásait ostobának tartja és nem is igen foglalkozik a kérdéssel.

⁴ August BUCK: *Dichtungslehren der Renaissance und des Barocks*. A „Renaissance und Barock” kötetben, Frankfurt a. Main 1972. I. Teil 28–60.

⁵ Poliziano és Cortese levélváltását a következő ciceroniánus írásokat tartalmazó gyűjteményből idézzük: *Dialogus cui titulus Ciceronianus . . . edente Meliore Adamo Silesio*. Neapoli Nemetum 1617. 248–249. és 257–259.

⁶ *Le epistole „De imitatione” di Giovanfrancesco Pico della Mirandola e di Pietro Bembo*. A cura di Giorgio Santangelo. Firenze 1954. 37, 41.

⁷ ERASMUS: *Ciceronianus*, ld. az 5. jegyzetben idézett gyűjteményt, 9–11, 86, 92, 134.

⁸ V. KOVÁCS Sándor: *Magyar humanisták levelei*. Bp. 1971. 641. Erasmus 1532 február 27-én Oláh Miklósnak írott levele.

⁹ Julius Caesar SCALIGER: *Pro M. Tullio Cicerone contra Desid. Erasmus Roterodamum orationes duae*. Tolosae 1620.

Erasmus – miként Oláh Miklósnak írott, fentebb idézett leveléből kitűnik –, nem Scaligert tartotta az *Oratio* szerzőjének. Ezért Scaliger 1535-ben újabb *Oratio*-ban védte meg magát és előző írását.

E vitairatokon kívül az imitáció témakörében több olyan traktátus, levél stb. született az olasz humanisták tollából, amely érinti és összefoglalja a vitát, mint pl. Giovanbattista Giralaldi Cintio levélváltása Celio Calcagninivel 1532-ben, vagy Bartolomeo Ricci *De imitatione libri tres* (1541) című filozofikusabb műve – hogy csak néhányat említsek.¹⁰

Bár a ciceroniánizmus legkorábban az olasz humanizmusban fejlődött ki, hamarosan teret hódított Itálián kívül is. Magyarországon az oratio- és epistolairási gyakorlatban már a XV. században megfigyelhető,¹¹ de magyarországi szerzőtől származó elméleti munkák e témakörben csak jóval később jelentek meg. 1555-ben adta ki Baselben a pozsonyi származású Christophorus Pannoniuss Preyss, az Odera-parti Frankfurt retorika és poézis professzora *Ciceronis Vita és Oratio de imitatione Ciceroniana* című műveit tartalmazó kis gyűjteményét.¹² Tanítványa volt Melanchtonnak, aki oktató munkája során a klasszikus műveltségű, keresztény humanisták kinevelésén fáradozott.

A latin nyelv magasszintű elsajátítása érdekében Melanchton is az imitáció módszeréhez folyamodott.¹³ Elismerlte Cicero nagyságát, „a beszéd legnagyobb tanítómesterét” látta benne. Bár legfontosabb szerzőnek tartotta, kizárólagos utánzását mégis elvetette. Szerinte ugyanis azt az egész korszakot, amelyben Cicero élt, tehát rajta kívül Caesart, Terentium, Livium, valamint bizonyos tekintetben Plautust és Sallustium is követni kell. A későbbiek közül csak Quintilianust tartotta utánzásra érdemesnek. A gyakorlatban a lectio, exercitio stíli és a declamatio egymásra épülő hármas módszerével élt. Olvasáskor az auktor által használt szavakat és kifejezéseket, majd az inventio és dispositio módszerét figyelemmel kísérte. Ezeket a tanulmányokat követte a gyakorlati imitáció, amely során szem előtt tartották az elocutio sajátosságait. Így végül eljutottak odáig a növendékek, hogy megadott témában beszédet írtak vagy tartottak.

Melanchton elvei és gyakorlata a quintilianusi imitációfelfogást tükrözi, tehát őt sem elégítette ki egyetlen embernek vagy egyedül a szavaknak az utánzása, az eklektikus, szabad imitációnak volt a híve.¹⁴

¹⁰ Bernard WEINBERG: A history of literary criticism in the Italian renaissance. Chicago 1961. 100–103.

¹¹ A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: KLANICZAY Tibor. Bp. 1964. 217–219. – A XVI. század elején tevékenykedő magyarországi ciceroniánusokról GERÉZDI Rabán írt: Aldus Manutius magyar barátai. Janus Pannoniustól Balassi Bálintig. – Bp. 1968. 204–266.

¹² Preyss Christoph ciceroniánizmusára vonatkozóan TÉGLÁSI Imrével egymástól függetlenül párhuzamos kutatásokat végeztünk. Eredményei az Antik Tanulmányok-ban fognak megjelenni.

¹³ Karl HARTFELDER: Philipp Melanchthon als praeceptor Germaniae. Berlin 1899. A Melanchthons pädagogische Grundbegriffe c. fejezet 327–355.

¹⁴ M. Fabii Quintiliani Institutionis oratoriae libri XII. Edidit Ludwig RADERMACHER. Lipsiae 1959. Teubner.

X. 2. 24–26.: Itaque ne hoc quidem suaserim, uni se alicui proprie, quem per omnia sequatur, addicere, longe perfectissimus Graecorum Demosthenes, aliquid tamen aliquo in loco melius alii (plurima ille). sed non qui maxime imitandus, et solus imitandus est. quid ergo? non est satis omnia sic dicere, quo modo M. Tullius dixit? mihi quidem satis esset, si omnia consequi possem. quid tamen noceret vim Caesaris, asperitatem Caelii, diligentiam Polionis, iudicium Calvi quibusdam in locis adumere? nam praeter id quod prudentis est, quod in quoque optimum est, si possit, suum facere, tum in tanta rei difficultate unum intuentes vix aliqua pars sequitur. ideoque cum totum exprimere quem eligeris paene sit homini inconcessum, plurimum bona ponamus ante oculos, ut aliud ex alio haereat, et quo quidque loco conveniat aptemus.

X. 2. 27.: Imitatio autem (nam saepius idem dicam) non sit tantum in verbis. illuc intendenda mens, quantum fuerit illis viris decoris in rebus atque personis, quod consilium, quae dispositio, quam omnia, etiam quae delectationi videantur data, ad victoriam spectent: quid agatur prohemio, quae ratio et quam varia narrandi, quae vis probandi ac refellendi, quanta in adfectibus omnis generis movendis scientia, quamque laus ipsa popularis utilitatis gratia adsumpta, quae tam est pulcherrima, cum sequitur, non cum arcessitur. haec si perviderimus, tum vere imitabimur.”

Melanchton imitációról vallott nézetei, pedagógiai tevékenysége igen nagy hatást gyakorolt Preysse, aki Cicero-irataiban hasznosította és továbbgondolta mestere elképzeléseit. Kettejük között mély barátság fejlődött ki.¹⁵ Melanchtonnak Preyssehez írott, fennmaradt leveleiben bizalmas családi ügyek, politikai események és literátorokhoz méltó, alkotással kapcsolatos gondok a fő témák. Így nem meglepő, hogy Preysse Cicero-ról szóló írásainak is Melanchton volt az egyik első olvasója, sőt ő fogalmazta meg Preysse számára a *Vita Ciceronis* Johann Coscielieczhoz, a lengyelországi Sziradia vajdájához intézett ajánlólevelét is barátja nevében, amint az 1554. május 20-án írott leveléből kiderül.

Bevezetésében Preysse, azaz Melanchton a helyes beszéd fontosságát hirdeti. Különösen aktuálisnak tartja a rá való törekvést kortársai hanyagsága miatt. Pedig példák tanulmányozása, imitálása és a gyakorlat útján bárki előrehaladást tehetne. Hangsúlyozza, hogy „nincsen jobb példa Cicero munkáinál nemcsak a latin, hanem a másnyelvű beszéd megformálásában is.” A görögöket is kell ismerni, de Cicero nyelve, beszédének formája és világossága miatt kell feltétlenül imitálni. S mivel Cicero megítéléséhez és megértéséhez nagy segítséget nyújthat életének ismerete, ezért állította össze a szerző a *Vita*-t.

Preysse ebben az életrajzban elsősorban mint kitűnő szónokot ünnepelte Cicero. Végigkövette életét, békére törekvő és mindig a res publica érdekeit szolgálni akaró politikai tevékenységét, nagyra értékelte filozófiai munkáit és bennük a görög források imitálásának és felhasználásának kitűnő példáit láttatta. Mivel a cicerói imitáció szempontjából különösebben fontos nézetet vagy véleményt Preysse a *Vita*-ban nem közölt, ezért részletes ismertetésétől és elemzésétől eltekintünk.

Sokkal érdekesebb témánk szempontjából a *Vita*-val együtt megjelentetett *Oratio*. Ajánlása a lengyel Andreas Coscieliecznek, Loncic vajdájának szól, mely nem Melanchtontól származik. Preysse praefatio szerint régebben már ösztönözte a két Coscielieczet a cicerói imitációra. Célja most az utánzás körül kialakult vita főbb kérdéseinek felvázolása.

Preysse imitációmeghatározása az Auctor ad Herennium-tól származik: „az imitáció az, ami szorgalmas belátással arra ösztönzi az embert, hogy a beszédben valakihez hasonlóvá akarjon lenni.”¹⁶ Megkülönbözteti a stylusnak és a formának az utánzását. Mindkettőt szükségesnek, sőt „azoknak, akik húnok, vandálok, gótok, szarmaták, geták között születtek és neveltettek”, egyenesen kötelezőnek tartja. Hangsúlyozza azonban azt is, hogy az imitáció csak az exercitatio révén valósulhat meg. Az utánzást Arisztotelészre¹⁷ hivatkozva az ember természettől adott tulajdonságának tekinti, mely a művészetek, erkölcsök terén, sőt az egész életben érvényesül.

Arra a kérdésre, hogy kit kell utánozni, Preysse nehezen adja meg a végleges választ, így akar utalni a kérdés igen problematikus és vitatott voltára, ill. így kívánja még hatásosabbá tenni véleményét. Leszögezi, hogy ugyan Quintilianus szerint Cicero „Demoszthenész erejét, Platon bőségét és Iszokratész ékességét egyaránt követte”,¹⁸ mégis méltánytalanság lenne, hogy csak egy szerzőt tegyen tanulmányai és imitálása tárgyává, másokat pedig megvessen. Több szerző utánzása azonban a gyakorlatban semmiképpen nem vezethet szerinte eredményre. Ellentmondanak egymásnak, nem nyújtanak biztos támpontot arra nézve, hogy melyik a helyes forma, amelyet el kell az imitátornak sajátítania. Eppen ezért Preysse szerint mégis mindenek közül a legjobbat, Cicero-t kell utánozni: „akiről azt hiszik, hogy a természet, minden embernek és dolognak a szülőanyja páratlan gyengédséggel benne hívta életre azokat az erőket, amelyeket egyébként a többi tehetségnél általában undorral alkotott meg, mert beleúnt a közönséges példákba és valamilyen ritka mű után vágyakozott. Úgy elhalmozta őt

¹⁵ Wilhelm FRANKÓI: Melanchtons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874. 13–24.

¹⁶ Christophorus PREYSS: *Oratio de imitatione Ciceroniana*. Basileae 1555. 152. – Incerti auctoris de ratione dicendi ad C. Herennium lib. IV. Iterum recensuit: Fridericus MAX. Lipsiae 1923. I. 3, 7–8.

¹⁷ Ch. PREYSS: i. m. 176. – Arisztotelész: Poétika. Ford.: SARKADY János. Bukarest 1969. 37.

¹⁸ Ch. PREYSS: i. m. 199. – Ugyanez Quintilianusnál X. 1. 108, ld. a 14. jegyzetben idézett kiadást.

képességeivel, hogy az összes tudományok és művészet kiváló ismeretét, a beszédművészet minden ékességét és az összes erényt egyaránt megpillanthatjuk öbenne.”¹⁹

Cicero óta éppen ezért csak azok számítanak igazán nagy szónoknak, akik őt utánozzák. Néhány ciceroniánus méltatása után Preyss még szót ejt arról, hogy helyes, ha az imitátor mások művét is olvassa, de Cicero olvasása mindenképpen a legfontosabb.

A rövid ismertetésből látszik, hogy az Oratio a Cicero-életrajzzal egybehangzóan az eklektikus imitáció cáfolatát adja. Arisztotelész, Auctor ad Herennium, Quintilianus a név szerint is említett, felhasznált források. A tőlük vett idézetek a korabeli elméleti irodalomban közhelyeknek számítottak. Nem használta fel Preyss az olasz ciceroniánus vitában keletkezett, fentebb ismertetett írásokat, bár utalt az olasz Cicero-követőkre.

Úgy tűnik, hogy másoktól vett idézetek helyett inkább mondandójának személyes hitelére törekedett. Saját tapasztalataira hivatkozott, és hallgatóságát arra kényszerítette, hogy újra gondolja vele együtt végig, mi minden készítette arra, hogy egyedül Cicerót tekintse mesterének. Melanchton elfogadta Preyss személyes tapasztalataival megalapozott véleményét, bár kétségtelen, hogy Preyss szigorúbb ciceroniánus volt nála, de nem ragaszkodott olyan mereven csak Ciceróhoz, mint pl. Bembo, hanem más szerzők olvasását és ismeretét is szükségesnek tartotta. Szolid, a korabeli oratióműfaj színvonalán álló, világos szerkezetű és érthető nyelvű Preyss mindkét írása.

A Vitá-nak és az Oratio-nak elsősorban a frankfurti hallgatóság körében lehetett nagy hatása. Az egyetemi ifjúság körében levő magyarok is bizonyára ismerték, de eljutott külföldön élő magyarországi humanistákhoz is, miként Zsámboki Jánoshoz, aki e mű egy példányát könyvtárában őrizte.²⁰ A későbbi humanista ciceroniánus szakirodalom is számoltartotta. Így került bele pl. e mű teljes terjedelmében Fridericus Hallbauer ciceroniánus iratokat tartalmazó gyűjteményébe is.²¹

Preyss 1559-ig oktatott Frankfurtban. Hosszabb olmtüzi és thorni tartózkodás után Königsbergben 1580–90 között újra a retorika professzoraként működött és minden bizonnyal ott is a könyveiben olvasható elvek szellemében nevelte Cicero stílusára és világos és tiszta nyelvhasználatra hallgatóit.

A cicerói imitáció kérdéséről nem sokkal Preyss után összefoglaló művet írt a pályája kezdetén álló Zsámboki János,²² aki később Ferdinánd, majd Miksa császár könyvtárosa, udvari történetírója és orvosa lett, s akinek nevéhez rengeteg görög és latin auktor szövegkiadása fűződik.

Zsámboki János ciceroniánus nézetei wittenbergi, ingolstadti, strassburgi és páduai tanulmányaihoz köthetők.

Wittenbergbe 1545. június 29-én iratkozott be,²³ itteni tartózkodásának végpontját nem ismerjük. Életrajzírói szerint Melanchton nem gyakorolt személyiségére és életművére olyan nagy hatást, mint várnánk.²⁴ Bár elsősorban görög tanulmányokat folytatott nála, de valószínűnek tarthatjuk, hogy Melanchton 1545 augusztusában meghirdetett, Cicero *De oratore*-járól szóló előadásainak ő is hallgatója volt.²⁵

Ingolstadtban annak a Veit Amerbachnak volt a tanítványa, aki éppen Melanchtonnal való vitája miatt hagyta el Wittenberget,²⁶ Ingolstadtban telepedett le és katolizált. Amerbach maga is híres Cicero-kutató volt, Zsámboki az ő tanítványaként beszédet tartott,²⁷ amelyben a későbbi *De imitatione Ciceroniana* utalása alapján a ciceroniánizmus történetével foglalkozott.

¹⁹ Ch. PREYSS: i. m. 214.

²⁰ GULYÁS Pál: Sámbock János könyvtára. Budapest 1941. 584/2.

²¹ Fridericus Andreas HALLBAUER: Collectio praestantissimorum opusculorum de imitatione oratoria. Jenae 1726.

²² ZSÁMBOKI János: De imitatione Ciceroniana dialogi tres. Parisiis 1561. – RMK III 487.

²³ Johannes Ladislaus BARTHOLOMEIDES: Memoriae Ungarorum, qui in universitate Vitebergensi . . . studia in ludis patriis coepta confirmarunt. Pesthini 1817. 20.

²⁴ GULYÁS Pál: i. m. 11.

²⁵ K. HARTFELDER: i. m. 562.

²⁶ K. HARTFELDER: i. m. 238.

²⁷ ZSÁMBOKI J.: De imitatione . . . 18.

Cicero iránti rajongása Strassburgban mélyült el 1550-ben. Johann Sturm, az itteni gimnázium, majd akadémia megszervezője és híres tanára társaitól megkapta a „német Cicero” megtisztelő elnevezést. Cicero igen tekintélyes helyet foglalt el retorika- és nyelvtanításában is. „Az első erőfeszítéset Ciceronak szenteld, és ami nincsen meg öbenn, azt keresd máshol, de őt tanuld előbb, öbenn gyakorold előbb magad!”²⁸ A Cicero által nem művelt műfajokban a legnagyobb latin alkotókat állította tanítványai elé példaként. Megismertette őket Caesar, Sallustius, Livius történeti munkáival, vagy Plautus és Terentius komédiáival, melyeket a köznapi latin nyelv elsajátítása szempontjából tartott igen fontosaknak.²⁹

Cicero-központú, de eklektikus imitáció elvét és követelményét alakította ki tanítványaiban is Melanchthonhoz hasonlóan. Cicerót nem egyedül (solum) tartotta az imitáció tárgyának, mint Bembo, hanem leginkább (potissimum), s e két szó jelzi a kettejük felfogása közötti óriási különbséget. Bár csak 1574-ben jelentette meg az imitációról szóló nézeteinek összefoglalását (*De imitatione oratoria libri tres*. Argentorati 1574.), e mögött a mű mögött már több évtizedes gyakorlat állt.

Zsámboki Strassburg után többszöri, többéves páduai tartózkodása során az orvostudomány mellett az Arisztotelészt magyarázó Robortellonál folytatott történeti, filozófiai, görög és latin tanulmányokat. Arisztotelész, Horatius poétikai nézetei s az olasz humanisták irodalomelméleti munkássága ekkor tárult fel igazán előtte. Retorika iránti érdeklődése itt is megmaradt, sőt igyekezett páduai tanítványaiba is beleoltani az „édesen beszélő” Cicero iránti tiszteletet. Oláh Miklós kérésére ugyanis 1553-ban elvállalta, hogy Bona Györgynek, Oláh unokaöccsének, majd később Istvánffy Miklósnak a praeceptora legyen. E két kedves tanítványának ajánlotta 1555-ben *Poemata* című versgyűjteményét.³⁰ Előszavában egy görög epithetonokat tartalmazó gyűjteményt, egy ciceroi imitációról szóló elmélkedést, és latinra fordított Platon-dialógusokat ígért nekik. Két latinra fordított Platon-dialógusát 1558-ban adta ki.³¹ A ciceroi imitációról írott három dialógus pedig csak Bona György halála (1559) után jelent meg 1561-ben.³² Zsámboki fiatalon elhunyt tanítványának emléket állítva tulajdonképpen az „árnyas páduai domboknál” folytatott diskurzusokat örököltette meg a ciceroi, illetve platóni dialógusok szabad, kötetlen, spontán modorában.

Beszélgetésük az Első dialógusban először általánosságban folyik az imitációról. Létezésének szükségszerűségét Zsámboki a következőképpen magyarázza:

„Mindennek a szülője a természet, amely minden dolgot elindít és véghez visz, és amelyből mindenek arányos és alkalmas változatossággal részesülnek, úgy örvendezik, hogy eközben úgy tűnhet, önmagával viaskodik és nagy buzgalommal és pontossággal nemz és csiszol ki némely dolgokat, másokat pedig kimerülve és magáról elfeledkezve hanyagabbul hoz létre, mint akit elhagyott túlradó ereje. Nyilvánvaló ez más dolgokban is, amelyek a földben születnek és rejtekükből kiszabadulnak, sőt az észől megfosztott élőlényekben is; az áhított ékesszólás dicsőségében is annyira sokarcúan, annyira különböző módon bontja ki a természet magát, hogy különös adományában, amellyel elválaszt minket a többi élőlénytől, ugyanannyi változat jelenik meg, mint ahány fej, ahány tudat van. ... Ha mindenkiben minden egyformán tökéletes lenne, ha mindenkiben tökéletesen meglennének a beszéd legfőbb ékei és más dolgok ékességei: semmi tér nem maradna törekvéseinknek és fáradozásunknak: ebben az állapotban az egyformaság sok kellemetlen dolgot is juttatna a természetből.”³³

²⁸ Johannes STURM: *Nobilitas literata* 1586. Ld. az 5. jegyzetben idézett gyűjteményt, 236.

²⁹ Johannes STURM: *De linguae Latinae resolvendae ratione* 1586. Ld. az 5. jegyzetben idézett gyűjteményt, 229.

³⁰ ZSÁMBOKI János: *Poemata* (Patavii 1555. – RMK III 430.) című művében verset intézett Sturmhoz (32.) és Robortellohoz is (10.).

³¹ ZSÁMBOKI János: *Dialogi duo Platonis: Alcibiades secundus et Axiochus*. Viennae 1558. RMK III 451.

³² Ld. a 22. jegyzetet.

³³ ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* ... 4b.

Zsámboki szerint tehát az emberek közötti természettől adott különbség sarkallja őket a tökéletesség imitálására. Az a felfogás, hogy a természet kimerült, Lucretiusnál fogalmazódott meg először a latin irodalomban:

„Iamque adeo fracta est aetas effetaque tellus
vix animalia parva creat, quae cuncta creavit
saecula deditque ferarum ingentia corpora partu.” (II. 1150–53)

„sed quia finem aliquam pariendo debet habere,
destitit, ut mulier spatio defessa vetusto.” (V. 826–27.)³⁴

E sorok döntő érvnek számítottak abban a humanisták körében kialakult vitában, vajon az antikok a humanistákkal szemben fölényben vannak-e, vagy meghaladhatók? ³⁵ Nem célunk e vitának alakulását részletezni, csupán az anticiceroniánus Politianora utalunk, aki a ciceroi imitációt éppen a természet kimerülését tagadva tartotta jogosulatlannak.³⁶ Zsámboki vele ellentétben ebből a Lucretiust felidéző meg gondolásból látta szükségyszerűnek általában az imitációt. Christophorus Pannonius is a természet meddőségére utalt indoklásában, mely Lucretiusra már kevésbé emlékeztet, és Ciceroban azt a tökéletes szónokot ünnepelte, akit a természet különös kegyével minden képességgel felruházott (ld. fentebb).

Zsámboki ezt az imitációról adott természetfilozófiai magyarázatot még árnyaltabbá teszi a kereszténység bűnbeesésről szóló tanításának a bekapcsolásával. Nézete szerint az ember a bűnbeesés óta sok lehetőségét elvesztette és így messze vissza van vetve a tökéletességtől és visszasírja azt a boldog állapotot, amikor „ha a pogány és a szent dolgokat keverni lehetne, Cicerohoz és Démoszthenészhez hasonlóan virágoznánk és sok tekintetben felülmúlnánk őket.”³⁷ Azon idők elmúltán azonban meg kell elégedni az erőfeszítések hozta kisebb eredményekkel is.

Az ékesszólás képessége választja el az embert idézetünk szerint más élőlényektől, és teszi egyben hasonlóvá a természethez. „Az ékesszólás és a természethez való hasonlóság hirtelen némelyeket úgy fellelkesít, hogy minden tudást, buzgalmat, erőfeszítést a természet követésére fordítanak.”³⁸ A természet követésének ideája mindenkivel vele született, de önmagában nem elegendő. A természet imitálása az ars (= művészet, mesterség) segítségével történhet, az ars tehát az imitáció segítőtársa. Szinonimaként használja Zsámboki az „observatio”- „megfigyelés” és az „experientia” = „tapasztalás” fogalmakkal, mivel az imitáció lényegét az állandó megfigyelésben és a példák sokaságában látja. Egyenlővé teszi az arisztotelészi mimézissel és a szerinte annak megfelelő platonai tekhnével. „A költészet ars, mely teljes egészében a természet imitációjában és mások példáinak követésében valósul meg.”³⁹

A fogalmak sajátos keveredésével találja itt magát szemben az ember. Az arisztotelészi mimézis eredetileg az emberi élet szavak segítségével való utánzását jelentette. Értelmezését tekintve Zsámboki is a reneszánsz felfogások képére formálta Arisztotelész tanítását.⁴⁰ A természet szavakkal való utánzásának elméletét látja benne, és így az imitáció részének tekinti, mely szerinte a természet-utánzáson kívül példák utánzását is magába foglalja. Az ars is kétértelmű, jelenti a költészetet és a történetírást, amelyeket Arisztotelészhez hasonlóan választ el egymástól, de jelenti azt a mesterségbeli

³⁴ T. LUCRETIVS CARUS: De rerum natura. Edidit: Iosephus Martinus. Lipsiae 1957.

³⁵ Ld. az 1. jegyzetben idézett művet, 228–236.

³⁶ Ld. az 1. jegyzetben idézett művet, 31.

³⁷ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 5b.

³⁸ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 6.

³⁹ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 7.

⁴⁰ Az olasz reneszánsz irodalomelmélete. Válogatta: KOLTAY-KASTNER Jenő. BÁN Imre bevezetője. Bp. 1970. 9–44.

tudást is, amely lehetővé teszi az előbbi értelemben vett ars tökéletes megvalósítását az imitáció alkotói módszere segítségével.

Az imitáció általános felfogásának megvilágítása után a retorikában megvalósítandó imitációra és Cicero utánzásának problémáira tér át Zsámboki.

Elsőként az anyanyelven való ékesszólás kérdését tárgyalja. Kifejti, hogy a latin eloquentia virágzása természetes volt, hiszen a rómaiak saját nyelvükön szónokoltak, a humanizmus korában viszont az anyanyelv és a latin kettőssége igen nagy nehézségeket okoz. Ezért kell a latin nyelv imitációja segítségével az anyanyelvet is felékesíteni. Az imitációval elsajátított „latin ékesszólást szükségesnek vélhetjük mind a dolgok megértése, mind továbbhagyományozása, sőt még az anyanyelv felékesítése szempontjából is.”⁴¹

Újra a latin és görög eloquentiára térve Zsámboki a nehézségek egyik fő forrását a grammatika és a retorika ellentétében látja. Nem mindent használhat az orator, amit a grammatika megenged. Nem elég tehát csak a grammatikát tudni ahhoz, hogy valaki ékesszóló legyen. Ennek az állításnak igazolásául azokat a görögül írókat hozza fel példaként, akik megismerkedvén a grammatika szabályaival, rögtön beszédekent ontanak, pedig „Homérosz és Démoszthenész nem nyilvánítaná őket görögöknek, hanem perzsáknak, frigeknek, szkítáknak és germánoknak, ugyanígy ítélnék egy magyarról egy germán, egy oláhról egy olasz”.⁴² Így az egyes nyelvek sajátosságai mellett a beszédmodot is igen alaposan – példák tanulmányozásával – meg kell ismerni.

Ebből a célból szükség van az ingeniumra. Ennek párosulnia kell az ars-szal. A kérdést: „Natura fieret laudabile carmen an arte” – már Horatius is felvetette.⁴³ Zsámboki hozzá hasonlóan e kettő együttes meglétét kívánja.

Az ingeniumban való különbözőség okozza, hogy sokkal többen törekszenek az ékesszólásra, mint ahányan meg tudják valósítani. S ha Cicero-t, akit Zsámboki a Naphoz hasonlít, utolérni és elhagyni senki sem tudja, mégis törekedni kell arra, hogy eljussunk odáig, „hogy közepesen írjunk és hasonlókká váljunk azokhoz, akik miután sokat voltak a napon és lesültek, ha fedél alá húzódnak, a lesülés nyomát ott is magukon viselik.”⁴⁴

E kijelentés nagyon megnyugtató a mestere előző maximalistább követelményrendszerétől kissé visszariadt Bonát. Sturm egyébként jó pedagógiai érzékkel hasonló módon biztatta tanítványait.⁴⁵

A Második dialógus az imitáció folyamatát jellemzi és a tulajdonképpeni „imitatio Ciceroniana” magyarázatát és geneziséjét adja. Zsámboki Preyshez hasonlóan a Ciceronak tulajdonított *Ad Herennium* című retorikai kézikönyv imitációmeghatározását idézi. A hasonlóság iránti vágyakozás, a belátás, a szorgalom és az akarat (*cupiditas*, *ratio*, *diligentia*, *voluntas*) idézi elő mások példáinak követését. Bona kételkedve fogadja Zsámboki szavait, hiszen az igazság legyőzi az utánzást. Platonra hivatkozik, aki nem fogadta el az utánzók művészetét, illetve Horatiusra, aki szolgálhadnak tekintette az imitátorokat.⁴⁶

Zsámboki viszont annak bizonygatásával, hogy Cicero művészeténél senki többre nem képes, kitart utánzása mellett.

Bona kérésére röviden összefoglalja, ki mindenki kötelezte el magát Cicero utánzására: Paolo Cortese kb. 60 évvel Zsámboki dialógusai előtt, majd Bembo a ciceroi stílus felelevenítésére és normává tételére tettek kísérletet és kortársaikat (Sadoletot, Longueilt, Amaseot név szerint is említi) Cicero utánzására ösztönözték. Zsámboki utal a Bembo törekvéseit követő vitára is, elveti Quintilianust,⁴⁷

⁴¹ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 8b.

⁴² ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 11b.

⁴³ HORATIUS, Flaccus Q.: Epistulae. Bevezette és jegyzetekkel ellátta BORZSÁK István. Bp. 1969. Ars poetica 408.

⁴⁴ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 13b.

⁴⁵ Johannes STURM: De imitatione oratoria libri tres. Argentorati 1574. A4b.

⁴⁶ HORATIUS: I. Epistola 19. 19. Ld. a 43. jegyzetben idézett kiadást.

⁴⁷ Ld. a 14. jegyzetet.

aki többek utánzását javasolta, majd meghatározza, hogy az az igazi ciceroniánus: „aki bármely nyelven tisztán, elegánsan, ékesen, a rétori figurák ismeretében, a kívánt módon, értelmesen szól.”⁴⁸ Nem helyesli Cicero majmolását, életművét olyan műhelynek tekinti, „amely bármely célra jól fel van szerelve.”⁴⁹

Bona Györgynek további kételyei vannak Cicero utánzásával szemben:

- A Cicero követőknek nincsen terük, teológiai értekezéseket írnak a cicerói szónoklatoknak megfelelő stílusban;
- ő is többeket utánzott;
- miért egyedül Cicero kell utánozni? Nem minden jellemző Ciceróra, amit ő írt, ugyanakkor másoknál is felfedezhetők olyan jegyek, amelyek nem idegenek tőle;
- sokan senkit sem utánoztak, mégis tökéletes művészetük (Caesar, Cotta);
- miért pont Cicero kell utánozni, aki erőltet és felfuvalkodott ember volt;
- a legjobbat csak több közül lehet kiválasztani.

E kételyek tulajdonképpen a fent ismertetett olasz anticiceroniánus – ciceroniánus vita fő ütközőpontjait érintik. Zsámboki meg is jegyzi, hogy nem Bona találmányai ezek a kérdések.

Elismeri, hogy Cicero is több forrásból merített, hibái is voltak, „de Istentől adott természet” volt benne, mely segítségével megfékezte hibáit, erényekre törekedve minden dologban kiművelte magát. Nem tartja érdemesnek felolvasztani és újra formába önteni mindazt a kincset, amely Cicero művészetében felhalmozódott, mint ahogy Apelles Venus-szobrán – melyen minden testrészt a legtökéletesebb különböző minták alapján készült –, sem érdemes keresni, honnan valók az egyes részek, hanem példának kell tekinteni. Azt is elismeri, hogy Cicero valóban fennhéjázó ember volt, művészetét azonban mint a legtökéletesebbet, mindenképpen utánzásra méltónak tartja. Az egyes dolgok több forrásból való kiválasztása helyett Cicero tüzetes megismerésére szólít fel. Az egység, az egyes elemek harmonikus és tökéletes együtt-megvalósulásának a tanulmányozását könnyebbnek gondolja, mint több jelenség megismerését. (Éppen az általa biztosan ismert Preyss-Oratio-ban olvashatott azokról a nehézségekről, amelyeket több auctor imitálása hoz magával.)

Zsámboki érvei lényegében megegyeznek Bemboéival. Neki is ez a gondolatmenete, hogy a latin ékesszólást csak imitációval lehet elsajátítani, okosan csak egyet, a legtökéletesebbet lehet és érdemes utánozni, Cicero a legtökéletesebb.

A dialógus végén újra hangsúlyozza, hogy azért van olyan kevés kitűnő szónok, mert Isten (tehát már nem a természet, mint az Első dialógusban) csak néhánynak engedi meg, hogy olyan erő és képesség legyen benne, ami mások fölé emeli. „Vajon több Démoszthenészt szült-e Görögország, vagy több Petrarcát és Dantét Itália?” – teszi fel a költői kérdést Bona megnyugtatására.⁵⁰

A Harmadik dialógus ugyan módszertani tanítás kíván lenni, mégsem nélkülözi az általánosabb, elméleti fejtegetéseket sem. Zsámboki először a tökéletes szónokoknak tekintett Cicero portréját rajzolja meg. Hivatkozik Sebastian Conrad, Christoph Preyss és Pierre Ramée Cicero-életrajzára.⁵¹ Az ésszerűen cselekvő, mindig a kötelességét szem előtt tartó embert ünnepli benne, aki feladatait a legmagasabb fokon szolgálta beszédeiben is. Dicsőséget nemcsak a nagyrészt erkölcsi dolgokkal nyert, hanem a műveiben megvalósuló harmóniával és ritmikus összhanggal, mely a lélek és a fül számára kellemes érzetet kelt. A ritmikus összhangot, a ritmusnak a beszédben való szükségszerű jelenlétét Zsámboki a művészet megindító és tanító funkciójával igazolja. E gondolatot továbbfűzve megengedhetők tartja, hogy a beszéd kellemes volta érdekében a költőktől és a muzikusoktól is példát vegyen az orator. A korabeli retorikában olyan sokat vitatott kérdés, hogy a művészet gyönyörködtet, tanít vagy megindít, így Zsámbokinál is felbukkan.

⁴⁸ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 21.

⁴⁹ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 22b.

⁵⁰ ZSÁMBOKI J.: De imitatione ... 27b.

⁵¹ Sebastian Conrad itáliai származású szónok Cicero-életrajzon kívül annotációkat írt Cicero leveleihez. – Pierre Ramée Ciceronianus-a először Párizsban 1557-ben jelent meg.

A továbbiakban az *universalis* és a *singularis*, azaz az általános és egyedi imitáció kérdéskörére tér át Zsámboki. Hogyha az alkotó egy előadóművész módszerével és anyagával él, az az általános imitáció. A *singularis* imitáció tágabb teret enged az alkotóegyeniségnek, hiszen a másoktól átvett dolgokon kívül saját megfigyelésre is szüksége van, illetve ha anyag szempontjából nyilvánvaló is az átvétel, a *tractatio*, az anyag kezelése mégis eltérhet az eredetitől. Erre Vergilius példáját hozza, aki Homéroszból, Hésziodoszból, Theokritosból egyaránt merített. Az átvett elemek kritika és *distinctio* nélküli használatát Zsámboki viszont kerülendőnek tartja. Cicero szóhasználatának fontos jegyeire is felhívja Bona figyelmét. Helyesen mutat rá arra, hogy az egyes szavaknak különböző contextusban és helyzetben más és más a stílusértéke. „Nem csekély gond a partikulák használata: mert alig van kettő, amelyik ugyanaz értéke (*potestas*) és helyzete tekintetében, és használatuk annyira titokzatos, hogy sokáig és sokat kell evvel foglalkozniuk azoknak, akik ilyen dolgokban forgolódnak.”⁵²

Az utolsó kérdéskör, amelyet Zsámboki tárgyal az imitáció, mint „*occulta* (rejtett) *disciplina*”. Az imitátor és az imitált művész között a viszony olyan, mint *cliens* és *patronus* között. A *patronus* jótéteményeivel úgy kell tudni élni, hogy ne jogtalanul és hálátlanul hasonítsunk át mindent, és ne tűnjék úgy, hogy minden idegen. *Mercurius* mítoszát idézve a furfangos isten cselekedeteihez hasonló ügyességet követel az imitátortól. Legyen serény, ismerje meg Cicerót, olvassa végig teljesen. *Mercurius* békateknőből művészi hangszert faragott, ennek segítségével hajtotta el furfangosan, a rámutató áruló nyomokat eltüntetve nagybácsikájának, Apollónnak az ökreit, és babérból tüzet rakván, megsütötte és megette azokat. Az imitátornak hasonlóan kell átalakítania és tápanyagává tennie a Cicero művészetéből csent zsákmányt, hogy még az ugyanabban a szorgalmatosságban forgolódo idősebbek se fedezzék fel e tettét. Itt jegyezzük meg, hogy Sturm külön könyvet írt a *De imitatione oratoria*-n belül Az imitáció elrejtéséről. Zsámboki is valószínűleg Sturm tanítására emlékezve foglalkozott olyan részletesen e kérdéskörrel.

Az imitáció segítségével való alkotási folyamatot Zsámboki a következő lépésekben képzei el. Először is végig kell olvasni Cicero műveit, majd kissé eltávolodva az Első és Második dialógus Cicero-központú imitáció-felfogásától a görög mesterek írásait is meg kell ismerni, sőt műfajonként össze kell vetni egymással (*Démoszthenész*t és *Thuküdidész*t; *Liviust*, *Thuküdidész*t és *Polübioszt*; Cicerót és *Szókratész*t stb.). „Amikor végül megtöltöttük memóriánkat vagy kis jegyzetfüzetünket a legjobb kifejezésekkel és szavakkal, és szemügyre vettük Cicero és mások gyönyörű építményének általános ideáját, ... következik a kéz és csatlakozik hozzá a stílus. Arra kell törekedni, hogy ennek az ideának megfelelően alkossuk meg saját építményünket.”⁵³

Csak frazeológiájában *platonista* ez az alkotói felfogás, hiszen igaz, hogy az imitátor egy tökéletes ideát, Cicero és az ókoriak nyelvét és stílusát akarja megvalósítani alkotásában, de ez az idea nem isteni adottságként létezik és munkál szellemében, hanem hosszas olvasás és művelődés útján alakítja ki ki-magának. Nem ideának tekinthető a *platoni* értelemben, hanem sokkal inkább valamiféle normának, amit ki-ki erudíciója szerint állít maga elé. S hogy mennyire helytelen lenne felületesen *neoplatonistának* minősíteni Zsámbokit, azt aláhúzzák további fejtegetései, amelyekben az *újsztoikusok* tanítását idézi. Szerintük két ok létezik: isten és a természet. Istent, mint tűz képes a világon mindent létrehozni. Az imitáló szónokok szemében is mindennek a létrehozó oka Cicero, akinek művészete és példái rejtve kell hogy megjelenjenek az őt imitálók alkotásaiban. Abszolút tekintély tehát Cicero, aki a mindenkor alkotók tehetségének és arsának viszonylatában tud jelen lenni és hatni a reneszánsz művészetében.

Ahhoz, hogy Cicero művészete valóban gyümölcsöző legyen, a tartalom és forma egységét kell Zsámboki szerint az imitátornak szem előtt tartani. A kettő szoros kapcsolatát igen jól látja: „*materia et forma coniunctissima sunt*.”⁵⁴ A forma megalkotásában a példa Cicero, de Zsámboki hasonló

⁵² ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* ... 37.

⁵³ ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* ... 44.

⁵⁴ ZSÁMBOKI J.: *De imitatione* ... 42b.

módon látja az imitáció megvalósulását a tartalom tekintetében is, bár ezt annyira részletesen nem fejtegeti. E téma kapcsán újra hangsúlyozza, hogy az imitáció eredményének másnak kell lennie, mint az eredeti volt. Minden, amit átvész az ember mástól, egyben egyéni is. Így hivatkozik Robertellonak V. Károly császár haláláról mondott beszédére.⁵⁵ Arra pedig, hogy vallásos témáról is lehet cicerói modorban írni, Sadoletto Római teológiáját⁵⁶ hozza fel példának.

A mű végén Zsámboki Bembo, Manuzio, Sadoletto és Sturm követőjének vallja magát és azokat idősebb Beroaldo,⁵⁷ Apuleius, Politiano és Gianfrancesco Pico della Mirandola, az anticiceroníanusok elé helyezi. Erasmust kissé mentegetve említi, mondván, hogyha a problémával tényleg behatóbban foglalkozott volna, másokat biztosan felülmúlt volna. De ő az akkor ingadozó egyház iránti buzgalmában másokat is erre akart inteni. Egyébként Zsámboki Erasmus ékes és egyéni stílusáról ugyanitt elragadtatottsággal nyilatkozik.

Sturmról is hosszabban értekeznek. Tanítványa figyelmébe ajánlja az előkészületben levő, Cicero stílusáról szóló munkáját.⁵⁸ Méltatásán kívül a szónokok felkészüléséről és gyakorlatairól írott fejtegetései is a sturmi iskolát juttatják az olvasó eszébe.

Érdekesen változik és alakul a Harmadik dialógust lezáró *De exercitatione* fejezet az 1563-as második, antwerpeni kiadásban⁵⁹ az 1561-eshez képest. Zsámboki az első változatban általános gyakorlati tudnivalókat közöl. Hangsúlyozza a fokozatosság elvét. Szerinte az epistolák olvasásával kell kezdeni a gyakorlást, mivel ezek a beszédek alakját öltik. Fontosnak tartja a fordításokat is. Megadja, ki mindenkit kell megfigyelni Cicerón kívül. Kiemeli, hogy költőket is kell olvasni, mivel Cicero is írt hexameteret és metrikus lezárások oratioinak mondataiban is szép számmal találhatók. Az 1563-as kiadásban átdolgozta e részt. Kibővítette példaanyagát. Quintilianusra hivatkozva⁶⁰ ugyanúgy hangsúlyozza, mint Melancthon, hogy a szavak utánzásával nem szabad megelégedni, hanem az inventio, dispositio fogásaira is fokozottan figyelni kell.

Végül pedig Paolo Manuzio Sauliushoz írott levelét közli, mely abból a szempontból nagyon érdekes, hogy erősíti a Harmadik dialógus mitológiai példákkal kifejezett intelmét a mechanikus utánzással szemben. Manuzio ugyanis e levelében elmondja, hogy eleinte mechanikus módon utánzott, az átvett kifejezéseket változtatás nélkül illesztette bele írásába. „Azután visszatetszést kezdett kiváltani bennem ez az eljárás, mivel ez inkább az emlékezet, mintsem a tehetség szüleménye. Amit én tettem, azt sokan végre tudják hajtani, márpedig az nem kiváló, amire sokan képesek. Ezután sokkal nehezebb eljárásba fogtam, amiről tudtam, hogy csak kevesekkel közös: a Ciceróból kikeresett és Terentiusból kivonatolt mondatokat némán elmémbe forgattam, olyan választékos szavakkal ékesítettem fel, amilyenekkel csak tudtam, hogy bár ugyanazok, másoknak tűnjenek.” Az 1563-as kiadás tehát e Manuzio idézettel még jobban megerősíti a mechanikus imitációval szemben a rugalmas, szabad, egyéni leleményt és stílusművészetet feltételező alkotói módszer helyességét.

Zsámboki János dialógusaiban az imitáció elméleti és gyakorlati problémáit kívánta feltárni. Igen jól ismerte az imitációval kapcsolatos ókori és reneszánszkori elméleteket. Újat alkotni nem volt célja, csupán állást foglalt a vitatott kérdésekben. Bizonyos esetekben azonban nem egyértelmű, hogy tulajdonképpen mi is az igazi véleménye. Így a fő kérdést illetően elméleti fejtegetéseiben egyetlen auctor kizárólagos imitálása mellett tör lándzsát, míg az imitáció folyamatának feltárásakor vagy a *De exercitatione* fejezetben az eklektikus utánzást ajánlja tanítványának.

⁵⁵ Francesco ROBOTELLO: *Oratio in funere imp. Caroli V. Augusti in . . . Hispanorum Collegio Bonon. habita. Bononiae 1559.*

⁵⁶ Jacopo Sadolettonak ilyen című műve nem ismeretes, bár több teológiai munkát írt.

⁵⁷ Beroaldo PHILIPPO: *Commentaria in Asinum aureum L. Apulei. Lutetiae 1512.*

⁵⁸ Johannes Sturm bevezetőjével jelentette meg Antonius Schorus *Thesaurus verborum linguae Latinae Ciceronianus*-át Strassburgban 1570-ben.

⁵⁹ RMK III 503. Liij-Mij.

⁶⁰ Ld. a 14. jegyzetet.

Nem egységes a három dialógus szerkezete sem. Vannak kérdések, amelyek többször előkerülnek, vagy vannak Bona Györgynek olyan ellenérvei, amelyeket tanítója elenged a füle mellett és nem válaszol meg a Második dialógusban. Hasonlóan a szerkezethez, a perspicuitas, azaz a fogalmazásbeli tisztaság és világosság cicerói eszménye sem érvényesül egyenletesen az egész szövegben. Sok a bonyolult összetett mondat, az aptum, azaz a megfelelő kifejezésre gyakran csak körülírásokkal talál rá a szerző. Pedig hogy törekedett Cicero szellemében alkotni, arra bizonyíték 1565 április 26-i levele, amelyben a besztercebányai erdészeti rendeletnek németből latinra való fordítását azért utasította vissza, mert nem érezte elég erősnek német tudását, illetve mert a latinban Ciceronál és Liviusnál nem találta meg a terminusok helyes latin megfelelőit.⁶¹

A dialógusok jelentőségét azonban nem szabad elvitatnunk, hiszen a reneszánsz korában keletkezett, imitációval kapcsolatos felfogások tekintélyes szintézise. A reneszánsz emberének nagyratörő lelkesedése olvasható ki Zsámboki szavaiból is: Cicero stílusa ugyan utolérhetetlen, de ennek ellenére mégis törekedni keli megközelítésére. Bár merev, Erasmus Nosoponására jellemző passzusok nem fordulnak elő Zsámbokinál, mégis egy Cicero felé mutató, de másokat is figyelembe vevő, szabad imitációt tart a legcélravezetőbb alkotói módszernek. Érdekes, hogy a retorika öt összetevője közül a legtöbbet az elocutioval foglalkozik. Ez jelzi azt is, hogy a ciceroníánus irányzat jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az elocutio önállósulva végül a stílus disciplinájává váljék. Cicero stílusát Zsámboki kitűnően ismerte, a neki tulajdonított *De consolatione*-t éppen stílusjegyei alapján zárta ki Cicero művei közül.⁶²

Hasonlóképpen pozitív, hogy nemcsak a latin nyelven író humanistáktól várta el, hogy az imitáció szellemében alkossanak, hanem az anyanyelvükön íróktól is. *Ars Poetica*-kommentárjában felhívta a figyelmet Boccacciora, aki anyanyelvén Ciceroként írt. Hasonlóak hozzá szavai, kifejezései, jóllehet a fórumai beszédek súlyosságát, higgadságát nélkülözik elbeszélései.⁶³ Hasonlóan vélekedett Pietro Bembo, Thomas Sebillet, Du Bellay vagy Martin Opitz is, akik a görög, római illetve anyanyelven alkotó elődök imitálását a nemzeti nyelvű irodalom kibontakoztatása érdekében szükségesnek tartották. S a XVI. századi magyar irodalomban is többen eszményül állították Cicero stílusművészetét, tökéletes nyelvezetét. Így, hogy csak egyet említsünk, Bornemisza Péter a humanista literátor tudatosságával hangsúlyozta drámája utószavában: „Minden józan ítéletű ember előtt tudott dolog, hogy már néhány éve elkezdtek írni magyar nyelven, és ezt nekünk Cicero és minden műveltebb nép példájára napról-napra fontosodó okokból teljes erőnkkel művelnünk és gazdagítanunk kell.”⁶⁴

A művészi latin nyelv anyanyelven való újratemtésére irányuló erőfeszítéseket a XVI. századi anyanyelvű irodalom termékeit számbavevő kutatás eddig is helyesen mutatta ki.

Preys és Zsámboki cicerói imitációról szóló, most elemzett munkái pedig jelzik, hogy magyar szerzők elméleti műveiben is lecsapódott az európai ciceronizmus, s Zsámboki Dialógusai oly nagy hatást keltettek, hogy a szerző háromszor is kiadta.⁶⁵ A második és harmadik kiadáshoz csatolta Cicero *Somnium Scipionis* című művét, parafrázissal és argumentummal együtt, hogy a gyakorlatban mutassa be a címzettnek, Daniel Rechnicznek a parafrázisírás módját.

Latinul író humanistáink nyelvének és stílusának részletes vizsgálata adhatna feleletet arra a kérdésre, hogyan valósították meg a cicerói stíluseszmenyt írásaikban. Ezen a téren azonban nálunk is sok még a tennivaló.⁶⁶

⁶¹ Hans GERSTINGER: *Die Briefe des Johannes Sambucus*. Graz–Wien–Köln 1968. 70.

⁶² Baccio Valorihoz 1582 július 1-én írott levele. GERSTINGER: i. m. 265.

⁶³ ZSÁMBOKI János: *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis*. Antwerpiae 1564. RMK III 525. 120.

⁶⁴ Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I. Szerk.: BARTA János és KLANICZAY Tibor. Budapest 1951. 361.

⁶⁵ A harmadik kiadás 1568-ban Antwerpenben jelent meg – RMK III 568.

⁶⁶ Ld. az 1. jegyzetben idézett művet, 23.

DEUX CICÉRONIENS HONGROIS DU XVI^e SIÈCLE

Parmi les interprétations de l'imitation à l'époque de la Renaissance, l'étude s'occupe du cicéronianisme. Elle tâche de présenter son essence et son développement à travers les discussions des cicéroniens et des anticicéroniens. Ensuite, elle analyse les vues de deux cicéroniens hongrois du XVI^e siècle, à la base de *Ciceronis vita et Oratio de imitatione Ciceronianae* (Bâle 1555) de Christoph Preyss et *De imitatione Ciceronianae dialogi tres* (Paris 1561) de Johannes Sambucus.

Au cours de l'analyse, il apparaît que Preys, disciple de Melanchton, n'est certes pas un cicéronien aussi raide que Bembo, mais il est en tout cas l'adversaire de l'imitation éclectique. Sambucus donne une explication de l'imitation selon la philosophie naturelle; il amalgame la notion de la mimésis d'Aristote et celle de la techné de Platon. Dans ses explications, il utilise certaines constatations banales du néoplatonisme et du néo-stoïcisme. Les *Dialogi* peuvent être considérés comme une synthèse considérable des conceptions en connexion avec l'imitation. D'après lui, c'est une imitation ayant trait à Cicéron, mais qui tient compte d'autres écrivains aussi, qui est la méthode de création la plus efficace, et il étend comme norme l'art de la langue de Cicéron sur ceux aussi qui écrivent dans leur langue maternelle.

HAZAFIÚI MAGYAR TÁRSASÁG (1779–1780)

1779 tavaszán egy középkorú francia nyelvtanár, Nicolas Hyacinthe Paradis kereste fel Bessenyei Györgyöt és Barcsai Ábrahámot Bécsben. Elmondta, hogy főtitkára a hessen-homburgi örgróf által az ő kezdeményezésére 1775-ben létrehozott „Société Patriotique”-nak. Most tudós literátorokat keres, hogy ilyenekből pl. Magyarországon vagy Horvátországban a nemzetközi kapcsolatokat ápolni kívánó társaságnak egy „filiálját” hozza létre.

Bessenyeiben az utóbbi években érlelődött az a gondolat, hogy a hazai nyelv és tudomány ápolására „közerőt”, társaságot kellene létrehozni. 1777-ben megjelent a Ratio Educationis, Budára került az ország természetes központjába, az egyetem. Mária Terézia ugyan éppen mostanában makacsul elutasított minden kezdeményezést magyar tudományos társaság létrehozására. De hátha ebben a formában sikerülne Pesten és Budán összefogni a testőrírókat, a pálosokat, piaristákat, az egyetem néhány magyarérzésű tanárát, a református kollégiumok professzorai közül egyet-egyet, valláskülönbőség nélkül, a tolerancia jegyében? Vezetőül önként kínálkozik a mindenki által tisztelt Orczy Lőrinc. – Bessenyei leutazik a franciával Pestre, felbuztatja barátait, híveit. Megindul a tervezés és szervezkedés. A kezdeti sikerrel kecsegtető lépések után Bessenyei 1780 őszén végleg feladja tervét és a *Hazafiúi Magyar Társaság* emléke is homályba vész . . .

*

Tudománytörténetileg érdekes elmondani, milyen hézagos, bizonytalan adatok, vélekedések, milyen sorrendben és összefüggésben merültek fel e kétségtelenül jelentős kezdeményezésről, a magyar irodalmi köztudatban. Hogyan merül fel a képe, hogyan torzul el, hogy napjainkban is még torzán szerepeljen a Magyar Tudományos Akadémia legújabb történetében. A rövid, de tanulságos tallózás után kísérletet teszek arra, hogy rekonstruáljam a Bessenyei György nevéhez fűződő tiszteletreméltó erőfeszítés valóságos történetét.

Bessenyei maga, tudtommal, sohasem említi a *Hazafiúi Magyar Társaságot*, (a továbbiakban HMT), egyetlen levélben, írásában sem, kivéve az 1961-ben előkerülteket. Ez elég különös, hiszen még bihari magányában is foglalkoztatta a gondolata. Kazinczy Ferenc, a nagy kortárs és utód, évtizedeken át szervezte irodalmi életünket, de erről ő sem tud. Még akkor sem mond semmit ilyen kezdeményezésről, amikor 1791-ben Batthyány–Strattmann Alajosnak, pártfogása reményében, egy magyar költői társaság tervezetét terjeszti elő és Bessenyeiről és Beleznai Miklósról beszél, de csak mint példákra író és mecénás kapcsolatára.

Kreskay Imre pálos szerzetes, 1778-tól a pesti rendház könyvtárának őre, szinte két évszázadon át az egyetlen beszédes szemtanúnak számított a HMT ügyében. Iratai közt hátrahagyott egy *Tiszt. Horányi Elekhez Pestenn 1779 c. költői levelet*. Ebben két fontos dolgot újságol örömmel. A fontosabbik az, hogy Bessenyei György megtért, vagyis katolizált (1779 augusztusában), a másik, hogy ő, Kreskay, Bessenyei György és még mások, kiket nem nevez meg, egy HMT-ot szeretnének felállítani Pesten és a volt testőrt küldték Bécsbe a vállalkozás „szerentsés végére” hozhatására. – Alapos okunk

van feltételezni, hogy e levél sokkal később keletkezett és szerzője csak visszadatálta. Hiszen, ha Kreskaynak csakugyan volt köze a nem mindennapi kezdeményezéshez, vagy legalább mint pálos hallott a dologról, tudnia kellett, hogy a tervezett társaság alapszabályait Horányi Elek írta le saját kezével. Eppen neki szükkélt volna 1779 nyarán „elűsúlyolni” a hírt. De Kreskay feljegyzései közt található pontosabb magyarázat is. Ez az első pesti összejövetelt 1779 május 10-ére teszi és 7 társról beszél. „Bessenyei György Ur a harmadik ülésből Bétsbe küldetett egy királyi kegyelmes Engedelemnek kinyerése végett: kinek Bétsben történt hosszas maradásával s igyekezetének megátoltatásával dugába dőlt az egész elintézt dolog.” Kezd tehát kialakulni a magyar törekvés Bétsben történt elgáncsolásának legendája. József idejében katolikus körökben könnyen ment az ilyen, különben is tényleg sok magyar törekvést gáncsoltak el Bétsben.

Ányos Pál, aki Bessenyei mellett a titkára lett volna az új társaságnak, 1782. augusztus 23-án Orczy Lőrincnek egy verselő társaságról ír, melynek Orczy az elnöke, ő a titkára lenne. Ilyen társaság működéséről azonban nem tudunk. – 1790 nyarán Batsányi János levelet küld a vidéki magányban élő Kreskay Imrének s ebben arról tudósítja, hogy mások mellett ő is kísérletet akar tenni a nagy nemzeti felbuzdulás közepette magyar tudós társaság létrehozására. Tudjuk, hogy Révai Miklós buzgólkodásai-ban vett részt, és ők szeretnék volna megnyerni tervüknek Sándor Lipót főherceg támogatását. Erről írhatott az elvesztett levélben, mert most Kreskay összeszedi emlékezetéből, amit még tud, vagy tudni vél. „En emlékeztén hajdani igyekezetünkről, nem keveset tartok a Pártfogásnak kérelmétől. Tudjad: hogy még 1778-ban Bessenyei Györggyel Barátságba lépén . . . első voltunk ketten, akik illy Tudós Hazafiúi Társaságot igyekeztünk felállítani.” Heten voltak szerinte az alapítók: Rác Sámuel, Fejér Antal, Glosius Sámuel, Horányi Elek mint tanácsosok, Ányos Pál „secret”, Bessenyei György „agens” és „En Actuarius”. Elnöknek Orczy Lőrincet kéri fel. Főurak pénzt is ajánlanak, 5000 rénes forintról esik szó. Beleznai Miklós házánál tartanak néhány ülést (ő szemben lakott a pálosok pesti rendházával). „. . . a Protectionnak kinyeréséért Bétsbe küldöttük Bessenyei Györgyöt, ki is közölvén dolgát Kollárral, a Bétsi tsászári könyvtartó háznak gondviselőjével és közbenjárását kérvén, meg-tsallattott, mert az említett Kollár II. Józsefet tudósítottván és már a következő Udvari Politikát (Batsányi javítása ez utóbbi szó eredeti alakját olvashatatlaná tette utólag, lehetett az practica is!) s Hazánk romlására kidolgozott Maximákat elől látván, szép igyekezetünk sinóráját el-vágta, sőt Bessenyeit vice-Bibliothecarius névvel Bétsben fogta.”

Itt láthatjuk már kialakult formájában a Kollár Ádám elgáncsoló szerepéről szóló legendát, mely különben minden alapot és valószínűséget nélkülöz. – A további nyomok még inkább irodalmi köztudatunk hézagossá, meg-megszakadó folyamatáról vallanak. Az maga is különös, hogy az 1790/91-es nagy szellemi felbuzdulás tengernyi röpiratában, de a levelezésekben is, Kazinczyt és Kreskayt kivéve senki nem említi Bessenyei György nevét. Filozófiai töprengéseinek szárnyalását nálunk kevesen követték, nem is értették, azonban a magyar nyelv jogaiért, szerepéért folyó harcban, annak egy fontos szakaszában, legalább is különös ez a teljes hallgatás. Batsányi 1788-ban tanulmányt ír róla. De mikor a *Kassai Magyar Museum Bévezetésében* (1788) és a Forgách Miklós grófhhoz intézett nyílt levélben (1790) felveti a magyar tudós társaság gondolatát, nem említi a HMT-t mint érdemleges kezdeményezést. Csak egy jóval később, 1808-ban kelt feljegyzésében, majd ennek Párizsban papírra vetett folytatásában írja, hogy Orczy Lőrincről és másoktól is hallott ő annak idején a dologról.

Hessen-Homburgot, Paradist, Bessenyei francia nyelvtanár ismerősét, senki sem emlegeti. Erre a nem lényegtelen részletre Kreskay sem akar emlékezni. Pedig az alapszabály-tervezet latinul és magyarul is világosan beszél arról, hogy a magyar tudósok a hessen-homburgi „Société Patriotique”-hoz akarnak csatlakozni. Horányi Elek egy ízben (1782), Martinovics Ignác több ízben (1786, 1789, 1791) használják egy-egy könyvük címlapján a nevük után, hogy: a hessen-homburgi, a bajor választói és a svéd királyi társaságok tagja. Ez akkoriban nem tűnt fel, igen sok apró „társaság” volt, akadémia-féle, szerte Európában, és a tagságot többnyire nem volt nehéz megszerezni. Martinovics pl. Maximilian Lamberg gróftól kapta, akinek díszes „bianco” tagsági oklevelei voltak, amelyekre csak a nevet kellett szépen beírni. – Hogy Hessen-Homburgra nem akarnak emlékezni,

érthető. Egy Habsburg-főherceg támogatását a magyar tudós társaság ügye megbírta és megkívánta: de egy más természetű, méreteit tekintve is csekélynek tűnő (az „örgrófságnak” 7000 lakosa volt!) külföldi függőséggel nem volt kedvük eldicsekedni magyarjainknak 1790 táján. Révai Miklós a *Jámbor Szándék* előszavában tömören csak ennyit ír: „Úgy fordulnak önként az idők, hogy amit régtől óhajtottak a közboldogulás után szívből sóhajtozó jámbor fiaink, úgymint a Magyar Nyelvűművelő Tudós Társaság, ennek felállíttatása iránt teljes bizalommal lehetünk.” Feltételezhette-e Révai, hogy kortársai tudják, milyen tervek születtek nem sokkal azelőtt?

Az 1794 után támadt temetői csendben 1798-ban Schedius Lajos összegezi egy német folyóirat számára, a Jénában megjelenő „Allgemeine Literatur-Zeitung” „Intelligenzblatt” c. mellékletében, amit a magyar irodalomról, tudományos törekvésekről 1772-től kezdve az *Uránia* c. folyóiratig tudni lehetett. Sem ő, sem Pápay Sámuel, sem a tübingai pályaművet kidolgozó Kazinczy nem tudnak a HMT-ről. Fenyő István könyve alapján elmondhatjuk, hogy a magyar „irodalmi respublica” tudatából 1830-ig teljesen kiesett a nevezetes kísérlet emléke. 1833-ban Döbrentei Gábor *Tudós Társaság keletkezése Magyarországon* címen minden általa ismert előzményt felsorol, de ezt nem. Igaz, hogy a *Jámbor Szándék*-ról sincs egy jó szava se. Toldy Ferenc irodalomtörténeti és Závodszy Károly monográfiája 1872-ben hallgatnak róla.

1899-ben Csaplár Benedek az ItK-ban *A Horányi Elek tervezete* c. alatt a jeles piarista kallódó kéziratok hagyatékából szerencsére publikálta a HMT alapszabály-tervezetét latinul és Ányos Pál magyar fordításában. A magyar szöveg világosan kimondja: „... ezen egész Magyar Társaság tagjává tétetik az Európai Nagy Tudós Társaságnak, mely ... fő gyülekezeteit Hessen-Homburgban ... tartja ...” Az éppen meginduló filológiai kutatás nem veszi észre ezt a nem lényegtelen mozzanatot. A fő forrás nem is Csaplár közlése, hanem Kreskay lesz, akinek hagyatékát Hattyuffy Dezső 1904-ben kiadja. Az érdeklődés középpontjába – további fogózó hiányában – a nevezetes terv meghíusulásának feltehető okai kerülnek. – Császár Elemér 1909. november 2-án tartott akadémiai székfoglalójában (*Bessenyei akadémiai törekvései, 1910.*) igen részletesen, 20 lapon, foglalkozik az alapszabály-tervezettel és Kreskay közléseivel, de látszólagos alapossága mellett helytelen eredményekhez jut el. Bizonyítás nélkül a tervezett társaságot megalakultnak és élőnek tekinti: „Ez volt az első magyar akadémia, ... amely ha rövid ideig is, magánjellegét le nem vetve, s hivatalosan el nem ismerve, de élt ... a valóságban ...” Ezen mesterségesen utólag életre galvánzott társaságnak természetesen szintisza magyarnak kellett lennie: „Az alapszabályok 7. pontja megengedi ugyan az idegen nyelvű munkásságot is ... de ez a pont megokolatlanul került a szövegbe (A kiemelés tőlem: N. L.) s a tervezet többi pontja ezt a kiterjesztést egészen figyelmen kívül hagyja.” Pedig Császár Elemérnek olvasnia kellett a 8. pontot, mely Hessen-Homburgról szól s megokolásnak éppen elég.

A XVIII. század magyarjai és mi most a XX. században nem találunk kivetnivalót a nemzetközi kapcsolatokban, 1909-ben azonban jobbnak látta a kutató megkerülni a kényes kérdést és inkább a meghíusulás okát igyekszik megtalálni. Nem vádolja meg Kollár Ádámot, pedig ez volt a kényelmesebb módszer. Annak próbált utánajárni, hogy Bessenyei írásban nyújtott-e be engedélyezési iránti kérvényt. Kérésére olyan szakemberek túrnak fel minden lehető iratcsomót mint „Károlyi Árpád udv. tanácsos, levéltár-igazgató, Takáts Sándor akadémiai tag és Szekfü Gyula fogalmazó urak”. Mivel semmi nyomra nem lelhetni, Császár feltételezi, hogy az elutasítás éppoly bizalmas, személyes úton történt meg, mint a kérés előterjesztése. – 1936-ban Csóka Lajos *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám* c. igen alapos műve a legtöbbet mond el a magát hungarusnak valló Kollárról és kétségtelenné teszi, hogy ő nem lehetett a magyar terv írásója.

A Bessenyei-kutatás egyik érdekessége, hogy 1890 és 1972 között 25 szerző 33 tanulmányt szentel az *Ágis Tragédiájá*-nak (ennyit és ennyi hévvel egyetlen magyar drámát sem elemeztek!), ugyanakkor az akadémiai terv nem vált ki ilyen érdeklődést. Gálos Rezső (1948), Szauder József (1953) és Waldapfel József (1954) józan, tartózkodó hangon mondják el – Császár nyomán – amit tudni kell, Kollárt nem vádolva további bizonyítékok híján. E sorok írója 1960-ban *Bessenyei és a német felvilágosodás* c. tanulmányában a kulturpolitikai koncepció egészének összefüggéseit vizsgálja s nem tud mit kezdeni a Hessen-Homburgra tett utalással.

1961-ben végre Denis Silagi közöl egy cikket *Zur Geschichte der ersten madjarischen gelehrten Gesellschaft (1779)* címen (Südostforschungen, 204–224) a darmstadti Hessisches Staatsarchivban talált eddig ismeretlen dokumentumok alapján. Silagi joggal megrója a magyar kutatást, de a megtalált dokumentumokat, többek között 3 Bessenyei levelet, ő sem értékeli kellőképpen. – Sajnos, Silagi cikkét nálunk kevesen olvassák és a régi téves legendák továbböröklődnek, belekerülnek kézikönyveinkbe. A Magyar Irodalmi Lexikon-ban az Ányos Pál címszóból még mindig arról értesülünk, hogy ez a HMT a francia akadémiai mintájára szervezendő testület, hogy a terv Mária Terézia elutasító magatartása miatt bukott meg s ez döbrenti rá Ányost, hogy a fennálló rend sem a tudomány, sem az irodalom, sem a nemzeti nyelv fellendülését nem támogatja. – Dümmerth Dezső *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar–habsburg viszony tükrében* (FK. 1966. 391–413) c. cikkét főleg Kollár Ádámnak szenteli és Kreskay közléseit kritikátlanul átvéve ismét az ausztroszlavizmus ősenek megtett Kollárt vádolja meg a magyar akadémiai terv megghiúsításával.

Magam próbáltam Silagi közlései alapján további következtetésekhez eljutni (franciául a „Mátrafüred II” konferencián, 1972, magyarul az Alföld c. folyóiratban, 1972), az eredmény: a tudomásul nem vétel. Legalább is erre mutat, hogy *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada* c. reprezentatív követ 1975-ben, bevezető fejezetében, sajnos ismét számos tévedést örökít az utókorra – megtehető a kötet tekintélyével. A fejezet szerzője ismeri ugyan felületesen Silagi közlését, de a német társaság jellegét már nem. Egyébként a tényekkel nem törődve kategorice kimondja Bessenyeiről: „1779-ben megalapítja a HMT-t . . . Tagjai többek között Kreskay, Horányi, Ányos, Virág, Dugonics, Révai, Batsányi . . .” Silagi óta ismeretes a tervezett társaság teljes tagnévsora, de Kreskay, Virág, Dugonics, Révai, Batsányi nem szerepelnek rajta, utóbbi többek között azért sem, mert az alapítás időpontjában még csak egy nappal múlt el 16 éves! Az új akadémia-történet kitart továbbra is a feltételezés mellett, hogy „Mária Terézia pártfogását hiába próbálta Bessenyei megnyerni.”

*

A továbbiakban kísérletet teszek a HMT valóságos történetének felvázolására. Denis Silagi közléménye után van ugyanis még bőven tennivaló. Ő nem ír pl. részletesen a „Société Patriotique”-ról, céljairól és tényleges működéséről. Nem szól Paradis életútjáról. Silagit elsősorban Bessenyei emberi sorsa érdekli, az újonnan felfedezett dokumentumokat nem hozza kapcsolatba a magyar kulturális élet kialakulásával, az akadémiai gondolat kristályosodási folyamatával. Nem lehet helytálló az a megállapítás, hogy a Társaság alapításának gondolata Paradis-tól származik, hiszen a szándék érlelődött, sok kísérlet előzte meg a HMT tervét is. Silagi az első magyar tudós társaságról beszél, holott ilyen társaság valójában nem is alakult meg.

Ismerkedjünk meg először is Nicolas Hyacinthe Paradis úrral magával. – Voltaire 1767. augusztus 14-én így ír a XVIII. századról Galitzyn hercegnek: „Les grands talents sont rares, mais la science et la raison sont commune. Je vois avec plaisir qu’il se forme dans l’Europe une république immense d’esprits cultivés. La lumière se communique de tous les côtés . . .” Európa társadalmi és szellemi elitjének kultúráját, ízlését Párizs határozta meg e korban. A francia nyelv, az emberi szellem e legcsodálatosabb alkotása, terjeszti a világosságot az egész kontinensen. Voltaire ugyenebben a levélben nála szokatlan szerénységgel hozzáfűzi: „Nous ne sommes pas faits en France pour arriver les premiers . . . Les vérités nous sont venues d’ailleurs; mais c’est beaucoup de les adopter.” A felvilágosodás sok alapvető gondolata valóban Angliából származik, de a franciák adják tovább kellemesebb formában a többieknek. És nemcsak Voltaire, hanem a francia szellemi proletariátus („prolétariat intellectuel”, ahogy Roland Mortier mondja egy helyen) számos képviselője, akik hazájukat elhagyva, nyelvtanárokként telepednek le főleg német földön és Északon, sokszor a hugenották által már előkészített, általuk felvirágoztatott udvarokban, városokban.

E nemes értelemben véve kozmopolita franciás századnak tipikus képviselője N. H. Paradis. Verdun-ben született, nem tudni mikor. Katolikus hitben nevelkedett. Valószínűleg még a 7 éves

háború kitörése előtt Berlinbe ment francia nyelvtanárnak. Megnősült és áttért Kálvin hitére, majd Paradis de Tavannes néven nemesi rangra emelte magát. (Mások is megtették ezt akkor, pl. Casanova, Seigneur de Seingalt néven.) A nagy háború kitörése után Koppenhágába ment nyelvtanárnak a katonai akadémiára. Nemsokára Frankfurtban találjuk. (Közben szülővárosában, Verdun-ben is megfordult arra a kőszá hírré, hogy ott állás és örökség várja.) 1766 és 1779. január 14 között biztosan Frankfurtban élt és működött. Fennmaradt levelei becsvágyó, vállalkozókedvű, tehetséges és rendkívül érzékeny embernek mutatják. Sokszor panaszkodik arra, hogy irigyei vannak és hogy anyagi ügyekben nem tartják megbízhatónak. Ezt azért mondjuk el, mert ez a mozzanat szerepet játszik majd a magyar ügyekben is.

Paradis élénk tevékenységet folytatott mint nyelvtanító, publicista és tudományszervező. Mivel több mint egy esztendeig személyes kapcsolatban állt Bécsben Bessenyei Györggyel, nem lesz érdektelen egyetmást elmondani róla. Személye és közvetítése a magyar felvilágosodás nagy kezdeményezőjét konkrétan is bekapcsolja abba a „république immense d'esprits cultivés”, a művelt emberek hatalmas közösségébe, melyről Voltaire beszél. – Paradis nem volt jelentéktelen író. Műveit a kor lexikonai (Homberger–Meusel: *Das gelehrte Deutschland*, Lemgo. 1776) regisztrálják, neves német publicisták kritizálják. Már dán földön írt német és francia nyelvgyakorló könyveket. Legfontosabb vállalkozásai azonban folyóiratok. Alighogy Frankfurtba megérkezett, francia nyelven ad ki folyóiratot *Les Fastes du Gout ou les Nouveautés du Jour* (Az ízlés virágai vagy a nap újdonságai) címen. Ez 1771-ig jelent meg. Akkoriban 5–6 éven át fenntartani egy lapot már teljesítménynek számított. – Mit ígért és mit nyújtott a lap? Tájékoztatót a mesterségekről, a divatról, különösképpen azonban a filozófiáról, a matematikáról, mechanikáról, történelemről, erkölcsről, költészetről, mindenféle művészetekről, de a színházakról és a mezőgazdaságról is. A tudományos beszámolók közé apró verseket, anakdótákat kevert. Ismertette Lessing *Die Juden* és a *Minna von Barnhelm* c. drámáit, Wieland *Combabusát*, közölt hódoló verseket Voltaire címére.

1775 és 1778 között *Geist der Journale* (Az újságok szelleme, vagyis kivonata) c. alatt most már német nyelven ad ki folyóiratot a francia. Ennek célkitűzése lényegileg azonos a közben megalapított hessen-homburgi társaságával, vagyis nemzetközi tudományos „referáló” orgánum kíván lenni. 15 tudományterületen közöl összefoglalókat a különböző lapokból, külön fejezetet szentel a már meglévő hasonló referáló lapok anyagának, így a berlini *Allgemeine Deutsche Bibliothek*-nek, a *Journal des Savans*-nak, az *Année Littéraire*-nek és a *Gelehrte Neuigkeiten aus London*-nak. A feladat óriási és nyilvánvalóan meghaladta Paradis képességeit és munkabírását. Emleget ugyan egy Stephan Brandt nevű szerkesztőtársat és biztosan voltak más munkatársai is. Lényegileg a folyóirat megléte teszi egyáltalán lehetővé a társaság létrehozását. A korban nem volt ez szokatlan. Nálunk is jelentet meg Kollár Ádám és Tersztyánszky Dániel 1771 és 1776 között egy folyóiratot, mely mögött több munkatárs áll. Magukat „társaság”-nak, (Gesellschaft) nevezik, anélkül, hogy valójában társaságot alkotnának, mert azt nem volt szabad.

A kor legnagyobb német publicistája, az élehangú plebejus demokrata Christian Friedrich Schubart tollára veszi 1775-ben nevezetes *Deutsche Chronik*-jában Paradis folyóiratát: „Mittelmässiges Zeug mit sauberen Typen auf schön Papier hingedruckt. Den Fünftelsaft aus allen Journalen herauszuziehen, dazu gehört mehr Kenntnis der Scheidungskunst, als diese Herren besitzen. Der Ton vollends wie kriechend, wie ceremoniös, wie geschleppt, wie undeutsch! Kurz, dieser erste Band verspricht weniger als einen Geist der Journale, es ist ein Topf voll französischer Brühe, darin eine Linse schwimmt.” – Schubart Johann Sebastian Bach és Klopstock művészetéért, a Sturm und Drang íróiért lelkesedik. Tíz évig senyved majd Hohenasperg várában, mert bírálni merészeli a württembergi herceget. A megújuló német polgári irodalom a túlságosan erős francia hatás alól igyekszik megszabadulni. 1774-ben Goethe *Werther* c. regénye meghozza végre az első német világsiker az irodalomban. Schubartnak tehát nem tetszetik a kis német udvarok franciás kultúrája és Paradis német nyelvű újságjában is felfedezi a gyűlölt, hízelgő udvari stílust és az idegenszerű németiséget.

Paradis nem is a német polgári körök támogatását keresi, még a szabad birodalmi városban, Frankfurtban sem, hanem a szomszédos Hessen-Homburgban, ebben a törpe államocskában talál fegyvertársakat. Az örgrófságot 1685 után idekerülő hugenották virágoztatják fel. Részben most is ők a hangadók, s bizonyára az ő közvetítésükkel kerül kapcsolatba Paradis V. Frigyes Lajos örgróffal, s veszi rá, hogy „Société Patriotique” néven alapítson egy különleges jellegű társaságot.

Ismerjük a társaság alapszabályait, 1776-ban nyomtatásban is megjelentek; Etablissement Loix et statuts de la Société Patriotique de Hesse-Homburg pour l'encouragement des connoissances et des mœurs avec approbation et sous la protection de son Altesse Serenissime Monseigneur le Landgrave regnant (Az ismeretek és az erkölcsök támogatására alapított hessen-homburgi Hazafiúi Társaság lényege, törvényei és alapszabályai). – A század optimista és egyben utilitárius szellemében fogant elképzelést kissé részletesebben kell ismertetni, mert ez már a HMT létrehozására döntő hatással volt.

Voltaire idézett mondatának szellemében megállapítja a nyilván Paradis által szerkesztett irat: Akik a tudományokat és művészeteket ápolják, egy nagy közösséget alkotnak („une République immense”), melyben kommunikáció hiányában mégis mindenki magára van hagyatva. Már régóta érzik, akiket érint, hogy egy központot kellene létrehozni, mely összekötne minden hasznos törekvést. Ez a vágy hozta létre a Társaságot. Más társaságok a tudományokat, művészeteket, a mezőgazdaságot, az erkölcsöket ápolják. Van olyan is, mely a nyelv ápolására jött létre, de eddig még nem volt egy sem, mely csupán csak a többiek szolgálatának szentelje magát.

Az ember arra van teremtvé, hogy társaságban éljen, a hasznos ember az egyetemes emberi társaság tagja, az egyetemes haza polgára (le citoyen de la patrie universelle). Ilyen értelemben nevezi a Társaságot „Société Patriotique”-nak (c'est que nous entendons par Patrie, et par Société Patriotique, une société d'hommes dévoués au service de tous les autres hommes faits pour s'être d'une utilité réciproque). A különböző tudományos társaságok olyan mértékben hasznosak, amilyen mértékben sikerül munkáikat ismertekké tenni. Viszont a földrajzi távolságok, a nyelvek különböző volta, a levelezés lassúsága, gyakran a kapcsolat hiánya és – nem orcapirulás nélkül mondják – a nemzeti előítéletek a hasznos ismeretek közismertté válása elé nehezen áthágható akadályokat gördítenek. Az új Társaság feladata tehát az egymástól távol működő társaságok között összekötő kapocs lenni. A hogyanról még lehet majd vitatkozni, most elég annyit kimondani, hogy ezen Társaságnak első kötelessége, hogy segítse az összes többi, hogy jó tanácsokat adjon mindenkinek és minden eszközt felhasználjon, hogy az ismereteket és minden egyes egyén tehetségét megismertesse és érvényre juttassa...

A különleges célnak megfelelő szervezeti felépítést nem volt könnyű megtalálni. Az alapszabály ismer belső és külső tagokat. A sajátos feladat szükségessé tesz egy erős és lehetőleg akcióképes központot: ez a hessen-homburgi „Chef Comité”. A külső tagok általában olyan tudós férfiak, akik valahol másutt valamely helyi tudós társaságnak már tagjai és az a feladatuk, hogy a saját társaságuk munkálatairól, eredményeiről a „Chef Comité” tájékoztassák. Ezt teszik a levelező-tagok is. Minden országban van egy megbízott („Commissionnaire”), akihez az azon országban élő külső tagok eljuttatják beszámolóikat s azok így egy csomagban jutnak el a Társaság örökös titkárához a központban. – Amely városban vagy kerületben 10–12 tag él, azok bizottságot („Comité”) alkothatnak, igazgatóval és titkárral, és kéthavonta üléseznek. (Bessenyeiék esetében egy ilyen „Comité” létrehozásáról van szó!)

Az alapszabályok általános megfogalmazásokat tartalmaznak arról, hogy a Társaság gondoskodni kíván az összegyűjtött tudományos eredmények publicitásáról egyrészt egy külön kiadványban, másrészt a civilizált országok sajtójában általában. Konkrét utalás a Paradis által az alapítás időpontjában szerkesztett *Geist der Journale* c. folyóiratra nem történik. – Az alapszabályokhoz szerkesztettek egy „végrehajtási utasítást” („Instruction interprétative”) is. Ez előírja, hogy a Társaságnak legyen saját nyomdája. Itt évente többször jelentessék meg a Társaság Közlönyét („Mémoires”). Témaköröket javasol a tagok számára: ilyenek pl. a tudós társaságok története, kortárs tudósok életrajza, erkölcsnemesítő intézmények története, természettudományos megfigyelések, topográfiai

ismeretek az illető tag lakóhelyén, folyóiratokban megjelent tanulmányok kritikai rostálása, a tévedések helyreigazítása.

A műveltség a XVIII. század hetvenes éveiben egy főnemesi-nemesi-polgári elit révén először hatol be a földrész minden országába. Ez a „républiquee immense” kezdi magát érezni, szervezkedik, társaságokat alapít, folyóiratokat ad ki, vitatkozik, kritizál, így vagy úgy kételyeket ébreszt a fennálló rend, az egyház feltétlen tekintélyével szemben. Ezt a franciás műveltségű elitet világpolgári szellem élte, használni akar a köznek, hisz abban, hogy a hasznos ismeretek terjesztése a közjót előmozdítja. Számos vállalkozás igyekszik a felhalmozódó, megsokszorozódó ismeretanyagot rostálni, értékelni vagy ismertetni. Így pl. Berlinben Nicolai *Allgemeine Deutsche Bibliothek* c. óriási vállalkozása. A tudományos eszmecsere és ismeret-kicserélés, tapasztalatcsere ilyen széles körű, nemzetközi lehetőségét, tervét, tudtommal ez a mi Társaságunk veti csak fel. Hessen-Homburg a kontinens közepén fekszik s már azért is alkalmas a közvetítésre, mondják, pl. Madrid és Szentpétervár között.

Mit sikerült megvalósítani a kétségtelenül korszerű, nemes, de túlméretezett elképzelésből? Nem sokat. Az általunk is ismert néhány tény mindenesetre gazdagítja ismereteinket a korról és a magyar kulturtörténet szempontjából sem érdektelen. Az agilis Paradisnak, azonnal sikerül kapcsolatot teremteni két európai társasággal: a „Société Patriotique de Suède”-el és a „Société Électorale de l'économie rurale et des mœurs de Bavière”-rel. Mindkettő egy évtizeddel előbb alapított intézmény volt. A svéd ma is él. A bajor 1790-ben megszűnt. Az írásbeli megkeresésre mindkét társaság a szokásos hízelgő, „fentebb” stílusban siet válaszolni és biztosítani a főúri pártfogás mellett létrejött új társaságot a támogatásról. A hessen-homburgi társaság tagsági oklevelén ez a kapcsolatfelvétel egy kissé megtevésztő módon nyer kifejezést, amennyiben ott az szerepel, hogy e társaság együttműködik („affilié”) a másik két tekintélyesebb (mert királyi és választófejedelmi) társasággal. Az így megfogalmazott tagsági oklevél birtokában érzi magát feljogosítva a szerény Horányi Elek, még inkább a kevésbé szerény Martinovics Ignác, hogy műveiken a fentebb már említett titulusokat ragasszák nevük után.

Paradis széles körű levelezésbe fog. A fennmaradt iratok tanúsága szerint a kor jelentős tudósai közül Linné Uppsalából és Albrecht von Haller Bernből legalább is tanácsokat adnak a Társaság működésére vonatkozólag. Paradis javaslatára több ismert tudós embert, Linnét, Grandidier abbét, a strassburgi püspöki levéltárost, Lacépède grófot, Buffon tanítványát (1799-ben ő adja ki mestere összes műveit 12 kötetben) és más német és francia tudóst, nyilván írásbeli beleegyezésük alapján, a „Chef Comité” kinevezi tagnak. A Társaság ülésein (kettőnek ismert a jegyzőkönyve, a többiről csak kivonatossan tudunk) Paradis az időközben meghalt tagok felett emlékbeszédeket tart. Így Hallerről 1776/77-ben, 1778. március 24-én pedig magáról Linnéről.

Hogy a Társaság tagjának lenni mit jelentett, azt ma nehéz megítélni. Anton Freiherr von Stoerck, a bécsi kórház főigazgatója mindenesetre ékes latin nyelvű levélben válaszol taggá történő kinevezése alkalmából és azt magas kitüntetésnek nevezi. A korban annyit emlegetett tudós világfi Maximilian Lamberg gróf (1729–1792) hatékonyan buzgólkodik a Társaság érdekében, levelezésben áll Voltaire-rel, Hume-mal, d'Alembert-rel és Algarottival. Ő közvetíti Ignaz von Born híres bécsi természetbúvár, a *Varázsfuvola* Sarastro-alakja mintájának, taggá való felvételét 1777-ben. Lamberg gróf a zsebében hord kitöltetlen tagsági okleveleket és ad belőle Martinovics Ignácnak, akit sokoldalú műveltsége miatt kedvel. De ugyanígy jut általa tagsági oklevél birtokába egy Franz Ortner nevű ember, aki egy Erdődy grófnő szolgálatában áll és a kor divatja szerint elmés mechanikus szerkezeteket állít össze. Ez a magyarázata Lamberg gróf szimpátiájának is, hiszen neki is, mint Kempelen Farkasnak is, ezek a feltűnést keltő szerkezetek, mint pl. a sakkozó „automata”, a vesszőparipája.

A Társaság tényleges ütőképes magvát természetesen csak a hessen-homburgi „Chef Comité” képezhette. Ennek tagjai Paradis mint örökös főtitkár mellett, Johann Heinrich Armbrüster, az őrgrof titkára, a Társaság pecsétőre, Elias Neuhoﬀ történész, az udvari pap és más lelkészek és néhány hugenotta. Ezek közül igazán jelentős tudós a grófi gyermekek nevelője Adrien Marie Francois Verdy Duvernois volt, aki később a porosz akadémia rendes tagja lesz. A Társaság külön nyomdája úgy jön létre, hogy az ismert zweibrückeni (a korban divatosan Deux-Ponts néven volt ismert) nyomdaigazga-

tót rábírák, küldjön át néhány gépet és felszerelést Hessen-Homburgba. Hamarosan kiderült azonban, hogy kevés a nyomtatni való. Egy új módszert ígérő francia nyelvkönyv jön ki a prés alól, nyilván Paradis tollából, Duvernois ír a XV. Lajos korabeli francia katonatisztek haditetteiről, végül pedig 1779 és 1780-ban európai statisztikai zsebkönyvet adnak ki *Mémorial de l'Europe* címmel. A zwickbrückeni nyomdával véglegesen szakításra kerül a sor, mikor ezeknek látniuk kell, hogy a Társaság legfontosabb kiadványa Párizsban jelenik meg. Ez pedig a *Bibliothèque du Nord* 1778-ban 8 kis kötetben. Valószínűleg a „Comité de Paris” szerkeszti és az az alapvető feladata, hogy a francia fővárosban az addig eléggé lenézett német irodalom legújabb eredményeit propagálja. A folyóirat nyújt is valamit: Goethe *Werthere*, Miller *Siegwartja*, Ch. F. Weisse tragédiái és néhány német tudományos kiadvány kerülnek ismertetésre, Jacobi és Hagedorn egy-két rövidebb verse francia fordításban, rövid elmélkedés a német költészetről, sok érdekes hír az orosz és lengyel tudományos életéről, hiszen Európa északi részéről van szó, nemcsak német földről. Végül pedig mennyire jellemző a kis német udvarok légkörére! – beiktatják Párizs okulására Paradis versikéjét egy hessen-homburgi grófi csemete születésének örömeire.

1778 a legtermékenyebb esztendő a Társaság életében. Bár Paradis 1779 legelején átköltözik rövid időre Hessen-Homburgba, hamarosan egész családjával útrakél azzal a szándékkal, hogy újabb „Comité”-kat szervez a Habsburgok országaiban, esetleg Amerikában és Lengyelországban is. Egy Poche nevű udvari lelkész veszi át Paradis után a főtitkári tisztséget. A kiadványok elapadnak és Lamberg gróf megmaradt levelei a Társaság lassú elhalásáról tanúskodnak. – A legújabban előkerült dokumentumok viszont azt mutatják, hogy Paradis távoztával Armbrüster vette kezébe, még pedig erőiesen, az ügyek intézését. Egyes jelek arra engednek következtetni, hogy Paradist maga az őrgrof küldte szervező körútra, hiszen a francia egyik levelében arra utal, hogy a Társaság protektora elutazása előtt az alapszabályokon sajátkezűleg bizonyos változtatásokat eszközölt, melyek talán a más országokban alakítandó „Comité”-k létrehozását kívánták elősegíteni. De lehet, hogy Paradis jelenléte a kis udvarban valakinek már nem volt kíváncsi...

Mielőtt azonban Paradis urat Bécsben viszontlátnánk, még egy rövid kitérőt kell tennünk a HMT történetének jobb megértése érdekében. Érdemes röviden és vázlatosan tájékozódni az akadémiai törekvések sorsáról a Habsburgok országaiban. Néhány közismert magyar előzményre itt nem szükséges kitérnünk. – A Rajnától keletre 1700 után Leibniz javaslatai alapján indul meg az akadémiák alapítása. Még 1700-ban alapít az újdonsült porosz király Berlinben egy tudományos akadémiát, 1711-ben pedig Pétervárott jön létre egy sokkal erőteljesebb intézmény. Leibniz Lipót császárnak is javaslatot terjeszt elő, de ő a fenyegető spanyol örökösödési háború terhei miatt nem tartja kivihetőnek a tervet. Ezzel Bécs elmulasztja az utolsó lehetőséget egy központi tudományos fellegvár kiépítésére. – Mária Terézia okos államférfiait sokáig foglalkoztatja a gondolat. Gottsched, a lipcei irodalmi „diktátor” 1743-ban küld Bécsbe egy akadémia-tervezetet, de ezt Haugwitz gróf nem tartja keresztülvihetőnek. Egy Gottsched-tanítvány a klasszicista tragédia-írásban, Joseph von Petrasch, 1746-ban Olmützben magánkezdeményezésként rövid időre társaságot hoz létre „Societas Eruditorum Incognitorum in terris austriacis” néven. Statutumuk 32 pontos, kimondják, hogy tilos politikai és vallási kérdésekről vitatkozni. Referáló folyóiratuk is van 1747/48-ban is mindjárt az I. kötetben hírt adnak régi és új magyar írókról (*Nachrichten über alte und neue ungarische Schriftsteller*: a dolognak érdemes lenne utánanézni!) Ennek a Petraschnak küldi el Haugwitz a Gottsched-féle tervezetet, mire ő 1759-ben egy elaborátumot küld Bécsbe: „Vorschläge wie man neue gelehrte Akademien errichten und alte verbessern solle”.

1763-ban véget ér a szörnyű 7 éves háború. Bécs kezd kigyógyulni a háború okozta sebekből és megkísérli, hogy az egyre inkább széthúzó erőket kulturális téren az utolsó pillanatban még összekösse, valamiféle összbirodalmi eszme jegyében. Ezekben a tervekben szerepe van Kollár Ádám Ferencnek, Bessenyei György jóbarátjának. Valószínűnek tartom, hogy az 1770-ben előterjesztett elgondolás és terv egy „Academia Augusta” alapítása ügyében szintén a Kollár műve és nem a jelentéktelen Tersztyánszky Dániél. 1774-ben még egy kísérlet történik összbirodalmi tudós társaság létrehozására:

ebben Hell Miksának is szerepet szánunk. 1775-ben a magyar kancellária élénken tiltakozik és külön magyar akadémiát kíván. Bécs ezt a kívánságot mint „nevetséges” dolgot elutasítja. – A kulturális központosítás jegyében indulnak meg a tanügyi reformmunkálatok is az egész birodalom számára, és feltehető, hogy Mária Terézia csak magyar tanácsadói sürgetésének okosan engedve adhatja ki a „Ratio Educationis”-t – címlapján a magyar címerrel – a magyar korona országaira szóló érvénnyel.

1777 a nagy fordulat éve. Az átfogó tanügyi reform körül heves eszmecserék támadnak. Akárhogyan is vesszük, szellemi pezsgés indul meg. Ehhez járul az egyetemnek Nagyszombatból az ország szívébe, a budai királyi várba való átköltöztetése. A kortársak azonnal vérmes reményeket fűztek a megújított, orvosi fakultással kibővített egyetem működéséhez, és ha ezek gyorsan nem is mentek teljesebbé, több más intézkedés révén Buda és Pest kezdett az ország fővárosa lenni. Bessenyei benne él a változás légkörében, valószínűleg sokkal többet tud Bécs terveiről Grass Frigyesné és Kollár révén sok más kortársánál.

Biró Ferenc kitűnő könyvéből most már világosan látjuk, mint érkezik el írónk filozófiai vívódásai-ban, érzelmi viharai-ban éppen 1777-ben ahhoz a ponthoz, ahol a megoldást csak a közösség, a társadalom, a nemzet kultúrája emeléséért vívandó harcban találhatja meg. A belső fejlődés egybeesik a nagy politikai döntésekkel s nem is lehet azoktól független. Kollár tanügyi reform-munkálatairól Bessenyeinek tudomása volt. Biztosan arról is, hogy Kollár barátaival *Anzeigen* cím alatt 1771–1776 között „honismertető” folyóiratot adott ki Tersztyánszky Dániellel együtt. A Budára helyezett egyetemhez neki is reményei fűződtek: a *Magyarság*-ban még az egyetemre szeretné bízni mint „közérőre”, a magyar nyelv ügyét. Ugyanebben az időben írja pilisi magányában szép levelét *A budai Nagytársaság Fő-tanítóihoz* s őket tartja elsősorban elhivatottnak a magyar kultúra előbbrevitelére. Ebben önmagában nem volt semmi különös: Göttingenben a „Sozietät der Wissenschaften” 1751-ben szintén mint az 1737-ben alapított egyetem „leányvállalata” jött létre. Közelebbről nézve, a budai egyetem akkor még nem alkalmas igazán magyar nyelvű tudományos élet szervezésére. Kevés a magyar professzor. Szerdahelyivel Bessenyeinek nincs kapcsolata, Dugonics Andrást mint írórt nem becsüli sokra. A hozzá legközelebb álló Rácz Sámuel, a magyar nyelvű tudomány lelkes híve, még csak rendkívüli tanár s nincs elég tekintélye. – Irodalmi vagy tudományos egyesületnek, akadémiának viszont most már csak Budán és Pesten kell létrejönnie és nem Pozsonyban. És más szálak is vannak, melyeket össze lehetne fogni. Beleznai Miklós házában hivatalból is mint ágens sokat forgolódik Bessenyei. Ismeri feleségét, Podmaniczky Anna Máriát. Talán az ő biztatására írja 1777-ben *Anyai oktatás* c. művét. Ez a nagyasszony adja Bessenyei német nyelvű novelláját a szinte még gyermek Kazinczy Ferenc kezébe.

Ott vannak a pálosok. Ismeri őket évek óta Szluha Demeter testőrtársa révén. A cenzúra által nem engedélyezett műveinek kéziratát rájuk bízta. Biztosan e révén ismerkedik meg Kreskay Imrével, a pesti rendház könyvtárosaival. Ányos Pállal szép, baráti költői leveleket váltanak. A pálosokhoz közel áll a piarista Horányi Elek, a *Memoria Hungarorum* tudós szerzője. – Ime, van egy kis baráti literatori kör Pest-Budán, mellyel hivatalos útjai révén állandó kapcsolatok kötik össze. Bécsben ott vannak a testőrírók és azok, akik a gárdából a hadseregbe átléptek. Az idősebb Orczy Lőrincet mindenki tiszteli, fejüknek ismerik el mint embert és mint költőt.

Számos körülmény játszott tehát közre, hogy N. H. Paradis Bécsben való feltűnte mint gyűjtőszikra hathasson és nagyon gyorsan megérlelje egy hazafiúi tudós társaság létrehozásának gondolatát. Miként ismerkedik meg a francia Bessenyeivel és Barcsaival, nem tudhatjuk. De bizonyára első dolga volt, hogy nekik Hessen-Homburgról beszéljen. Bizonyára még többet is mond el vagy enged sejteni, mint ami valóság volt. Felkelti Bessenyei és a többiek érdeklődését. Egy Bécsben túlmutató kapcsolat, melynek erősen francia íze van, nincs minden vonzerő híján...

Próbáljuk rekonstruálni a Silági által közölt újabb levelek és a régebbi irodalom alapján az eseményeket! Paradis tehát családjával együtt 1779 tavaszán Bécsbe jön. 1779. április 24-én már innen ír Stockholmba a svéd „Société Patriotique Royale” titkárnak és arról tudósítja, hogy Amerikában szeretne egy „Comité”-t létrehozni. Magyarokról még nincs szó. Nem sokkal ezután azonban kap-

csolatba kellett kerülnie Bessenyeivel. Az ő társaságában utazik le Budára. Bessenyei összehívja barátait, a pálosokat, Horányi Eleket, Rácz Sámuel és néhány jogászt és orvost. A beszélgetések nyomán hevenyészve megszerkesztenek egy alapszabály-tervezetet. Az elejétől fogva világos, hogy a magyar tudósoknak előbb egy saját társaságot kell létrehozniuk, hogy a hessen-homburgi alapszabály értelmében annak külső tagjai lehessenek s elegendően egy helyen, egy „Comité”-t alkothassanak. Ez a későbbi valóságos fejlemény. A tervezet még ezt a feliratot viseli: „Statuta Patriae Hungaricae et Transsilvanicae Societatis” Horányi Elek kezeírásával. Ezt próbálták továbbcsiszolni és egy elveszett latin fogalmazvány alapján készül el Ányos Pál kezeírásával a magyar nyelvű alapszabály-tervezet: „A Hazafiúi Magyar Társaságnak Törvényei”. A két cím között feltűnő a különbség. Időközben nyilván rájöttek, hogy egy közös magyarországi és erdélyi magyar társaságot még nehezebb lenne Béccsel elfogadtatni. – A magyar fogalmazvány 33 pontot tartalmaz és ezután következik: „1779. Pünkösöd havának 10-dik napján mindezen törvények felolvasatván helybe hagyattak.” Aláírások: Bessenyei, de távollétében Ányos kezével, Ányos mp. (a baloldalon mint a társaság főtítkára és titkára), a jobboldalon: Dr. Glosius mp. Samuel Rácz mp. Horányi Elek mp. – Kreskay Imre ott lehetett a megbeszéléseken vagy tudhatott róluk, de hogy „acturius”, azaz mondjuk jegyzőkönyvvezető lett volna, nem bizonyítja semmi, lévén minden fogalmazvány a Horányi és Ányos kezével. Kreskay nem kerül fel az egyidejűleg összeállított taglistára sem.

Császár Elemér annyit mond tömören és velősen a tervezetről, hogy az „zavaros, szűkszavú és hiányos”. Valóban nem mérkőzhetik az „Academia Augusta” rendszeresen kidolgozott tervével, nem ismerünk rá Bessenyei tollára sem. A magyar viszonyokból következik, hogy csak magyar és nem „hungarus” társaságot óhajtván, egyszerre szeretné megteremteni a nyelvművelő és a tudományos társaságot. A tudományoknak elsősorban nem fejlesztését, hanem terjesztését kívánja. A célkitűzésekben lévő eme bizonytalanság a később ténylegesen létrejött Magyar Tudós Társaságot is jellemezte.

Császár szerint viszont ez a tervezet a nemzeti nyelv ápolásának hangsúlyozásával a porosz és a bajor akadémiákat „túlszárnyalja”. Meg kell mondanunk, hogy a hessen-homburgi háttér és kapcsolat feltételezése miatt a magyar nyelv művelése csak szerényen húzódik meg a célok között. A 7. p. így hangzik: „Mindenféle európai nyelven lehet a Társaság Tagjainak dolgozni; de leg-főbb és leg-első érdem lesz a Magyarság, mivel ezen Társaság- úgy is leg-inkább az Anyanyelv segedelmére és a Nemzet s Haza dicsőségére alkottatik.” A 10. p. így próbálja alátámasztani a magyar jelleget: „A kiben Istenéhez, Királyához, Nemzetéhez, Anya-nyelvéhez mint magyar, buzgóság nem találhatik, fel nem vétetik.”

A külső szervezet a francia akadémiák felépítését követi. Ismer védelmező, belső és külső tagokat, valamint tanítványokat (honoraire, pensionnaire, associé, élève). Nagyon lényeges dolog viszont, hogy kimondja: a Társaság üléseket csak Pesten vagy Budán tarthat. – A 8. p. a hessen-homburgi „Société Patriotique”-kal való kapcsolatra utal, nem határozván meg pontosan e kapcsolat mibenlétét. Ezt Bessenyei valószínűleg tudta már, de nem tartotta politikusként eleve elvenni a kedvét barátainak. Különben is a végleges magyar szöveg leírásakor nem volt jelen. A pont tehát így hangzik: „Ezen egész Magyar Társaság, Tagjává tétetik az Európai Nagy Tudós Társaságnak, mely már egész világra ki terjedett, s fő Gyülekezeteit Hessen-Homburgban azon Haza Fejedelme alatt tartja, ki annak feje.” A kapcsolat megfogalmazása a latin eredetiben sem pontosabb: 26. „Patria haec Societas Filia erit universalis Societatis Hassiae-Homburgicae, cuius fama cultiores orbis provincias pervasit, et in dies maiora sumit incrementa.”

A HMT tervezetéből még két dolgot kell kiemelnünk. Az egyiket a 5. p. tartalmazza: „Mindenféle Hitbül, Szerzetbül vétetnek fel a Társaságba Tagok, kiknek tsak tudományaik és tiszta erköltsaik, de kiváltképpen szép Magyarságuk fognak tekintetni.” A tervezet összeállítói maguk is több felekezet hívei, de végre belátják, hogy a nemzeti érdek sürgősen megkívánja a tudományos életben a toleranciát. (Mária Terézia viszont éppen azért is félt magyar akadémiától, mivel ő is tudta, hogy azt kizárólag katolikusokból nálunk nem lehet létrehozni.) – A másik lényeges vonás: „Semmi nemű dolga a Társaságnak titokban nem lehet. Valamit tsinál mind világ elibe nyomtatásba kell néki jönni. Tudjuk

úgy is, hogy a titkok csak ott szoktak tartatni, hol az emberi értelem nem láthat; mivel pedig ezen Társaságnak Látás a tzélja, a titok Tárgya nem lehet.” E cikkely azt az esetleg felmerülhető vádat igyekszik eleve elhárítani, hogy a Társaság szabadkőműves szervezkedés. (1796-ben fel is hangzik a vád a tudós társaság tervével kapcsolatban, hogy az ügyis „valamiféle szabadkőművesek bandája fogna lenni”.) Bessenyeiről egyébként feltételezzük, hogy nem volt szabadkőműves, talán a királynőhöz és Grass Frigyesnéhez fűződő kapcsolatai miatt, vagy jelleménél fogva, vagy mert Báróczi Sándor az volt, sőt aranycsináló is!

Paradis 1779. június 19-én Bécsből levelet ír az őrgrófnak. Úgy tűnik vagy csak Paradis tünteti úgy fel, hogy éppen most tért vissza Budáról: „A mon retour du Royaume d'Hongrie, je n'ai eu rien de plus pressé que . . .” A levél arra enged következtetni, hogy már budai utazása vagy éppen két budai útja között már küldött volna jelentést haza: többet küld, írja, mint amit kívántak tőle. Levelének szövege szerint, mely különben nem teljesen világos, küldi a magyar és az erdélyi nemzet nagyjainak kérését (une requête), hogy az őrgróf és a „Chef Comité” hozzájárulásával vétessenek fel a hessen-homburgi Társaságba, mely azonban nem történhetik meg a királynő előzetes engedélye nélkül. Küldi továbbá annak a folyamodványnak a szövegét, melyet az engedélyezés elnyerése céljából Eszterházy gróf kancellár és ő, Paradis fognak ő császári és királyi fenségének benyújtani. E kérvényt egy nagyon tudós és jó erkölcsű magyar nemes úr, erdélyi fejedelmi sarj levele jelzi, vezeti be vagy igazolja (Une lettre d'un gentilhomme hongrois . . . qui annonce la requête . . .”). (Silagi azt írja, hogy a levélnek két melléklete van a darmstadt levéltárban. Anton Raisp varasdi gimnáziumi igazgatónak levele egy horvát „Comité” ügyében és ami ránk tartozik: „Membra Societatis Patrioticæ Hungariæ et Transilvaniæ” aláírással a királynőhöz címzett folyamodvány törekvésük támogatása iránti kérelemmel, dátum nélkül.)

A darmstadti levéltárból mindeztideig nem sikerült megkapnom a Paradis-levél és mellékletei xerogrammját. Ezért csak feltételezem, hogy ez a folyamodvány nem lehet más mint a Csaplár Benedek által közölt Horányi Elek kezével írt kérvény, igen ékes latinsággal, letisztázva. A Csaplár Benedek által közölt szöveg alatt ez áll: „Augusti Nominis Tui Devotissimi Clientes Societatis Patriæ Hungaræ Membra” valamint a dátum, mely némi nehézséget támaszt: „Recitata Calendis Maii MDCCLXXV In Bibliotheca PP Paulinorum.” A szöveget közlő megjegyzi, hogy a dátumot később vezették rá az iratra, az utolsó számjegy le van kopva s vehető megcsonkult X-nek vagy V-nek.

A Paradis által Hessen-Homburgba küldött folyamodvány és ez utóbbi között – valószínűleg csak az aláírásban – van egy lényeges különbség megint: ott magyarországi és erdélyi hazafiúi társaságról, itt csak magyar hazafiúi társaságról van szó. Emlékezzünk, hogy az alapszabály-tervezet magyar változata, tehát a későbbi, csak magyar s nem magyar és erdélyi társaságról beszél. Lehet tehát, hogy a Paradis által sebtében hazaküldött folyamodvány után még egyszer megfontolták magyarjaink a dolgot és az erdélyi részvételtől eltekintettek politikai okokból. – A folyamodvány nyomtatékosan utal a szokásos hódoló, hízelgő frázisok után a hessen-homburgi kapcsolatra: „Causa praeclari moliminis nata est ex litteraria, quæ apud Homburgenses lætis efflorescit incrementis, societate, cuius vestigiis insistentes in patria similem excitare, et coniunctis cum illa viribus ad communem utilitatem patria ingenia excolere perpetua foedere coniungere satagimus.” A megfogalmazás arra mutat, hogy a buda-pestiek előtt nem vált világossá teljesen a hessen-homburgi társaság jellege s hogy a „Société Patriotique” elnevezés hogyan értendő, különben nem írnák, hogy ők valami hasonlót akarnak létrehozni. A kérvény végén összegezik törekvéseik lényegét: „Etenim nostræ societatis conatus omnes eo referuntur, ut elegantiores litteras, mechanicas artes et opificia et agrorum cultura promoveat, et ad summum florem evehat. Nec minus in eo versabitur ipsius industria, ut cultiorum linguarum cognitione sibi parta, opes quibus natura ipsam beavit, Europæ exhibeat, atque in sui rapiat admirationem, atque amorem.”

A Társaság tehát az irodalom, a mesterségek és a földművelés hathatós előmozdításán akar munkálkodni és a hazai szellemek kiművelésével a közjót szolgálni. A második mondat igazi értelmét elég nehéz megtalálni: a „nec minus” kifejezés arra utal, hogy nem megismételni akarja az előző mondat mondanivalóját, hanem valami új vonást akar kiemelni a Társaság törekvései közül. Ez pedig talán az, hogy a kiművelt nyelvek ismerete által – és itt egy gondolati ugrás van, vagy leírási hiba – a

hazát, melyet a természet minden jóval megáldott, Európának megmutassák, hogy az csudálja és szeresse. Ez a gondolat közhely volt az akkori magyar gondolkodásban és a hessen-homburgi „Société” tényleges vagy szándékolt munkásságára vonatkozatható: ez az együttműködés a német és főleg a francia nyelv segítségével a magyar hazát megismertetné Európával. Ha ez az elképzelés nem fedí is a valóságot teljesen, annyi bizonyos, hogy a királynőhöz címzett folyamodvány a Társaság magyar jellegét, a magyar nyelv ápolására irányuló törekvéseit nem hangsúlyozza, sőt nem is említi. Bizonyára taktikai okokból, hiszen az alapszabályok – ha nem is a *Magyarság* vagy *A holmi* nyíltságával, utalnak a nagy célra, a tudományoknak magyar nyelven való művelésére és terjesztésére.

Paradis arról ír, hogy a magyarok folyamodványával együtt a hessen-homburgi „Société” alapszabályait is bemutatnák a királynőnek, azokkal a javításokkal, melyeket az őgróf azokon eszközölt. Azt hiszem, a francia nyelvűtanár részéről csak dicsekvésnek vehető az a közlés, hogy ő a magyar kancellár, gróf Eszterházy Ferenc társaságában audienciára megy Mária Teréziához. Kétségtelen viszont, hogy a magyar kérelmezők utalnak Eszterházy kancellárra, akinek tudta nélkül ilyen engedélyezés nem történhetik, valamint arra is, hogy elnökének báró Orczy Lőrincet kérték fel.

A posta elég gyorsan jár akkor, de Hessen-Homburgból nem érkezik válasz. Paradis levelében hangsúlyozta, hogy a Társaság céljaira Magyarországon és Horvátországban pénzt kezdtek gyűjteni vagy felajánlani, de neki e pénzekhez nincs köze, ezekből nem akar hasznot vagy tiszteletdíjat. Lehet, hogy anyagi ügyekben nem tartották egészen megbízhatónak, lehet, hogy a magánéletéről kaptak kedvezőtlen információkat. Paradis viselt dolgai, nőügyei Bessenyei szerint is akadályozták a dolgok előrehaladását. Lehet, hogy a kis hessen-homburgi udvarban sincs minden rendben. Goethe a weimari herceg társaságában 1780 első napjaiban Homburgban van s igen elkedvetlenítő képet fest a kis és szegényes „udvarról”: „So ziehen wir an den Höfen herum, frieren und langweilen, essen schlecht und trinken noch schlechter. Hier jammern einen die Leute, sie fühlen wie es bei ihnen aussieht und ein Fremder macht ihnen bang. Sie sind schlecht eingerichtet, und haben meist Schöpfe und Lumpen um sich.”

Budára és Pestre fordítva a szót, Bessenyei György életében rendkívül mozgalmas napok következnek. Ellentétbe kerül hitfeleivel, akiknek ágense volt szép fizetésért, a „Ratio Educationis” ügyében. 1779 júniusában már a tárgyaló asztalhoz sem engedik a protestáns egyházak megbízottai. Beleznai Miklós egy ideig még kitart védence mellett, de júliusban kénytelen beadni a derekát: Bessenyei megszűnik ágens lenni és ezzel anyagi eszközök híján kénytelen lenne elhagyni Bécset. Éppen akkor, amikor legszebb tanulmánykötete, *A holmi* a nyomdában van, tervei érlelődnek, amikor éppen ő felbízott derék magyar tudósokat egy társaság megalapítására! – Közben július 12-én Budán összejöttek öten-hatan, a már ismertek és összeállították a leendő társaság taglistáját, Orczy Lőrincet szemelve ki elnökül. A lista felett ismét ez áll: „Societas Patriotica Transylvanico-Hungarica”. A listát Silagi Ányos kezeírásának tartja. Az feltűnő csupán, hogy néhány név helytelenül és hiányosan szerepel rajta. Az elnök (Praeses) után 13 belső tagot (Membra interna) és 6 külső tagot (Membra externa) sorol fel a következők sorrendben: Horányi Elek, Rácz Sámuel, Bessenyei György, Mészáros Ignác, Ányos Pál, Gindl József Ágoston (pálos), Barcsay Ábrahám, Báróczy Sándor, Ányos János Nepomuk (nem leltem nyomára), Glozius Ferenc (helyesen Glosius Sámuel orvosdoktor, Pest főorvosa), Cetto Benedek (piarista tanár, történetíró), Bornemisza János báró (cs. és k. kamarás, Hunyad megye főispánja), Hatvany István. A külső tagok: Bessenyei Sándor, Fehér János (helyesen Fehér Antal táblai ügyvéd Pesten, költő), Weszprémi István (debreceni professzor) Szilágyi Márton (sárospataki professzor), Gánótz Antal (a budai papnevelde igazgatója), Molnár (valószínűleg János, orvosdoktor, Silagi szerint a listán ez áll: „Artium Liberalium, Philosophiae et Medicinae, Ultrajecti in Hollandia”; 39 évig Székesfejérvár főorvosa).

A listára esetlegesen, személyes ismeretség alapján is kerültek fel nevek. A nevesebbek is főleg Bessenyeinek és Ányos Pálnak a barátai. Feltűnő, hogy Dugonics András és Szerdahelyi György nem szerepelnek. Még inkább feltűnő, hogy az említett *Anzeigen* c. folyóirat munkatársai közül senki sincs a taglistán: Dobai Székely Sámuel, Benczur József, Tersztyánszky Dániel, Ürményi József, Makó Pál,

Kollár Ádám. — Ezekkel a megszorításokkal azonban azt mondhatjuk, hogy a tervezett társaság magába foglalta volna a „teréziánus” magyar irodalmat, a felsőoktatás több vezető egyéniségét, néhány orvost és jogászt, vallásra való tekintet nélkül. A *Magyarság*-ban kimondott elvek szerint szerepelnek a nagy református kollégiumok professzorai is. — Ha e listát összevetjük a csaknem ötven évvel később valóságosan létrejött Magyar Tudós Társaság taglistájával, annyit mondhatunk csak, hogy a HMT méltóbban képviselte volna az adott időpontban a szellemi életünket, mint a félévszázaddal későbbi együttes. A két lista egybevetése nem mutat irodalmi és tudományos életünk rohamos fejlődésére.

A listát Budán Ányos Pál írja alá: „Relatum in Sessione Sociorum habita die 12 Julii Anno 1779 Budae. Paulus Ányos Substitutus Secretarius Societatis.” A Bécsbe küldött iratot Bessenyei is ellátja aláírásával: „percaept. Vienna 20 Julii. Georgius Bessenyei Ordinarius Secretarius Societatis.” — A lista birtokában Bessenyei 1779. augusztus 3-án elhatározza, hogy most már maga fordul személyesen az őrgóf titkárához, Johann Heinrich Armbrüsterhez francia nyelven. Paradis megnyerte őket — úgy mond — az ügyben és elhatározták, hogy Magyarországon egy „Comité”-t hoznak létre „pour l’encouragement des arts et des sciences.” Ő, Bessenyei, ment el Budára és kiszemelte a megfelelő személyeket. Mivel Paradis levelére nem jött válasz, budai barátai pedig őt sürgetik, kénytelen maga írni. Mellékeli a taglistát azzal a határozott óhajjal, hogy a „Société Patriotique” vegye őket fel: „comme l’intention est d’être soumis et alliés a votre illustre chef Comité de Hesse-Homburg.” Az utóirat utal a mellékelt taglistára és bennünket is bizonyossá tesz afelől, hogy Bessenyei most csakugyan nem akar mást elérni, mint hogy vegyék fel őket a hessen-homburgi társaság tagjai sorába: „de nous fair membres actuels de votre Société”. Nincs szó arról, hogy ehhez királyi engedély lenne szükséges. Az csak egy külön magyar társaság létrehozásához lenne elengedhetetlen. Bessenyei most nem gondol erre: inkább talán arra, hogy felvételt nyervén a hessen-homburgi társaságba mint tagok, az ottani alapszabályok értelmében itt Magyarországon, Budán vagy Pesten létrehozhatnak különösebb jogi következmény vagy előfeltétel nélkül egy magyar „Comité”-t, mely ugyan nem az, amit szeretnének, de a semminél sokkal több.

Az Armbrüsterhez írott levél szövege, hangneme a XVIII. század értelmében vett kozmopolita, mint a „Société Patriotique” statutumai. Szó sem esik magyar nemzeti törekvésekről, a magyar nyelv helyzetéről, ápolásáról. Mindjárt a levél elején arra utal Bessenyei, hogy egyedül az emberiség ügye készíti az írásra („la Cause commune de l’humanité”). A levélíró nem tagadja meg filozófus voltát. Van néhány általános elmélkedés írásában, bár távol áll tőle — írja — hogy éppen ő akarjon Armbrüsternek filozófiai leckét adni: „Mais qu’il me soit permi de dir toujours que je suis hommes. C’est sous ce titre que nous voulons établir notre Société en hongrie, cependant . . . soumis et alliés a votre illustre chef Comité de Hesse-Homburg . . .”

Bessenyei György valóban világpolgár is volt. Embernek, az egyetemes emberi haza polgárának éppen annyira érezte magát mint magyarnak. Most, amikor az európai szellemi elit, e „république immense” egy távolélő tagjához intézi szavait, ismervén a „Société Patriotique” alapszabályait, hogy annak szellemében a haza az emberiséget jelenti, úgy gondolta, nem írhat más hangnemben. Egyenrangú félnek, kiművelt európainak érezhette joggal magát, aki most nemcsak magyar ügyet képvisel, hanem egyetemes emberi érdeket is. A magyar haza sebeivel nem itt Armbrüster előtt kell előhozakodni.

Bessenyei levele már augusztus 11-én megérkezik és megteszi a hatást. A levél hangneme első sorban, gondolom, és a tekintélyes taglista, egy báró mint elnök, a tagok egy kivételével csupa nemes ember, a nevek után az irodalmi munkálkodás adatai. A levelet elolvassa az őrgóf, körbejár a „Chef Comité” tagjainál, akik nagy elégtétellel veszik tudomásul aényt. Bessenyei egyébként e címre kérte a választ: „A MRS MRS de Bessenyei Conseiller de Leurs Majt. Imp. Roy. et Apostolique.”!

Augusztus 18-án németül igen barátságos levelet fogalmaznak meg Bessenyeinek. Mellékelik a kiállított szép tagsági okleveleket és a hessen-homburgi statutumok egy példányát.

1779 augusztusában Bessenyei átesett a katolizálás szokásos szertartásain. Az *Ephemerides Vindobonenses* hivatalosan is hírül adja, a katolikus barátok szívből örülnek, verseket írnak az

áttérésről. Debrecenben megbotráncózással fogadják a hírt. A megnyilatkozásokból érezni, hogy nem kis dologról volt szó. Mária Terézia jelentékeny embert nyert meg az egyedül üdvözítő hit számára. – Ha tehát Bessenyeinek igazán szándékában állt a HMT engedélyeztetése a királynőnél, lélektanilag ennél jobb időpontot nem választhatott volna ki. Minden amellett szól, hogy írásban nem próbálkozott, Eszterházy Ferenc kancellár segítségével éppenséggel nem. Lehet, hogy – mint Császár Elemér feltételezi – bizalmas úton tudakolja meg, táplálhatna-e jó reménységet a dolgot illetően. Mária Terézia nagyon beteg, hihetőleg nem foglalkozik már lényeges ügyekkel. Környezetének figyelme már az új uralkodó felé irányul, és II. Józsefről senki sem tételezi fel, hogy terveibe egy külön magyar és erdélyi tudós társaság jól beilleszkedne...

Bessenyei maga is beteg, késik a válasszal. Október 29-én ír Armbrüsternek. Hálásan köszöni levelét, a tagsági okleveleket. Nem említi, hogy azokat kiosztotta volna. Ennek nyomára egyedül Horányi Elek esetében bukkantunk. Ellenben bizonyos politikai nehézségekre hivatkozik, melyek a Habsburg-birodalom országai közötti közjogi különbségekből adódnak („mit der Verschiedenheit denen National-Charakteren, – religionen, gesetzen...”) E nehézségek ellenére reméli, hogy a magyar „Comité” csakugyan létrejön. Biztosítja a „Chef Comité” iránti hálájukról és ragaszkodásukról („beständiges attachement”) a titkárt. „Anmerkungen” cím alatt a levél fontos tárgyi közléseket tartalmaz. Az első Paradis-ra vonatkozik. Talán egy elvesztett külön levél kérte ezt. A francia még mindig Bécsben van, de hogy mi lesz további sorsa, azt Bessenyei nem tudhatja. A 2. p. közli, hogy a magyar „Comité” székhelye Buda és Pest. A „Chef Comité” alapszabályait egészükben elfogadták s ezzel – írja – meg is jelölte a magyar társulás mibenlétét, milyenségét. („die art und weise der Errichtung”). A nagyon fontos 3. p. arról szól, hogy az említett politikai nehézségek, illetve különböző közjogi helyzet miatt, Horvátországban és Erdélyben külön „Comité”-kat kell felállítani. Igyekeznek tagokat gyűjteni. Vagyis a közös magyar-erdélyi társaság tervét csakugyan végleg fel kellett adni. Úgy látszik, ennyit közben tisztázott az udvarnál Bessenyei és nem akart a jövőben, ha voltak tervei még, a nagyobb ellenállás'irányában haladni.

Az „Anmerkungen” nem utal a magyarok által saját használatra kidolgozott alapszabályokról, csupán annyit ír, hogy a magyar „Comité” pecsétjére új tervezetet készítettek. A régin ez állt volna: „Deo, Regi et Patriae”. Lehetséges, hogy az elvesztett levélben Armbrüster arra figyelmeztette bécsi „kollégáját”, hogy a hessen-homburgi „Société Patriotique” egy „Comité”-jának pecsétjén a királyra és valamiféle nemzeti értelemben vett hazára való hivatkozás nem kívánatos. Nem ír Bessenyei arról, hogy a 20 magyar literátor felvételéhez királynői engedély lenne vagy lett volna szükséges, vagy hogy szándékában állna a külön magyar társulás engedélyezése tárgyában lépéseket tenni. Pedig valami hasonlót vártak tőle a jelek szerint a buda-pesti barátok és várnánk mai eszünkkel mi is. Hacsak...

Hacsak időközben Bessenyei be nem látta, hogy ezen az úton nem érdemes továbbhaladni. Kár a fáradságért. Egyelőre ugyan a forma és a jó modor kedvéért ír arról, hogyan gyűjti be a magyar tudósok munkáit, hogyan küldi negyedévi jelentéseit a „Chef Comité”-nak... A gondolatai viszont már másutt járnak. Kezdjük az anyagiakon. A Beleznai Miklóssal való szakítás a kezdetben még sikerrel kecsegtető alaptöke-gyűjtést illuzórikussá tette. A magyarok végül is magyar tudós társaságot akarnak, mely csak magyarul írna, mert erre van most szükség. A taglista, még ha egyik-másik jelöltet a nagy sietségben meg sem tudták kérdezni, azt mutatta, hogy lenne már az országban elég magyar tudós. Ime, bizvást ki lehetett hagyni az „Anzeigen” körül becsületes honismertető szándékkal, de németül tevékenykedő tudós férfiakat, mégis együtt lenne egy ütőképes társaság. De ez több mint egy távoli törpe német államocskában lévő „Société Patriotique” fiálálja, alárendelt „Comité”-ja! Paradis talán mellőztetését látva, a kulisszatitkait is megszellőzteti a kis udvarnak és a Társaságnak Bessenyei előtt. És hozzá még a tervezett pecsétet is meg kellene változtatni! – Ez a kezdeményezés végül mégis csak Paradis személyéhez fűződik és az ő több mint kifogásolható magánélete, egyre inkább csak kompromittálja még a megkezdett kisserű vállalkozást is. – A királynő beteg, az udvari körök a kulturális politikában sokkal inkább központosítani akarnak. Persze, más lenne a helyzet, ha nem

néhány ember, hanem a nemzet, az országgyűlés, a tehetős főrendek akarnák a magyar tudós társaságot...

A *holmi* éppen a nyomdában van. Az új felismeréseket egy rövid cikkben még be lehet illeszteni a szép kötetbe, s akkor az új, világos elgondolás, melyet a HMT tervezetése, a taglista összeállítása, a magyar tudományos élet seregszemléje csak megerősítettek, egészen közelesen napvilágot is láthatna. Így fogom én fel a *holmi* XXVII. fejezetét *A magyar nyelv felemelkedéséről*. Itt találjuk meg Bessenyei írásában először az „akadémia” szót, a „tudós társaság”-ot, mai értelemben (és nem tudós társalkodás értelemben) és hogy az Magyar Társaság! „Mikor fognak tiszta magyar Akadémiát csinálni? Vagy oly tudós társaságot öszveszerezni, melynek más kötelessége hivatala szerént ne lenne, hanem hogy magyarul írjon? ... Ha a nemzet akarja s valamit öszvetészen, fundálhat egy Magyar Társaságot, mely néki mindig magyarul írna, be dicsőséges dolog lenne!” – Annak a visszatérő hangsúlyozása, hogy „csak magyarul”, szerintem felelet a HMT alapszabály-tervezet 7. pontjára: „Mindenféle Európai nyelven lehet a Társaság Tagjainak dolgozni...”

A *holmi*-ba utólag beiktatott kis fejezet csak röviden, rögtönözve, de a felfedezés lelkes örömeivel veti fel a gondolatot. A *Jámor Szándék* címen ismert dolgozat fejt ki rendszeresen, logikusan a Magyar Társaság szükséges és lehetséges voltát. Ez a gondolatmenet tartalmazza Bessenyei György összes tapasztalatait, beleértve a HMT körüli fáradozást és kiábrándulást.

Ezzel a HMT története lezárult. Ez a társaság nem élt soha, nem jött létre, nem működött s így nem beszélhetünk róla úgy, mint az első „magyar” tudományos társaságról. Horányi Elek Kézai Simon krónikáját kiadja 1782-ben s ennek címlapján magát „Societatum Hasson-Homburgiensis et Regiae Suevicae, ac Electoratus Boicae membrum honorarium”-nak vallja, és természetesen tudja, hogy magyar tudós társasági tagságra nem hivatkozhatik, magát a tagsági oklevél birtokában ilyennek nem érezte, ő sem, aki a legjobban be volt avatva az ügyekbe. – Az 1779/80-as esztendő fontos szakasz kulturális életünkben. A HMT létrehozására tett sikertelen kísérlet hiteles története gazdagítja a korra vonatkozó ismereteinket. Megmutatja, hogy egy kevés segítséggel már akkor össze tudta volna fogni a magyar tudósokat és literátorokat egy magyar tudós társaság, melyre az elkövetkezett sokkal kedvezőtlenebb körülmények között gyakorlatilag még egy fél évszázadig kellett várni.

Bessenyei György hessen-homburgi kapcsolatai nem szakadnak meg azonnal. Van ennek a kapcsolatnak még egy érdekes fejezete. A „Chef Comité”, elsősorban az ambiciózus és energikus Armbrüster még egy kísérletet tesz a társaság főcéljának megvalósítására, s ebbe most már Bessenyeit személy szerint szeretnék bevonni. Európa számos tudományos társaságához azzal az ajánlattal fordulnak 1780 tavaszán, hogy egy nagyszabású tudományos referáló központot hoznak létre Európa szívében, mindenki részvételével, mindenki hasznára. Ha minden tudós társaság beküldi Hessen-Homburgba a frissen megjelent könyveket, új találmányok leírását, ők mindent lefordítanak a kívánt nyelvekre. Így gyorsan megtudnák Stockholmban és Velencében, hogy milyen tudományos eredmények születtek éppen Madridban és Londonban. A terv jó, megfelel a „Société Patriotique” statútumainak. Csak éppen keresztülvihetetlennek kell tartanunk, mivel ismerjük – jobban mint a kortársak – a hessen-homburgi lehetőségeket.

Armbrüster Bessenyeinek személyre szóló felhívást küld: arra kéri, hogy Bécsben egy informáló irodát (Korrespondenz-Comptoir) hozzon létre, szervezzen maga köré Bécsben egy erős „Comité”-t és támaszkodva a magyar „Comité”-ra is, referáljon Magyarországról, Velencéről és Itália más országairól. Élénk fantáziával ír Armbrüster a bécsi „Comité” elképzelhető jövődől, szerteágazó munkásságáról. – Bessenyei 1780 május 23-án válaszol Armbrüsternek. Nyilván megvan az oka annak, hogy előbb hosszabban Paradis viselt dolgairol ír. A német levelezőtárs kérte erre nyomtatékosan. Bessenyei férfias nyíltsággal, de helyzetét ki nem használva igyekszik tárgyilagos maradni. Paradis őt személy szerint soha meg nem sértette, ezért be nem mocskolja. De meg kell hogy mondja: a francia viselkedése a közös ügynek, a magyar „Comité”-nek ártott és árt. Ők egy évvel ezelőtt örömmel fogadták Paradist és javaslatát. Legjobb lett volna, ha akkor rögtön visszamegy Homburgba, mert jellemének gyengeségei lerombolták a közvéleményben azt, amit gondolatai építettek. Ő, Bessenyei, védte egy ideig

tekintélyével, becsüli irodalmi munkásságát, de most mint a császári könyvtár őr, kénytelen vele minden közösséget megtagadni. Civakodás a szolgálójával, nő-ügyek, rossz hírbé hozták a szerencsétlen embert, és ez ártott a közös ügynek is és most nehéz lesz a szépen megindult dolgot újra mozgásba hozni. (Nem hihető persze, hogy a HMT ügye Paradis csécsap magatartásán bukott volna el, de bizonyos, hogy a francia viselkedése még inkább elvette a kedvét Bessenyeinek az amúgy is kilátástalannak tűnő vállalkozástól.

Armbrüster meztisztelő ajánlatára egy későbbi időpontban ígér választ, egyelőre udvariasan ragaszkodásáról biztosítja a „Chef Comité“-t. Ha később újra átgondolta a „Société Patriotique“ tervét, be kellett látnia, hogy nem vállalhatja el ezt a szerepet. Sem általános műveltségének hiányai, sem egészségi állapota nem tennék lehetővé a szerepkör betöltését. Különben is a főfeladat most a magyar nyelvű tudományos élet megteremtése.

A hessen-homburgi elképzelések nem is valósulnak meg. Az európai tudományos életnek szüksége volt viszont a nemzetközi referáló folyóiratra, és 1785-ben meg is indul az *Allgemeine Literatur-Zeitung* Weimar–Jena szellemi központtal, a legjobb erők közreműködésével. A magyar és a magyarországi anyagot a hazai német polgárság tudós képviselői, J. Ch. Engel és Schedius Lajos referálják. Schedius 1798-ban itt ad részletes beszámolót Európának a magyar irodalomról, elsősorban a magyar felvilágosodás első nagy szakaszáról, a Martinovicsék kivégzését megelőző két évtizedes virágzásról. E korszak egy bimbóban rekedt virága volt a HMT. Valóságos történetét megismerve, világosabban áll előttünk a kor, érdekes vonásokkal gazdagodott Bessenyei Györgyről alkotott képünk, felillant a magyar törekvések európai háttere. Eredménynek ez nem is kevés.

Lajos Némedi

PATRIOTISCHE UNGARISCHE GESELLSCHAFT (1779–1780)

Es handelt sich um die Geschichte eines Versuches, der 1779–80 von György Bessenyei und anderen ungarischen Literaten unternommen wurde, in Buda und Pest eine ungarische gelehrte Gesellschaft ins Leben zu rufen. Nur lückenhafte und zum Teil falsche Vorstellungen lebten davon im ungarischen literarischen Bewußtsein und die philologische Forschung hat bis vor kurzem auch wenig zu Tage gefördert. Denis Silagi fand 1960 im Hessischen Staatsarchiv in Darmstadt drei Briefe von Bessenyei und andere Dokumente, die ermöglichen, die wahre Geschichte dieses wohlgemeinten, letzten Endes aber mißglückten Versuches zu rekonstruieren.

Die Idee einer ungarischen, ja magyarischen Akademie der Wissenschaften und die Absicht eine solche zu gründen lebt seit dem Anfang des 18. Jahrhunderts. Die Wiener Regierung hätte eine alle Länder der Habsburger umfassende Institution lieber gesehen, die Kräfte reichten aber zu einer solchen nicht. Den rein ungarischen Bestrebungen stand Wien ablehnend gegenüber, da sie vielmehr die zentripetalen Kräfte stärken wollte.

Von 1772 erwachte die ungarische Literatur im Zeichen der Aufklärung zu einem neuen, vielversprechenden Leben. György Bessenyei, Offizier in der Noble-Garde Maria Theresias in Wien, war die führende Persönlichkeit mit Tragödien, Lehrgedichten und Essays. 1777 erschien die „Ratio Educationis“, die erste umfassende staatliche Regelung des Schulwesens in Ungarn. Die einzige Universität des Landes wurde aus einer Kleinstadt an der westlichen Grenze in den geographischen Mittelpunkt des Landes, in den alten Königssitz Buda verlegt. In den besten Köpfen reifte der Wunsch heran, in Buda und Pest eine wissenschaftliche Sozietät zu gründen, deren erste Pflicht die Pflege der vernachlässigten Muttersprache wäre.

Im Frühjahr 1779 erschien Nicolas Hyacinthe Paradis, der Sekretär der „Société patriotique de Hesse-Homburg“ in Wien, mit dem Plan, der Gesellschaft in Ungarn und Kroatien Filialen zu organisieren. Er machte die Bekanntschaft von György Bessenyei und Ábrahám Barcsai, kam mit ihnen nach Buda und Pest, zur Beratung mit anderen Dichtern und Kulturpolitikern. Es wurde eine

ansehnliche Mitgliederliste zusammengestellt für eine „Societas Patriotica Transilvanico-Hungarica“, die aber laut Satzungen als ein „Comité“ der Hessen-Homburger Gesellschaft arbeiten sollte. Man dachte wahrscheinlich daran, daß man auf diese Weise Schwierigkeiten von Seiten des Wiener Hofes aus dem Wege gehen könnte.

Die ungarischen Mitglieder, 29 bedeutende Männer, fast ausnahmslos adligen Ursprunges, Dichter und Wissenschaftler, wurden in Hessen-Homburg freudig begrüßt, die Mitgliedsdiplome ausgestellt. Der vielversprechende Versuch scheiterte jedoch, da die ungarischen Literaten, allen voran György Bessenyei, schnell einsahen, daß ein „Comité“ der „Société Patriotique de Hesse-Homburg“ die Hoffnungen und nationalen Aspirationen nicht befriedigen könnte. Die ungarische Literatur und Wissenschaft brauchte eine rein ungarische Akademie zur Pflege der ungarischen Muttersprache und der Wissenschaften in einer erneuerten ungarischen Sprache.

György Bessenyei ließ den Plan fallen und verfasste 1781 seine großartige Programmschrift zur Errichtung einer selbständigen ungarischen Akademie, die mit den vereinten Kräften der Nation, des Adels, vor allem der reichen Aristokraten zustande gebracht werden könne. Diese Akademie begann ihre Tätigkeit allerdings erst 50 Jahre später.

VÖRÖSMARTY UTOLSÓ TÖREDÉKE*

(Fogytán van a napod...)

„A régiek művei töredékké lettek. Az újak sok műve már keletkezésekor az.”

F. Schlegel¹

Vörösmarty hagyatékában fedezte fel Gyulai Pál a *Fogytán van a napod*... kezdetű töredéket, melyet a költő műveinek első teljességre törekvő, 1861–64-es kiadásában „Töredéknek látszik, de mégis elég befejezett arra, hogy mint utolsó költeménye itt helyet foglalhasson” megjegyzéssel közlése is tett.² *Vörösmarty életrajza* című munkájában³ mégsem foglalkozott vele, s ezt semmiképpen sem tekinthetjük pusztán véletlennek. Vörösmartyt akkoriban inkább csak a reformkor tevékeny, verseiben a nemzet sorsa felett töprengő költőjeként ismerték, így nem vették észre azokat a rejtett szálakat, amelyek az utolsó töredéket az életmű kevésbé feltűnő, előtűnik ismeretlen részéhez kapcsolják. Szubjektív, halk, lírai hangja ennél fogva csak lélektanilag, az életművet lezáró kuriozitás szintjén lehetett érdekes. Az igazi lezárásnak azonban a *Vén cigányt* tartották, amelyben Vörösmarty még egyszer számot vet a nemzet jövőjével, s a sötét reménytelenséget látva is van ereje jobb jövőt jósolni. Csöppet sem csodálkozhatunk tehát, hogy a *Vén cigány* az utolsó vers, melyet Gyulai már említett életrajzában tárgyal.⁴

Furcsább viszont, hogy a *Fogytán van a napod*... értékelésében azóta sem következett be lényeges változás;⁵ önálló, az életmű egészére figyelő elemzés nem készült róla, s azok a tanulmányok is, amelyek az utóbbi időben némileg bővebben foglalkoztak vele, csak valamilyen speciális szempontból, egy nagyobb kérdéskör részeként vizsgálták.⁶ Ennek minden bizonnyal töredékes volta az oka: senki sem gondolt arra, hogy félbeszakadt verset, egy töredéket (?!) a legnagyobb műveknek kijáró odaadással vegyen szemügyre. Az effajta szemléletmód azonban alapvetően hibás. Dolgozatunkban bizonyítani szeretnénk, hogy a töredék, mint a *romantika speciális formája*, nem feltétlenül jelent alacsonyabb szintű, a befejezett alkotásoknál, sőt! a töredékformában olyan lehetőségek rejlenek, melyek akár a befejezett alkotások fölé helyezhetik a félbeszakadt/szakított műveket – s ezek végeredményben a XX. század művészeti törekvései számára egyengették az utat. Bizonyítani szeretnénk, hogy Vörösmarty *Fogytán van a napod*... kezdetű verse a töredékek utóbbi fajtájába tartozik, s többek között éppen töredékes voltánál fogva szoros szálak fűzik életműve egészéhez. Értékét természetesen

*Dolgozatom készítésekor nyújtott segítségükért köszönettel tartozom Csetri Lajosnak és Szörényi Lászlónak.

¹ F. SCHLEGEL: Kritische Ausgabe II., München–Paderborn–Wien, 1969. 8. 24. Fragment.

² Vörösmarty Mihály: Összes művei 3. köt., sajtó alá rendezte TÓTH Dezső, Bp. 1962, 591–592.

³ GYULAI Pál: Vörösmarty Mihály életrajza, Bp. 1900.

⁴ GYULAI Pál: i. m. 234–235.

⁵ v.ö. TÓTH Dezső: Vörösmarty Mihály, Bp. 1974, 555–556.

⁶ BRETTERT György: Vörösmarty utolsó versei In: Vágyak, emberek, istenek, Bukarest, 1970. 155–181.; NÉMETH G. Béla: Az önmegszólító verstípusról In: Mű és személyiség, Bp. 1970. 621–671.; RÓBERT Zsófia: Néhány megjegyzés Vörösmarty költői nyelvéhez In: „Ragyognak tettei...” Tanulmányok Vörösmartyról, Székesfehérvár 1975. 391–403. – Brettter György megállapításaival többnyire alapvetően nem értünk egyet, de nem tartjuk feladatunknak itt a részletes polémiát; Németh G. Béla megállapításait eredményesen kamatoztattuk, míg Róbert Zsófia tanulmányát különösen azért tartjuk értékesnek, mivel észreveszi a vers töredékes voltában rejlő hatást, ha ennek mechanizmusát, nem ez lévén feladata, nem is tárja föl.

nem csak töredék voltának köszönheti, s egészében véve úgy látjuk, hogy ez a vers a jellegzetes példája a külső, nyelvi egyszerűség mögött megbúvó bonyolult versépítkezésnek – melynek természetesen, mint az elemzés során látni fogjuk, alapvető eleme a befejezetlenség. De előbb türelmesen végig kell járnunk egy nagyobb kitérőt, s fel kell vázolnunk – ha mégoly nagy vonalakban is – a romantika jellemvonásait, a töredékforma és Vörösmarty költészete közötti összefüggést.

*

(*romantikus végtelenség*) A romantika jellemvonásai közül számunkra most a végtelenség utáni vágyakozás a legérdekesebb. Már Schiller megállapította *A naiv és szentimentális költészet* című munkájában: „A régi költőt, úgy mondanám, hatalmassá teszi a határolás művészete, a modern költőt a végtelennek művészete.”⁷ Ebben a megfogalmazásban benne rejtőzik a klasszicizmusnak, mint zárt, harmonikus, kiegyensúlyozott művészetnek a nyitott, kiegyensúlyozatlan, végtelenbe vágyó romanticizmussal való szembeállítás is. A végtelenre vágyással párhuzamosan ez az ellentét a későbbi, már kifejezetten romantikus alkotók szinte mindegyikénél felbukkan, sőt még élesebbé is válik; így a két Schlegelnél, Novalisnál, Schellingnél, Coleridgenél, Wordsworthnál stb.⁸ Közös vonásuk az is, hogy az új költészet kialakulását a keresztény vallás kialakulásával és uralkodóvá válásával teszik egy időre, s ennek végtelen túlvilágképét állítják szembe a görög végességgel – azaz romantikusnak tekintik az egész középkori művészetet.⁹

Ezek az eszmék felbukkannak a romantika egyébként elég szegényes korabeli hazai elméleti irodalmában is.¹⁰ Teleki József korai, 1818-ban megjelent *Gondolatok a régi és új költés különbségeiről*¹¹ című munkájában a külföldi szakirodalom alapos ismeretének birtokában, színvonalasan foglalja össze a „rég és új költés” különbségeit, szembeállítva a zárt görög művészetet a „határtalan és igen sokféle” (Teleki kiemelése – Sz. M.) romántos poézissal. Telekiéhez hasonló alaposságú tanulmány a későbbiekben nem készült, de az általa kifejtett eszmék magyarországi ismertségét számtalan későbbi, kevésbé sikerült tanulmány, vagy csak célzás bizonyítja.¹²

(*romantikus töredezettség*) A végtelenre, a totalításra vágyás azonban sokszor paradox módon töredékes művet eredményezett – amint erre F. Schlegel is célzott dolgozatunk mottójául választott megállapításában. A német romantika elméletírói – pl. a két Schlegel, Novalis – gondolataik egy részét

⁷Schiller: Válogatott esztétikai írások, válogatta és bevezette VAJDA György Mihály, Bp. 1960. 309.

⁸V.ö. René WELLEK: History of modern criticism, New Haven 1955 2. köt. (The Romantic Age) 17–18. (F. Schlegel); 58–60. (A. W. Schlegel); 75. és 78. (Schelling); 86. (Novalis); 146. o. (Wordsworth); 160. (Coleridge). – Coleridgera vonatkozóan lásd még: SZENCZI Miklós: Valóság-hűség és képzelet (Adalékok a romantikus esztétika kialakulásához) Bp. 1975. 197. – A klasszicizmus és romanticizmus szembenállásáról, az utóbbi végtelen-vágyáról: D. F. RAUBER: The Fragment as Romantic Form, Modern Language Quarterly 1969 június, 213.

⁹A romantika kétféle értelmezéséről lásd az *Esztétikai kislexikon*, Bp. 1970. „Romantika” címszavát.

¹⁰„Ami a romantika elméletét illeti, irodalmunkban rendszerint később publikált alkotásokban, írói levelekben, nemegyszer töredékes és írói töprengésnek ható feljegyzésekben jelentkeznek, nem olyan hangos formában, mint más irodalmakban.” – HORVÁTH Károly: A klasszikából a romantikába. Bp. 1968. 232. – Megfigyelését azzal egészíthetjük ki, hogy a romantika elméleti szakirodalma nemcsak szegényes, hanem a sajátos hazai helyzetből adódóan klasszicisztikus követelményektől az átlagosnál erősebben is terhelt, s valószínű, hogy e klasszikus elvárások szívós továbbélése akadályozta meg a romantika gazdagabb elméleti irodalmának kialakulását.

¹¹Tud. Gyűjt. 1818 II. köt. 48–73.

¹²Néhány ezek közül: MOKRY Benjámín: A régi és mai Poézis között való különbségekről közönségesen. Felsőmagyarországi Minerva, 1825 augusztus 323–334.; A. BALOGH Sámuel: A poézis ideája. Tud. Gyűjt. 1827 XI. köt. 15–44.; FENYÉRY Gyula: Az angol és német poézisról Tud. Gyűjt. 1828 II. köt. 109–113.; V-a: Német romantika s angol ízlés. Athéneum 1828 október 28. és november 1.; HUNFALVI: Drezdai levelek. Athéneum 1839. augusztus 29.

aforisztikus gondolatforgácsokban fogalmazták meg; ezeket maguk *töredék*nek nevezték.¹³ A szépirodalmi alkotások közül is több töredékesen került az olvasók kezébe, így például Jean Paul *Die Unsichtbare Loge* és *Flegeljahre*, Tieck *Franz Sternbalds Wanderungen* című regénye, Coleridge *Christabelle* és *Kubla Khánja*, Emily Brontë *Prisonerje*, Puskin *Anyeginje*, vagy nálunk Kölcsey *Képzeltéhez* című verse műveinek első kiadásában, Czuczor *Hunyadija*, Vörösmarty *Délszigete* és *Magyarvára*. E műveket az írók maguk publikálták töredékes formában, de számtalan olyan alkotás is van, amely csak a költő halála után került kiadásra, s így eldönthetetlen, hogy az író nem is akarta/tudta befejezni, vagy csak a halál akadályozta meg ebben.

Következtethetünk-e mindebből arra, hogy a romantika a szórt gondolatok kora, s fő jellemzője a töredékesség? F. Strich szerint igen; amint megfogalmazta: „... mintha a romantikus költőkhöz közelebb állna a csíra, mint a gyümölcs és a végtelen nyílt lehetőség több lenne a megtestesült megvalósulásnál”¹⁴, s D. F. Rauber szerint is a töredék a romantikus elképzelések legtökéletesebb megvalósítója.¹⁵ Armand Nivelle viszont figyelmeztet arra, hogy a romantika mindig törekedett a rendszeralkotásra. Megjegyzi, hogy a gondolatok reflexív, aforisztikus kifejtésére a világirodalomban a kezdetektől máig egyaránt sok példát találunk, a romantika szépirodalmi alkotásai között pedig számszerűleg is jóval több a befejezett, mint a csonka. Szerinte tehát a töredékességet nem lehet a romantika alapvető jellemzői közé sorolni.¹⁶

A romantika rendszeralkotó szándéka valóban tény; ebben Nivellenek kétségtelenül igaza van. Ugyanakkor tény az is, hogy *éppen* a romantika korában nevezték az aforisztikus gondolatforgácsokat töredéknek, s *éppen* a romantika korában szaporodtak meg a töredékes szépirodalmi alkotások (még ha számuk alacsonyabb is a befejezettekénél). Ez pedig arra figyelmeztet, hogy a romantikának mégiscsak velejárója valamiféle töredékesség. Véleményünk szerint a félreértés és a vita alapvető oka az, hogy nem húztak világos választóvonalat az elméleti és szépirodalmi töredékek közé. Igaz, a romantika elméletírói és költői egyaránt azzal az ellentmondással találták szembe magukat, hogy a romantika végcélja, a végtelen megragadása, éppen a végtelen *végtelen* volta miatt, lehetetlen feladat; az emberi elme a végtelennek csak mozaikjait, töredékeit ragadhatja meg – de minden mozaik után újabb mozaik következik. A megoldást azonban nem ugyanazon a szinten kellett keresniük. Az elméletírók számára „csupán” filozófiai, tartalmi kérdés volt ez, melyre választ kellett adniuk; a válaszadás formájául pedig többek között az aforisztikus gondolatforgácsokat választották, melyeket nyilván a fő problémára utalva neveztek *töredék*eknek. A költők számára azonban a végtelen megragadhatatlansága nemcsak *tartalmi*, hanem *formai* nehézséget is jelentett. Azaz, ha minden mozaik után újabb mozaik következik, akkor lehet ugyan a műalkotásba foglalt töredékek számát szaporítani, de valahol mégis határt kell szabni, a művet be kell fejezni. Az ábrázolt véges számú töredékkel szemben álló végtelen számút nézve azonban világos, hogy e befejezések csak formálisak lehetnek. De ha ez így igaz, akkor van-e rájuk szükség egyáltalán? Nem jobb-e a művet formális lezárás nélkül, töredék voltában publikálni? Nem tükrözi-e jobban a végtelen világ lényegét a szintén végtelen, azaz befejezetlen töredék, mint a formálisan befejezett egész?

Jean Paul már a romantika hajnalán, 1792-ben befejezetlenül adta közre első nagyobb munkáját, a *Die Unsichtbare Loge* című regényt, melynek előszavában öntudatosan írta: „Ha azt kérjük, miért nem fejeztetett be valamely mű, jó még, hogy nem kérjük: minek is kezdetett meg? Mely élet az a világ, mely félbe nem szakítottott? S ha afölött panaszkodunk, hogy a be nem fejezett regény nem

¹³ A német romantikusok művei „... telve vannak filozofikus elmélkedésekkel, melyeket legtöbbször töredékes gondolatokként vetnek papírra: az *Athéneumban* megjelent írások nagy része töredék (Fragment).” – HORVÁTH Károly: *A romantika*, Bp. 1965. 64.; F. Schlegel és Novalis néhány töredékét lásd ugyanitt 143–146. F. Schlegel töredékeinek teljes gyűjteményét pedig idézett művében.

¹⁴ F. STRICH: *Deutsche Klassik und Romantic*. München 1928. 306.

¹⁵ D. F. RAUBER: i. m. 312.

¹⁶ A. NIVELLE: *Frühromantische Dichtungstheorie*, Berlin 1970. 179–182.

adja tudtunkra, mi lett Kunz úr második viszonyából és Elizának e fölötti kétségbeeséséből, vagy hogyan menekült ki János a bíró és Fauszt Mefisztó kezei közül, vigasztaljon azon tudat, hogy az ember maga körül nem lát egyebet a jelenben, mint csomókat, melyeknek feloldása csak a sír mögött eszközölhető; és hogy maga az egész világtörténet egy befejezetlen regény.”¹⁷

Mindez persze nem feltétlenül jelenti azt, hogy Jean Paul eredeti szándéka szerint is töredéket akart volna írni, amint nem állíthatjuk ezt a többi romantikus íróról-költőről sem. Tudjuk például, hogy Coleridge nem szerette a töredékességet, s hangsúlyozta, hogy *Kubla Khán*jának félbemaradását egy váratlan látogatójának „köszönheti”, aki megzavarta ópiumos álmának rögzítésében.¹⁸ Hasonlóképpen mentegetődzik Kölcsey is egyik levelében, csonka verséhez a következő megjegyzést fűzve: „A békabrekegés kivert gondolatimból, s a vers itt elakadt.”¹⁹ De az kétségtelen, hogy a *töredék* szó egyre többször bukkan fel az európai irodalomban, s a hazai reformkori folyóiratokban is. Ennek ellenére nehéz lenne pontosan fölmérni, hogy a töredékesség mennyire terjedt el a magyar irodalomban, a szó jelentése ugyanis nálunk „... csonkán maradt, be nem végzett, vagy az egészből kiszakított szellemi mű”²⁰ – azaz *részlet* értelemben is használatos volt. Nem könnyű eldönteni, különösen néhány fontos kritikai kiadás hiányában,²¹ hogy egy töredékként közölt mű egy kész alkotás részlete-e, vagy soha be nem fejeződő „kész töredék”. Néhány jel azonban arra utal, hogy hazai íróink különös gonddal igyekeztek elkerülni a töredékességet; a lehetséges okokra Vörösmarty költészetét vizsgálva rámutatunk majd. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy hazai költőink, a romantika európai nagyjaihoz hasonlóan bírkóztak a töredékességgel, s sokszor nem tudtak győzedelmeskedni felette. Ugy fogalmazhatnánk tehát, visszautalva F. Strich előbb idézett megállapítására: ha a romantikus költők nem is becsülték többre a csírá a gyümölcsnél, de sokszor kénytelenek voltak megelégedni a csírával a gyümölcs helyett. Úgy, mint Vörösmarty a *Délszigetben*, a *Magyarváran*, vagy éppen utolsó töredékében.

(a *töredék hatása*) Mielőtt azonban rátérnénk Vörösmarty befejezetlen munkáinak vizsgálatára, tisztáznunk kell a töredék formája és hatása közötti összefüggést. Az eddig elmondottak alapján ugyanis arra gondolhatnánk, hogy a töredékforma mindig használható kibúvót jelent a költő számára: elég a művet befejezetlenül hagyni, s az már a végtelenség érzetét fogja felkelteni az olvasóban. Ez így szöges ellentéte a köztudatban elterjedt nézetnek, mely szerint egy töredékes alkotás művészi értéke eleve alacsonyabb a befejezettnél, s legfeljebb a soha el nem készült egész nagyságára lehet következtetni belőle.²² A két ellentétes álláspont azonban önmagában sem nem igaz, sem nem hamis,

¹⁷ Idézi RÁDL Ödön: Jean Paul, Nagyvárad, 1872. 61.

¹⁸ D. F. Rauber idézett tanulmányában felteszi a kérdést: „Coleridge volt a töredék mestere, vagy a töredék tette mesteré őt?”, s a választ keresve megállapítja, hogy Coleridge nem szerette a töredékességet. – *Kubla Khán* keletkezéséről: SZENCZI Miklós–SZOBOTKA Tibor–KATONA Anna: Az angol irodalom története. Bp. 1972. 379.

¹⁹ Kölcsey Szemere Pálnéhoz, 1831. április 9-én. V.ö. Bártfai Lászlóhoz ugyanazon a napon írt levelével. In: Kölcsey Ferenc: Összes művei, sajtó alá rendezte SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 3. köt. Bp. 1960. 388–392. – A levelekben emlegetett töredéket később befejezte, s *Átok* címen publikálta; lásd idézett kiadás 1. köt. 165.

²⁰ CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: A Magyar nyelv szótára VI. köt., Budapest 1874. 423.

²¹ Különösen Kölcsey és Kisfaludy Károly művei kritikai kiadásának hiányát éreztük meg munkánk során.

²² Nem meglepő, hogy RÁDL Ödön a múlt század második felében ilyen értelemben beszél a töredékről (i. m. 58–61. o.), a töredék megítélése azonban máig sem változott lényegesen. Az itt-ott elszórt példák hosszas sorolgotása helyett elégedjünk meg DÁVIDHÁZI Péter tanulmányának (Kölcsey Ferenc: Szondi. In: *Miért szép? A magyar líra Csokonaitól Petőfiig*, szerk. MEZEI Márta és KULIN Ferenc, Bp. 1975. 233–245.) megemlékezésével, mely kifejezetten egy töredékes mű értelmezésére vállalkozik. Más szempontból kifogástalan elemzésében nem kísérli meg a töredékességben rejlő esztétikai érték kibontását, hanem a mű zártságát igyekszik bizonyítani, s a továbbiakban egészként vizsgálja.

szembenállásuk is csak látszólagos, s ez azonnal világossá válik, ha különbséget teszünk a töredék két fajtája között.

Töredék 1.: A mű belső törvényszerűségeitől függetlenül, valamely külső körülmény hatására az író nem fejezi be munkáját, illetve az elkészült alkotásnak csak töredékei maradnak fenn. (Így vált például töredékké az ókori szerzők műveinek jelentős része.)

Töredék 2.: A mű belső törvényszerűségeihez önkéntelenül vagy tudatosan alkalmazkodva (esetleg külső körülményre hivatkozva) a költő nem fejezi be munkáját.

Nyilvánvaló, hogy az első esetben létrejött töredékből valóban csak a soha el nem készült, vagy elpusztult egész nagyságára lehet következtetni, míg a második esetben „kész töredék” született, mely esztétikai értékeit többek között éppen töredékes voltának köszönheti.²³ S nyilvánvaló az is, hogy a *töredék 1.* teljes esetlegességével szemben a *töredék 2.* belső törvényszerűségeinek valamilyen sajátos formában kell realizálódniuk. A töredék sajátos formai követelményeire utalt, valószínűleg elméleti töredékekre gondolva, de a szépirodalmiakra is találóan F. Schlegel egyik „gondolatforgácsában”: „Egy töredéknek kis mesterműnek, a környező világtól teljesen elkülönítettnek és önmagában befejezettnek kell lennie, mint egy sündisznónak.”²⁴ E Schlegel által aforisztikusan megfogalmazott sajátos követelmények jellege a töredék hatását vizsgálva válik világossá.

A töredék hatásának alapját D. F. Rauber szellemes hasonlattal világítja meg kitűnő tanulmányában. Szerinte a romantikus alkotás a levegőbe tölcseralakban emelkedő, egyre gyorsuló mozgású spirálhoz hasonló. Ha a művet be akarjuk fejezni, akkor „... valahol az emelkedő spirálnak meg kell állnia és a megállás szükségképpen hajlamos a hirtelenségre és a hirtelen megállás hajlamos a váratlan zuhanásba való átmenetre és a váratlan zuhanás szétrombolja az egész hatást.” Viszont ha a spirált nem lefékezzük, hanem elvágjuk (azaz a művet töredékké tesszük), akkor az olvasó tudata továbblenyúl, amint a fizikából ismert tehetetlenségi erő is továbbhajtja a testeket, s a mű így a végtelen érzetét kelti.²⁵ Rauber kétségtelenül jó helyen tapogatózik, megállapítását azonban pontosabbá tehetjük, ha a töredék hatását az ókorból ismert retorikai eszközével, az *elhallgatásával* vetjük össze (görög: aposiopésisz; latin reticentia).

Az elhallgatás egy mondat váratlan félbeszakítását jelenti úgy, hogy a ki nem mondott, általában lényeges részt az olvasónak-hallgatónak kell önmagában pótolnia. Hatása tömörítő erején alapul, s azon, hogy az olvasó tudatát aktivitásra készíti. Természetesen az elhallgatás csak akkor hatásos, ha a kimondott részben az olvasót úgy készítjük elő, hogy az elhallgatás után önkéntelenül pótolja a hiányzó részt.²⁶ Voltaképpen ugyanez történik a töredék esetében is, felnagyított formában. A töredék is csak akkor lendíti tovább az olvasó gondolatait, ha a félbeszakítás jól elő van készítve, azaz eleget tesz sajátos formai szabályainak, melyeket Schlegel az „önmagában befejezettség” külső nyitottságot megengedő fogalmával jelzett. Az olvasó aktivizálása, továbbgondolásra készítése persze nem azt jelenti, hogy szigorúan egy meghatározott úton kell gondolatainak továbbfutnia, egy meghatározott végponthoz kell érkeznie. Sőt, előnye éppen az, hogy az író és olvasót egyaránt felmenti a

²³ A véletlenek szerencsés összejárása folytán természetesen a *töredék 1.* esetében is létrejöhet „kész töredék”, de ez csak kivétel.

²⁴ F. SCHLEGEL: i. m. 197. 206. Fragment. – F. Strichnek igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy Schlegel itt nem a klasszikus befejezettségre és zártásra gondolt, hanem arra, amit Novalis szavaival a „végtelen lerövidítésének” nevezhetünk. De az a megállapítása már kiegészítésre szorul, hogy „... ennek a sünnnek a tüskéi a klasszikus forma befejezettsége ellen irányulnak.” (i. m. 307.). Az ellen is kétségtelenül, de nem csak az ellen. Szembefordul a formátlan töredékkel is, jelezve, hogy a romantikus formátlanúság is szigorú szabályok szerint meghatározott, akár a klasszikus zártság – csupán a szabályok jellege más. Erre egyébként a kortárs TELEKI József is utalt tanulmányának egyik terjedelmes lábjegyzetében (i. m. 61.).

²⁵ D. F. RAUBER: i. m. 215–216.

²⁶ Vö. H. LAUSBERG: Handbuch der Literarischen Rhetorik, München 1960. 887–889. paragrafus; Világirodalmi lexikon 1. köt. Bp. 1970. 393.; Quintilianus utasítása az ékesszólásra (ford. SZENCZY Imre) Eger, 1856. 227–228.; SZATHMÁRI István: A magyar stilsztika útja, Bp. 1961. 429.

didaktikus végkövetkeztetés levonásától. Az olvasó gondolatai egy, az alkotás elkészült része által meghatározott asszociációs körben szabadon mozoghatnak, s ingadozhatnak a lehetséges megoldások között. Ez pedig sokszor többet ér a didaktikus válaszádnál, ami az irodalomnak egybéként sem föltétlen feladata.

(Vörösmarty eposztörödékei) A végtelen utáni vágyakozás, s elérhetetlenségével folytatott küzdelem gyakran felbukkan a reformkori költők műveiben.²⁷ Vörösmarty sóvárgása az elérhetetlen után már Babits, Szerb Antal és Barta János is fölkhívta a figyelmet,²⁸ így szükségtelen lenne ugyanezt itt költészetének hosszas elemzésével bizonyítanunk.²⁹ Érdekesebb és fontosabb viszont a végtelen-vágy és a törödékekesség kapcsolatának vizsgálata költészetében. Fiatalkori verseiben különösen sok törödéket találunk, a 20-as évek végétől azonban csökken a számuk. Részletes vizsgálatot követelne és túlnőne a dolgozat keretein annak megállapítása, hogy ezek között milyen arányban vannak a törödek 1. és 2. fajtájába sorolható darabok. De a törödek számának pusztá változása is sokatmondó, különösen ha azt is figyelembe vesszük, hogy a saját maga által kiadott két törödeke is az első „korszak” végére esik (a *Délsziget* 1826-ban, a *Magyarvár* 1827-ben született), míg a későbbiekben nem publikált törödéket. A törödek átfogó osztályozása helyett most elégedjünk meg a *Délsziget* és a *Magyarvár* vázlatos, befejezetlenségre koncentrált vizsgálatával, majd azokkal a következtetésekkel, amelyeket e vizsgálatok, s a törödekességgel szemben való fokozott ellenállás kínál. Úgy véljük ugyanis, hogy a reprezentatív vizsgálatok elve alapján ez is tükrözni fogja a lényegét, s megfelelő alapot nyújt majd a *Fogytán van a napod*... részletes értelmezéséhez és megértéséhez.

A *Délsziget* és a *Magyarvár* csíráját egyaránt fellelhetjük a *Zalán futásában*; fogalmazhatnánk úgy is, hogy a két törödeke a befejezett nagy eposz egy-egy gondolatát fejti ki részletesebben, itt-ott eltolva a hangsúlyokat. Magától értetődik, hogy a törödekeket a *Zalán futása*, pontosabban a *Zalán futása* történelemszemlélete felől közelíthetjük meg legeredményesebben. A történelemszemlélet elemzésünkhöz szükséges vonzásait Szörényi László tanulmánya alapján³⁰ a következőképpen vázolatjuk: a magyarok kínóttak nemzeti gyermekkorukból, s a férfikorba lépve új hazát foglalnak maguknak. A férfikor után azonban törvénszerűen az öregkornak, majd a halálnak kell következnie; hogyan hárítható el ez a veszély (mely a reformkor gondolkodását különösen érzékenyen érintette)? A megoldás a Délszaki Tündér áldozatvállalása; így teljesedhet be Ete és Hajna szerelme, mely az örök újjászületésnek, a nemzedékek váltakozásának, s végső soron a nemzet fennmaradásának jelképe. A *Zalán futásában* lezárt kérdés azonban továbbra is foglalkoztatta Vörösmartyt. A *Délszigetben* az előzményekre keresett választ, arra, hogy miért szükségszerű a természettel szoros szimbiózisban élő boldog gyermekkor „túlhaladása”, míg a *Magyarvárban* a férfikorba lépett nemzet továbbélésének kérdését fogalmazza meg újra.

²⁷Néhány találmásra kiragadott példa: KISFALUDY Károly: Végő óhaját, A vándor, Élet és fantázia, A két hajós, Élet és Halál, Pálma és Ciprus (Összes művei I–II., szerk. Dr. HORVÁTH Cyrill, Bp. 1899. – I. köt. 16–17., 19–20., 23–24., 70–72., II. köt. 435–438., 439–441.); ERDÉLYI János: Éjjel; ALPÁR: Éjdal; BÉRCHAVI: Tavaszdal; MATISZ Pál: Hegy, völgy, sík (Athénum 1837. márc. 30., 1838. dec. 6., 1839. márc. 24., április 11.); NAGY Imre: Sashoz (Hét évszázad legszebb magyar versei I. köt. Bp. 1972. 1046.).

²⁸BABITS Mihály: Az ifjú Vörösmarty, A férfi Vörösmarty In: Írás és olvasás, Bp. 1938. 58–106.; SZERB Antal: Vörösmarty-tanulmányok In: Gondolatok a könyvtárban, Bp. 1946. 455–550; BARTA János: A romantikus Vörösmarty, Nyug. 1937. dec. 402–414. és 1938. jan. 41–51.

²⁹A teljesség kedvéért mégis néhány vers a kritikai kiadás I–III. kötetéből, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, Bp. 1960, 1962, melyben a végtelenség-vágy kézzelfoghatóan mutatkozik: 280, 307, 327, 355, 426, 630, 686, 728, 777, 824 számú versek.

³⁰SZÖRÉNYI László: „...s hű a haladékonny időhöz” (Kompozíció és történelemszemlélet a *Zalán futásában*) In: „Ragyonnak tettei...” Tanulmányok Vörösmartyról, Székesfehérvár 1975. 7–43.

A *Délsziget* és a *Délszaki Tündér* nevének összecsengése nem véletlen.³¹ A *Zalán futása* Hajnáját segítő Tündér hazája ugyanis éppen az a világ, ahová a kisfiú csónakját sodorta a tenger, s amelyből

----- Kilépett
 És úrnak mondotta magát. Elvette gyümölcsét
 A fiatal fától s megevé. Szomjában elitta
 A forrás vizeit. Néhol kis tarka kövekkel
 Játszva megállítá futtában az erdei csermelyt,
 Hogy tóvá gyűljön s bele ment déleste fürödni
 S ott fürdött a hév sugarakkal 's völgyi fűvekkel.
 S ép vala s izmosodék; de *magában nyugtalan.*

Nem véletlenül emeltük ki az utolsó két szót: a töredék megértésének kulcsszavai ezek. Feltámadt nyugtalansága készteti a gyermeket arra, hogy ne elégedjen meg a természet önként kínált ajándékaival, hanem annak menetébe beavatkozva maga kényszerítsen ki további adományokat. De bármit szerez magának, mindig másra, többre vágyik, nyugtalansága sohasem múlik el. S az egyre nagyobb adományokra *kényszerített* természettel már nem lehet abban a „természetes” szimbiózisban élni, amely az idézett sorokból sugárzik. Persze nem egyik pillanatról a másikra szűnik meg a boldog együttélés, hanem szinte észrevétlenül, apránként – de a folyamat megállíthatatlan, s egyre messzebb vezet. A minőségi változás a második énekkel következik be. Itt válik a gyermek felnőtté, nevet kap, s most már nemcsak saját nyugtalansága készteti állandó cselekvésre, hanem maga a természet is.

„Vége nyugalmadnak! kelj, kelj föl az álom öléből
 Szunyadozó gyermek! „Hadadur és Szüdeli,” Kelj föl,
 Láss ragyogó napot és indulj sorsodnak élébe.”

S ha eddig minden szinte önmagától, játszadozva sikerült, most meg kell tanulnia a kudarc és fájdalom elviselését. A sziget kettéválik, elválasztja szerelmétől, s a sivatagba kivetődve már csak halvány égi biztatást kap: „Tűrj, de ne zúgj, s fáradva remélj.” Hadadur tudomásulveszi, hogy sorsa az állandó küzdelem, s fölfegyverkezve, lóháton indul új harcok elé; az eposz itt szakad félbe. Folytathatta volna Vörösmarty a további küzdelmek leírását, de ennek nem lett volna értelme: a *küzdelem végtelenségét az eposz befejezetlenségével érzékeltethette legjobban*. Más szempontból persze mondhatjuk, hogy a *Zalán futása* ott kezdődik, ahol a *Délsziget* abbamarad, s megteremti a végtelen küzdelem reális lehetőségét. De ez nem változtat azon a tényen, hogy a *Délsziget*nek, mint az előzmények egyénre lebontott jelképes, lélektani ábrázolásának, töredékben kellett maradnia. Minden bizonnyal a szerző eredeti szándéka ellenére, ez azonban, tudjuk, a lényegen mit sem változtat.

A férfikorba lépett nemzet fennmaradását a *Zalán futásában* Vörösmarty megnyugtatóan oldotta meg, összhangban a mű céljával – de ez nem jelenti azt, hogy egyértelmű optimizmussal tekintett volna a nemzet jövője elé. Későbbi műveiben ő is sokszor küzdött a nemzethalál nyomasztó gondolatával, hasonlóan a reformkor költőinek többségéhez.^{32/a} Kételkedését már a *Magyarvár* is bizonyítja, amelyből ellentétben a *Zalán futásával*, éppen Ete és Hajna jelképes szerelmének párja hiányzik. „... nekem nem csillagom a lány”, mondja Dalma, a magyarok győzhetetlen fejedelme. Csak a harci dicsőség, a hír érdekli, amely

³¹ Ugyancsak a két mű kapcsolatára utal, hogy a csodasíp motívuma is, amelyet a *Zalán futásában* Lehel egy tündértől kap (I. ének 300–320. sor) felbukkan a *Délszigetben*.

^{32/a} PUKÁNSZKY Béla: Herder értelme a magyarsághoz. EPHK 1921.

— — tiszta sugár, azt nem fárasztja meg ösvény,
 Nem nyeli el mélység, sem alatt nem hagyja magasság;
 Szerne repül szabadon, s ragyogása parancsol az éjnek.
 Én ez után sietek!

Dalma logikája harmis. Hamisságát igazolja az eposz második egysége, amelyben a megvert pártusok fejedelme panaszkodik el népe sorsát. Nem kétséges ugyanis, hogy Vörösmarty a pártusok sorsában a magyarok eljövendő sorsát tárja elénk: a pártus-magyar rokonság a reformkorban elfogadott tény volt,^{32/b} ezenkívül a *Zalán futása*ban is találkoztunk már azzal a törekvéssel, hogy a pusztuló nép sorsában a magyarság jövőjére célozzon.³³ A *Magyarvár* első két egységét a harmadik teszi teljessé, „önmagában zárta”, Schlegel szavait idézve. Két rabló küzd itt egymással a pártus fejedelem elrabolt leányáért. Az ő harcuk tehát, ellentétben Dalmáéval, nem a harci dicsőséget, hanem a szerelemért folyik; ezt bátran értelmezhetjük a rossz erőszakos és erkölcstelen fennmaradása bizonyítékának. Az eposz a vén jóasszony által elindított özönvíz képeivel szakad félbe — s a félbeszakadás oka ezúttal is világos. Mert ha a vízőzön elpusztítaná a világot, s csak a jók menekülnek meg Noé bárkáján, mint később a *Vén cigányban*, az az eposz alapmondanivalóját rendítené meg, hisz ez a jó minden körülmények között való, küzdelem nélküli fennmaradását hirdetné. De ha a vízőzön mégsem a bibliai igazságot szolgáltató vízőzön, akkor az elkészült rész logikája szerint a magyarokra pusztulás vár, s a rossz diadalmaskodik — ez pedig az igazsággal is, Vörösmarty mondanivalójával is ellentétes lenne. A félbeszakított eposzt viszont az olvasónak kell továbbgondolnia, a megválaszolatlan kérdésekre választ keresnie. S ezzel a mű teljesítette is feladatát: figyelmeztetett a nemzethalál veszélyére.

A *Délsziget* és a *Magyarvár* töredékességre koncentrált vizsgálata is — mely a teljes értelmezésnek szükségképpen csak „töredékét” adhatta — jelzi talán, hogy a befejezetlenség nem válik a mondanivaló kárára, sőt éppen ez teszi lehetővé annak kibontakozását. Vörösmarty mégsem adott ki többé töredéket, s ez semmiképpen sem magyarázható csupán azzal, hogy eredeti szándéka szerint nem töredéket akart írni, s irtózott a töredékességtől. Hisz a töredékes *Magyarvár* mondanivalóját ő is úgy látta, ahogyan mi vázoltuk; ezért is változtatta meg keletkezési dátumát 1830-ra műveinek 1845-ös kiadásában, s sorolta be ezzel „a nemzet- nemzetséghalált tárgyaló, meg a költői fantasztikum világába vezető más termékek közé.”³⁴ Az okokat mélyebben kell keresnünk. Ha azt mondjuk, hogy Kölcsey gúnyos hangon írt a töredékességről,³⁵ még mindig csak egy tünetet regisztráltunk. Közelebb járunk az igazsághoz, ha megállapítjuk, hogy Vörösmarty zseni elmélete nem engedte meg a töredékességet.

(*korkövetelmények és töredékesség*) Vörösmarty ugyanis elutasítja azt a nézetet, hogy a zseni áthághat mindenféle törvényt és szabályt, mert cselekedetei által maga alkotja önmaga törvényeit és szabályait. Szerinte „A’ lángésznek szinte táplálatot kell vennie a’ kivüle álló dolgokból, kora’, nemzete’, köre’ szelleméből, ízléséből divatjaiból ’s írott, nem írott, de fennálló szabályaiból azon műágnak, mellyben dolgozik; csak a’ törvények’ megválasztása, felfogása, ’s betöltése történik nála sajátul és sikeresebben, mint egyebeknél.”^{36/a} A teljes igazsághoz tehát akkor juthatunk el, ha megvizsgáljuk, hogy mik voltak azok a kor diktálta követelmények és elvárások, amelyeknek Vörösmarty megfelelni igyekezett.

E korigényeket nem kisebb tekintély fogalmazta meg először, mint Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában. „A nemzeti hőskor hagyja maga után a nemzeti hagyományt; s nemzeti

^{32/b}Vö. Vörösmarty Mihály: Összes művei 5. köt. sajtó alá rendezte HORVÁTH Károly és MARTINKÓ András. Bp. 1967. 398.

³³Nyíltan megfogalmazza ezt a *Zalán futása* második énekének 105–140. sorában. — Vö. SZÖRÉNYI László: i. m. és SZEGEDY-MASZÁK Mihály: A kozmikus tragédia romantikus látomása (Az Előszó helye Vörösmarty költészetében) In: „Ragyognak tettei...” Tanulmányok Vörösmartyról Székesfehérvár, 1975. 339–340.

³⁴Vörösmarty Mihály: Összes művei, id. kiad. 396.

³⁵Kölcsey Ferenc: Előbeszéd In: id. kiad. I. köt. 450–451.

^{36/a}Vörösmarty Mihály: összes művei 14. köt. sajtó alá rendezte SOLT Andor. Bp. 1969. 7.

hagyomány s nemzeti poézis szoros függésben állanak egymással. Ahol ősi hagyomány vagy éppen nincsen, vagy igen keskeny határokokban áll, ott nemzeti poézis sem származhatik; az ott születendő énekes vagy saját (tisztulást és folyamat nem található) lángjában sülyed el, vagy külföldi poézis világánál fog fátylát gyújtani; s hangjai örökre idegenek lesznek hazájában.”^{36/b} A nemzeti hagyomány poézist megtermékenyítő voltára legjobb példa a görögöké, mondja Kölcsey. A mai európai népek már nem tudtak ilyen eredeti költészetet létrehozni, de a kereszténységgel párhuzamosan kialakuló romantika legalább önerejéből hozott létre valami „félíg eredetit”. Mi magyarok viszont semmit sem tudunk felmutatni: ősi hagyományainkat a tunya utódok feledni hagyták, s költőink – a legnagyobbak is! – külföldi mintákat követtek: Janus Pannonius latinul írt, Zrínyi mintaképe az olasz Tasso, Bessenyeiéké a franciák, s így tovább. Élő hagyományaink tehát nincsenek, márpedig, mint tanulmánya elején félreérthetetlenül megfogalmazta: „A költő, ki nem léli magának a régiségben kielégítő világot, nyugtalanul csapong cél és határ nélkül magából kifelé; s vagy eltompulás a végtelenségben vagy megromlott képzelődés a formátlanságban, vagy vészes érzékenység az epedés által létszen csapongásának következtében”³⁷ (kiemelés tőlem – Sz. M.) A töredéket publikáló, végtelenbe csapongó Vörösmarty találva érezhette magát, s találva is kellett lennie, hisz e sorok éppen a romantika néhány alapvető jellemvonását – végtelent kereső, határt nem ismerő csapongás, formátlanság, érzékenység – fogalmazták meg negatív előjelekkel.

A baj az volt, hogy Kölcsey, európai kortársai nagy részéhez hasonlóan nem vette észre a romantika korhoz, a XVIII. század végéhez, XIX. század első feléhez kötöttségét, s így annak jellemző vonásai egy nemzeti költészet beteges tüneteivé értékelődhettek át. Csak Petőfi volt az, aki két évtizeddel később, verseinek kiadatlan előszavában a romantika és töredék szavak leírása nélkül is tömören, szemléletesen fogalmazta meg azok korhoz kötöttségét. „... hogy bennem szaggatottság van, az, fájdalom, való; de nem csoda. [...] régi szép napok holttestei, meggyilkolt remények halálhőrgése, el nem ért vágyak gúnykacaja s csalódások boszorkánysípításai között dalol féltévelyodottan műzám, mint az elátkozott királyleány az óperenciás tenger szigetében, melyet vadállatok és szörnyetegek őriznek. – Aztán e szaggatottság nem is egészen az én hibám, hanem a századé. Minden nemzet, minden család sőt minden ember meghasonlott önmagával. Az emberiség a középkor óta nagyot nőtt, s még mindig a középkori öltözet van rajta, imitt-amott megfoltosva és kibővíve ugyan; de ő mindazonáltal más ruhát kíván, mert ez így is szűk neki [...] Így van az emberiség szegény és szorultság között; kívül csendes, csak egy kissé halványabb a szokottnál, de belül annál inkább háborog, mint a vulkán, mellynek közel van kitörése. Illyen e század, s lehetek-e én másforma? én, századom hű gyermeke!”³⁸

Sem Vörösmarty, sem kortársai nem látták ezt ilyen tisztán; talán nem is láthatták, hiszen két évtized nagy idő abban a korban. Ők Kölcsey útmutatását követték, aki lehetőséget lát a homályba-vesztett nemzeti múlt újrafelfedezésére; „... melynek birtoka és gondolatja az arra méltó nemzedéknél már magában is való nemzetiségnek és nemzeti költésnek lángját lobbanthatná fel!”³⁹, s igyekeztek az általa felsorolt hibákat kiküszöbölni.

Semmiképpen sem akarjuk Kölcsey érdemeit kisebbíteni gondolatmenetének sarkított, s szükségképpen kissé torz vázolásával. A nemzeti hagyományok újrafelfedezése és ápolása máig aktuális feladat,⁴⁰ s a kornak különösen nagy figyelmet kellett fordítania rá – de vannak eddig kellően figyelembe nem vett árnyoldalai, melyek jórészt a későbbi gondolkodók műveit olvasva válnak

^{36/b}Id. kiad. I. köt. 496. – Korkövetelményeken itt természetesen nem a nagy tömegek elvárásait értjük, hanem azét a meglehetősen vékony rétegét, amely a közügyek, az irodalom iránt valóban aktívan, gondolkodóan érdeklődött.

³⁷Id. kiad. I. köt. 495.

³⁸Petőfi Sándor: Előszó In: Petőfi összes művei V. köt., sajtó alá rendezte KISS József és V. NYILASSY Vilma, Bp. 1956. 39.

³⁹Id. kiad. I. köt. 510.

⁴⁰v. ö. KLANICZAY Tibor: Gondolatok a nemzeti hagyományról Kort. 1974. 761–775.

világossá. Például a kor másik nagy esztétája, Toldy Ferenc *Aesthetikai leveleiben* Kölcsyvel egybehangzóan állapítja meg, hogy a nemzet ifjúkorát követő nyugodtabb férfikor kezdete a legalkalmasabb az eposzi költészetre, majd Kölcsy lényeges, előbb ismertetett fejtegetéseit figyelmen kívül hagyva így ír: „Álláspontomról úgy látszik, hogy nemzetünknek *most* virít eposzi lelkesedésű kora...”⁴¹ (a kiemelés eredeti – Sz. M.). S ennek a kornak a legnagyobb költője Vörösmarty; tőle várja a nemzet az igazi nagy mű, a *Zalán futását* is felülmúló eposz megalkotását. Vagy ott van Erdélyi János, aki az első igazi, színvonalas kritikát írta Vörösmarty műveiről. Ő is átvieszi Kölcsy nézetét a hagyomány fontosságáról, de nem egyszerűen a művészetért magáért sajnálkozik a hagyományok hiányán; gondolatmenete áttételesebb. Látja kora gondolkodásának töredékességét, de ebből nem arra következtet, hogy az irodalomnak is szükségképpen töredékesnek kell lennie. Ellenkezőleg, „... az igazi költő gondolatmenete *magasabb* minthogy a napi eszmék el ne férnének alatta, és *egészebb*, mint egyes ötletek, töredék eszmeperányok halmaza, s idétlen összege”⁴² (kiemelés eredeti – Sz. M.). Az irodalomnak ugyanis megelőzni, sőt irányítani kell a politikai reformokat, tehát nagy felelősség hárul rá. Ismét a magyar irodalom és politikai élet szoros összefonódottságához jutottunk hát el! S ezek után aligha csodálkozhatunk azon, hogy Vörösmarty művészetének egészét a legmagasabbra értékeli ugyan, csapongása, „határtalan világba” eltévelyedő hajlama azonban elítélő kritikát kap, a *Délszigetről* és a *Magyarvárról* pedig, mivel töredékek, nem hajlandó szólni.⁴³

Hangsúlyozzuk ismét: nem a reformkor talán legnagyobb esztétáinak érdemeit akarjuk itt kétségbevonni, még kevésbé Vörösmartyra gyakorolt közvetlen hatásukat bizonyítani. Vörösmarty nem Kölcsy, Toldy vagy Erdélyi igényeit igyekezett kielégíteni, hanem a korkövetelményeket – ezeket viszont a nagy esztéták fogalmazták meg tévedéseikben is a leghívebben. Csoda-e mindezt figyelembe véve, hogy Vörösmarty nem adott közre többé töredéket? Úgy tűnik, mintha a végtelenség e formai problémájával egyszer s mindenkorra leszámolt volna, s ezután inkább a tartalmiakra igyekezett választ találni. Szép példáját találjuk ennek a *Gondolatok a könyvtárban* című versében.

„S ha összehordtunk minden kis követ,
Építünk egy újabb kor Babelét,
Míg oly magas lesz, mint a csillagok.
S ha majd benéztünk a menny ajtaján,
Kihallhatók az angyalok zenéjét,
És földi vérünk minden cseppjei
Magas gyönyörnek lángjától hevültek,
Menjünk szét mint a régi nemzetek,
És kezdjünk újra tűzni és tanulni.

S ha összehordtunk minden kis követ,
Építünk egy újabb kor Babelét,
Míg oly magas lesz, mint a csillagok.
S ha majd benéztünk a menny ajtaján,
Kihallhatók az angyalok zenéjét,
És földi vérünk minden cseppjei
Magas gyönyörnek lángjától hevültek,
Menjünk szét mint a régi nemzetek,
És kezdjünk újra tűzni és tanulni.

E sorok egyszerre tükrözik a végtelenért való állandó harc szükségszerűségének, s a végtelen elérhetetlenségének belátását. A megoldás: az embernek bölcsen vissza kell fordulni a „menny ajtajából” a lehetetlen utolsó lépés erőltetése helyett, s előről kezdenie a harcot azért, hogy ismét eljuthasson ugyanoda. Mert az egyetlen elérhető és megfogható végtelen az ember életében a *végtelen küzdés*. Ezért lehet a feladatunk „küzdeni/ És tápot adni lelki vágyainknak.”

A végtelen küzdés eszméje megfogalmazódott már, mint láttuk, a *Délszigetben* is, éppen a töredékesség segítségével; izlés kérdése, hogy melyik megoldást tartjuk sikerültebbnek. Mindenesetre

⁴¹ Toldy Ferenc: *Aesthetikai levelek*. Pest, 1827. 12.

⁴² ERDÉLYI János: Vörösmarty Mihály In: *Pályák és pálmák*. Bp. 1888. 153.

⁴³ „*Délsziget* töredék felől éppen úgy esnék szólanom, mint az előbbi elemek javasolnák; meséjét töredék lévén, nem adhatom, ezért róla hallgatom.” (i. m. 264.) „*Magyarvárról*, mint töredékről, nem szólok, hanem csak annyit jegyzek föl ide, hogy mindjárt az első szó rosszul van nyomtatva: Dlve, dölve h.” (i. m. 285.).

tény, hogy az egyértelmű fogalmazás és válaszadás szükségszerű volt a reformkorban, s a nagy, irodalmon túli célokat tekintve is hasznos. Így születhetett meg Vörösmarty gondolati költészete, melynek nagyságát azonnal érzékeljük, ha összevetjük például Kisfaludy Károlyéval, aki a meghátrálást, az intimszférába való visszahúzódást választotta.⁴⁴ Másrészt a végülis klasszicisztikus követelményekhez való igazodás Vörösmarty számára is csak az intimszféra kibúvóját jelentette, bár ez az intimszféra összehasonlíthatatlanul magasabbrendű volt Kisfaludyénál. Amint Barta János a lényegre tapintva megfogalmazta: „Az ő klasszicizmusa (ti. Vörösmartyé – Sz. M.): bizonyos fokú tudatos önkorlátozás, realista érzék és a közeli feladatokhoz való morális alkalmazkodás. Romantikus élménye azt mondja, hogy az ember véges, nyomorult lény, aki tehetetlenül, lenyűgözve vergődik a végtelen mindenségben. Egyénisége másik – kétségtelenül gyöngébb – oldalával azonban megpróbálja ezt a tudatot, ha lehet, elfojtani, vagy legalábbis átformálni; megpróbál megnyugodni, célt és értelmet találni a végeességben”.⁴⁵ Utolsó verse, a *Fogytán van a napod*... a bizonyíték, hogy ez sohasem sikerült neki igazán.

*

(az utolsó töredék előzményei) A végtelenségvágy és töredékesség tehát néha kimondva, többnyire kimondatlanul mindvégig ott feszült Vörösmarty költészetében. Ha elfogadjuk azt a később bizonyítandó feltételezést, hogy a *Fogytán van a napod*... a töredékek második csoportjába tartozik, akkor már sejthetjük, hogy az utolsó verset szoros szálak fűzik az életmű egészéhez. S a töredéknek megvannak a tartalmi előzményei is; ezek felkutatásával kezdjük a vers értelmezését.

Vörösmartyt fiatal korában különösen sokat foglalkoztatta az élet és halál kérdése, s egészen sajátos, kissé mesterkelt hangú sírköltészetet alakított ki.⁴⁶ E mesterkélten reménytelen versek között azonban találunk olyat is, amelyben a reménytelenséggel szembe tudott állítani valamit: a hasznosan töltött életet.

Majd ha korod lefolyand, s őszült hajfűrtjeid aggott
Vén fejedet befödik, s végre hanyatlik erőd,
Majd ha fagyos vénség megtörvén termeted ékét,
Dísztelen arcodnak ráncait összeszedi,
Ha jól töltötted már múlt korod éveit, hasznos
Gonddal fáradván a tudományok ölen,
Boldog örömbbe merült lélekkel visszatekénthetsz,
Mint folytak ezelőtt nyájas időbe napjaid.⁴⁷

Az érett Vörösmarty már jóval ritkábban foglalkozott a halál gondolatával. Kissé ironikusan fogalmazhatnánk úgy is, hogy ehelyett igyekezett olyan életet élni, amelyre boldogan tekinthet majd vissza. *Vég* című verséből mégis úgy tűnik, illúziótlanul, sőt pesszimistán nézett a jövő élébe.

Egy tisztán, mint a szent oltár lángja hazáért,
Küzdj fel az érdemnek sziklatetője felé;
Még marad a lángból? tört szíved hamva, s fölötted
Tán emlék, mellyel csúfol a hála s halál.⁴⁸

⁴⁴ Vö. pl. *Végő* ohajtás című versét, melyben az elérhetetlen végtelenségért való harc helyett a reális lehetőségekkel való megelégedést, a csendes örömet hirdeti.

⁴⁵ BARTA János: i. m. II. közl. 43. – Az intimszféra egyébként Barta találó kifejezése, mely e tanulmányát megelőzően már Berzsenyi-tanulmányában (Válasz, 1935) is felbukkant.

⁴⁶ Vö. SZERB Antal: i. m. 475–491. o.

⁴⁷ Vörösmarty Mihály: Összes művei I. köt. id. kiad., 66. számú vers (Míg ifjúi virányid...).

⁴⁸ Vörösmarty Mihály: id. kiad. 3. köt. 769. számú vers.

E négy soros epigramma már félreérthetetlenül az utolsó töredék mondandója és hangulata felé mutat, de egészében véve messze elmarad a *Fogytán van a napod*... kíméletlen végső leszámolója mögött. A *Vég* című epigrammát csak egy pesszimista hangulat szülöttének érezzük, melyből vissza lehet térni a reformkor feladatokban bővelkedő világába, míg az utolsó töredéket író Vörösmarty előtt már nincs ott a „másképp is lehet még” lehetősége. Éppen ellenkezőleg, a *Fogytán van a napod*... valamiféle „tenni nincs mit már” állapotban születhetett⁴⁹ – s ez a szabadságharc bukása után elkezdett többi versétől is megkülönbözteti e töredéket. Mert sötétek és reménytelenek ugyan a 49 utáni versek, de mindegyikből sugárzik, hogy Vörösmarty valami fontosat akart elmondani velük. Egyszer azt, hogy Görgei silány gazember, másszor csak annyit, hogy a helyzet sötét és reménytelen, vagy kivételként a *Vén cigányban*, a népért felelős költő feladatvállalásával jobb jövőt is jósol. De a *Fogytán van a napod*...-ban nem a szólás, hanem a számvetés igénye dominál. Úgy érezhette, megtette azt, amit ember meglehetett, s most már csak önmagával lehet és kell szembenéznie.

(*humor és verséptkezés*) Az utolsó töredék nem véletlenül tartozik az önmegszólító versek típusába: a válsághangulatból kinőtt számvetésigény tipikus formája ez, amint Németh G. Béla tanulmányában olvashatjuk.⁵⁰ Alapkövetelménye, mint minden számvetésé, a felülemelkedés, a kívülről objektivitás. Az önmegszólítás formáján belül Vörösmarty a *humort*, a „Nevetés álarcába rejtett sírást”⁵¹ választja (vagy a humor választja őt?) az őszinte számvetés kifejezőeszközeként. Nem véletlen ez sem, hiszen, Bérczy Károly máig érvényes megfogalmazása szerint, a humor alapkövetelménye is az objektív kívülrőlállás. „Alanyilag a humorhoz mély gondolkodással párosult tapasztalás, éles elme, élénk képzelőerő, fogékony kedély s ennek egyoldalú behatások által nem kötött szabadsága szükséges. Ezek összehatásából származik aztán ama tisztult és megállapodott világnézet, mely a tárgyilagosság legmagasabb fokáról, mint egy, alanyiságán kívül fekvő, szellemi archimedesi pontról, belátja az eszményített dicsőt, fenséget, magasztost, s ezzel ellentétben a világ folyását, a társadalom mozgató erőt, a szenvedélyeket, a véges nagysághoz tapadó gyöngeséget, a gyöngeségben gyakran rejlő nagyságot, s a társadalomban éppen úgy, mint saját bensejében küzdő ellentmondásokat; tehát a véges és végtelen, a nagy és a törpe, a tökéletes és a csonka ellentéteit – s mindez, a valót kereső kedély fogékonyságában visszatükröződve, ott mint egy lény jelenik meg, hol minden külön alak a többinek hasonló lehetőségét is tartalmazza.”⁵² Amint Bérczy szavaiból is kiderül, a humor alapja az ellentétek állandó ütköztetése, melyek végülis egyensúlyba jutnak, s a fölöttük álló költő szomorúan mosolyogva vagy fájdalmasan kacagva megbékélhet a valósággal. Ebben az értelemben humorosnak nevezhetjük már a *Vég* című epigrammát is, melyben a hazáért való égés és a végeredmény hamu és „Tán emlék, mellyel csúfol a hála 's halál” ütközik egyetlen ellentétben. S föltűnik a humor a *Setét eszmék borítják*... kezdetű vers végén is, ahol a reményért velőjét és vérért feláldozó költő áll szemben a végső segítségnek nevezett imával.⁵³ A humor azonban csak utolsó versében válik meghatározóvá, melyben nem egy, hanem több ellentét áll *sajátos módon* szembe.

Sajátos módon, mert nem az ellentétek egymásután való páros felsorakoztatásáról van itt szó, hanem bonyolultabb szembenállásról. Kialakul egy kis ellentétpár, majd egy nagyobb ellentétpár egyik

⁴⁹ Vörösmarty utolsó éveit biográfiai szempontból BRISITS Frigyes dolgozta fel *Fogytán van a napod* (Részlet egy Vörösmarty életrajzból) Vigilia 1956. 2. sz. 65–78. című szép tanulmányában.

⁵⁰ NÉMETH G. Béla: i. m. 624–626. o.

⁵¹ Arany János kifejezése; lásd SZALAY Károly: A komikum breviáriuma, Bp. 1970. 173.

⁵² BÉRCZY Károly: Az irodalmi humorról. Szépirodalmi Figyelő 1860. dec. 12. 82. – vö. HANTZ Jenő: A humor és Arany János humora. Bp. 1888 (helyenként szó szerint átveszi Bérczy megfogalmazásait, de ennek ellenére jól használható összefoglalás); *Ujabb kori ismeretek tára* Pest 1852 IV. köt. 410–411.; SZINNYEI Ferenc: A humorról szóló magyar elméleti irodalom, EPhK 1903 (különlenyomat is); Esztétikai kislexikon, Bp. 1972. 286–287.; SZÖRÉNYI László: A humoros elégia In: Az el nem ért bizonyosság, szerk. NÉMETH G. Béla 239–249. o.; Világirodalmi lexikon 4. köt., Bp. 1975. 669–671.

⁵³ Természetesen ez az ellentét, s vele együtt a humor csak akkor áll fenn, ha Barta Jánosnak igaza van, amikor megállapítja, hogy Vörösmarty nem volt vallásos költő (i. m. I. közl. 413–414.).

felévé válik, szembeállítva egy újabb hasonló nagyságú másik féllel, s így tovább. A humor sajátos érvényesülése a sajátos szerkezetből következik. A vers először megalkotja magát kicsiben, majd hozzálát, hogy méreteit arányosan megnövelve, eredeti pici valóját szervesen önmagába építve világosan értelmezhető nagyságúvá növekedjék. Növekedését, felépülését azonban nem fejezi be: váratlanul megtörik, s megelégszik azzal, hogy a *nagy vers* elkészült része értelmei a *kicsit*. S ezzel a legtöbbet sikerül elérnie, azt, hogy önmagát a végtelenbe emelte át, s ezzel megmutatta, hogy az ember a végtelen elérhetetlenségébe csak beletörődhet, de ki nem békülhet vele. Legalábbis az olyan ember, mint Vörösmarty, utolsó töredékének tanúbizonysága szerint.

(a töredék értelmezése) Lehet, bonyolultan hangzik az utolsó megfogalmazás, de bonyolultsága szükségszerű. Ugyanis a *Fogytán van a napod...*, melynek nyelvéről joggal állapította meg Róbert Zsófia, hogy Vörösmarty költészetében párájt ritkítván egyszerű,⁵⁴ *mélystruktúrájában*, mint már említettük dolgozatunk bevezetésében, a legbonyolultabbak közül való. E bonyolult szerkezetet pedig, melynek fő jellemzője a *töredékesség* – s ez nemcsak a vers befejezésében, hanem egész menetében jelentkezik! – csak a végletekig általánosítva lehet folyamatos, törés nélküli mondatokban megfogalmazni. Következő feladatunk pedig az, hogy most már e töredezettségre koncentrálna, azt bizonyítva bontsuk ki részleteiben a vers szerkezetét, s oszlassuk el a fenti megfogalmazás homályosságát.

Fogytán van a napod,
Fogytán van szerencséd,
Ha volna is, minek?
Nincs ahova tennéd.

Ennyi a töredék első egysége, s ez az, amelyet mi *kis vers*nek nevezünk. Két feltűnő jellegzetessége: csak tényeket tartalmaz, s az első sor elváltak a következő háromtól, közöttük törés van. A törés oka az, hogy az első két sor egyformán egy-egy állítást tartalmaz, ezek azonban nem folyamatosan kapcsolódnak egymáshoz, hanem párhuzamosan állnak. Az első sor az élet elmúlását, a második az élet *tartalmának* elmúlását fogalmazza meg. Tehát az egészből egy részt ragad ki, melynek alapvetően az egészszel párhuzamosan kell mozognia, de azért van önálló mozgáslehetősége is. Azaz vulgárisan megfogalmazva: nemcsak az a baj, hogy az élet napjai fogynak, hanem az is, hogy a hátralevő napok egyre tartalmatlanabbakká, üresebbé válnak. A két sor párhuzamosságát félreérthetetlenül teszi a sorkezdő szavak egyezése is.

Szerencse = az élet tartalma. Nem véletlenül alapoztuk erre az egyenlőségre előbbi fejtegetésünket, ugyanis a *szerencse* szó abban az időben jóval kétértelműbb jelentésű volt, mint mai köznyelvünkben: „...véletlen, váratlan, előre nem látott, akaratunktól független esemény, mennyiben állapotunkat akár kedvezőleg, akár kedvezőtlenül érdekli, s akár haszonnal, akár kárral jár.” – olvashatjuk Czuczor–Fogarasi korabeli szótárában.⁵⁵ S így világos csak a kijelentés igazán tragikus volta: nemcsak jót nem várhat már, hanem rosszat sem; az üresség tökéletes. Ha nincsen szerencse, akkor már csak a pusztulás következhet – így volt ez már első nyomtatásban megjelent költeményében, a *Volt tanítványaimhoz* címűben is. Itt a szerencse megszemélyesítve, allegorikus alakként jelenik meg, eltűntekor pedig

– iszonyú ropogás hallott az enyészeti sarkon,
Melyre kelet s éjszak s dél hármasan összeropogtak,
Megrendült a' föld, és mintha bomolni akarna,
Majd örvénybe lapúlt, majd hegyé nyúla magasra.

⁵⁴ RÓBERT Zsófia: i. m. 492–493.

⁵⁵ CZUCZOR Gergely–FOGARASI János: A magyar nyelv szótára V. köt. Pest 1870. 1283.

Vad szelek indultak: zivatar lőn, csattoga, zúga
 A villám, és földet, eget megrázva lesújtott.
 Eközben látszott vázképe az ősi Halálnak,
 Mely csont karjában zörgetvén görbe kaszáját,
 Szálla setét felhőn, 's mindent bús véggel ijesztett.

A *Fogytán van a napoa*...-at az író Vörösmarty természetesen nem mondja ezt ki olyan didaktikusan, mint félig még zsengeszámbe menő, késő ókori mintát követő versében;⁵⁶ a pusztulás érzését az egész versnek kell sugallnia majd. Ehelyett megtalálja a módját, hogy az üresség-érzetet tovább fokozza, s egyben felülemelkedjék rajta, a humoros ellenpont segítségével. Az eddig tragikusan ábrázolt hiányt váratlanul „leminősíti” a 3–4. sorban. A szerencse azonban csak az 1. sor információjának értelmében válhat vőlételegessé, így a kör zárul, s létrejön a belenyugvást lehetővé tevő egyensúly.

Nem sokáig persze. Újabb törés következik, s megkezdődik az első négy sort szervesen magába építő *nagy vers* kialakulása. Az 5–10. sor alapvető jellemzője, hogy a csak tényeket közlő első 4 sorral szemben olyan tényeket közöl, melyek egyben indokok is. Mégpedig az 1. sor állításának indokai: *Fogytán van a napod mert* Véred megsűrűdött, /Agyvelőd kiapadt. S most látszik, hogy miért kellett a 2. és 5. sor előtt törésnek lennie. Azért, hogy a közbevetett *kis vers* elkülönüljék a továbbépülő nagytól, s így egyenlőre kissé homályos végkonklúziójával fölfüggesztve maradjon. Persze az elkülönülést itt nem szabad mereven értelmeznünk, hiszen a törések paradox módon a szerves továbbépülést is szolgálják. A szorosan, rimelés által is összetartozó 2–4. sor kapcsolatát az 1.-vel jelzi a párhuzamosság, s a 4. sor visszautalása, míg az 1. sor 5.-hez való kapcsolódását a logikai menet biztosítja. Így a törések végülis elválasztva összekapcsoló szerepet játszanak.

Tovább vizsgálva az 1. sor és a *nagy vers* kezdő sorainak kapcsolatát, először is azt kell megállapítanunk, hogy Vörösmarty fölcserélte az ok-okozati sorrendet: először közölte a végeredményt, s utána az ezt kiváltó okot, azaz a testi bajokat, amelyeket az idézett két metaforával érzékeltetett (5–6. sor).⁵⁷ A következő két sorban pedig az okokról szinte észrevétlenül áttér a közeledő vég külső jeleire:

Fáradt vállaidról
 Vén gúnyád leszakadt.

Az áttérés folyamatosságát a 7. sor biztosítja. A *fáradt váll* ugyanis még a szervezet bajaira utal, míg a *ról* ablativusi helyhatározórag már a külső állapot leírására való áttérést jelzi. A 8–9. sorok azonban nemcsak okértékű jelei az 2. sornak, hanem egyben okozatai is a 10.-nek. Azaz: Vén gúnyád leszakadt *mert* *Fogytán van* erszényed. A magyarázat az, hogy az élet fogyását a betegség részleteivel, a materiális, külső szegénységet pedig az általános pénztelenséggel lehet indokolni. Így az okozat (élet fogyása) → ok (betegség) → jel (materiális szegénység) alapvetően meghatározó, egészéből a rész felé haladó vonalán *belül* egy ellenvonal alakul ki, mely a résztől halad az egész felé: okozat (materiális szegénység) → ok (pénztelenség).

Ebből viszont fontos következtetést kell levonnunk: azt, hogy az 1–10. sor keretes szerkezetű, mivel két általános megállapítás fog közre több hozzájuk kapcsolódó részmegállapítást. A keretes szerkezetet bizonyítja az 1–2. és 9–10. sorok párhuzamossága is, amelyre már céloztunk az előző

⁵⁶ KIRÁLY György: Vörösmarty Volt tanítványaimhoz című költeménye, It 1915. 87–95. – Király a költeményben Preudentius hatására ismer, „...kinck *Psychomachia* c. allegóriája nemcsak Vörösmartynak, hanem mondhatni az összes allegorikus és morális viták, versenyek, küzdelmek [ún. *débat*-k] végső forrása.” (Jellemző, hogy a tanító költeményben még csak a rossz erkölcsök követik a szerencsét, s pusztulnak annak eltűnével, a jók viszont nem hagyják becsapni magukat; a tanítványainak ajánlott életideál számára természetesen követhetetlen volt.)

⁵⁷ Vörösmarty betegségéről lásd BRISITS Frigyes: i. m. 74.

mondatban, amikor az eddig nem elemzett 10. sort is befoglaltuk a keretesnek nevezett egységbe. A párhuzamosság legfeltűnőbb jele a sorkezdő szavak azonossága, de ezen kívül felfedezhetünk rejtett párhuzamokat is. Az 1. és 9. sorokban közel azonos szóképet találunk. Az elsőben a metonímia alfaját, a szinekdochét, a kilencedikben pedig tiszta metonímiát. Ezenkívül a 9–10. sorok között is párhuzamosság van, mely hasonló jellegű az 1–2. sorok között megfigyelttel. A bor fogyása ugyanígy velejáró, de önálló „mozgásterülettel” is rendelkező alárendeltje a pénz fogyásának, mint a szerencse a napok múlásának. Közismert Vörösmarty nehéz anyagi helyzete élete utolsó éveiben,⁵⁸ s levelezését olvasva az is kiderül, hogy borának fogyása is gyakran foglalkoztatta. „Legszívesebb köszönettel veszem a várva várt bort, mert már nagyon ki voltam fogyva.” – írja például 1854-ben Tóth Istvánnak.⁵⁹ Ez azonban csak életrajzi érdekesség, s kevésbé fontos. Fontosabb viszont, hogy a *bor* szót itt szimbolikusan érezzük, s valóban, már Vörösmarty korábbi költészetében is szerepel olyasféle szimbólikus értelemben, amilyent a *szerencsének* tulajdonítottunk a *kis vers* elemzése során.

Az öröm édes bor, keserű a fájdalom, és bú
 Annak az ég, ennek barna hazája pokol
 Kettő között aki él, a bolygó földön az ember
 A sorsnak keziből iszsza keverve borát
 Kettő között, aki él, embernek italt kever a sors
 S az legjobb, mellyben nem fölő a keserű.

írta 1830-ban, s sorai magukért beszélnek.⁶⁰ A bor fogyása = az élet fogyása, s a tragikus ismét nem az, hogy a jó bor kevés, hanem a rossz is – akár a szerencse esetében. Az önmagában tragikus megállapítás azonban a vers egészét tekintve a kiegyensúlyozó humor egyik oldala. Az 1–2. és a 9–10. sorokat párhuzamosságuk föltétlenül egymás mellé állítja – információtartalmuk folytán azonban ellentétpárt alkotnak. Az élet végének közeledése mellett a materiális kifosztottság jelentéktelenné törpül; így alakul ki a feloldó humor két pólusa. E humor azonban nem lehet egészen felszabadult, mivel, mint láttuk, a vers a végső pusztulás képétől fokozatosan jutott el a materiális kifosztottság ábrázolásáig, s a *haladásirány* következtében szimbólikus értékűvé tette azt. A humor meglétét azonban kétségtelenné teszi az 1–2. ↔ 9–10. sorok kiemelt szembeállítás, még ha a szimbólumértékűvé válás meg is ingatja némileg az egyensúlyt. Ez a megingás azonban fontos szerepet kap: előre jelzi az egyensúly végső megbillenését.

Az előbb fontosnak neveztük az első 10 sor keretes szerkezetét, majd bizonyítottuk azt, de arra a kérdésre még nem adtunk választ, hogy miért is oly fontos ez a keret? Elemzésünk következő lépése e kérdés megválaszolása. Az ok tömören az, hogy így az első 10 sor egységes tömböt képez, mely, összevetve a *kis verset* az épülő *nagygyal* az 1–2. sornak felel meg – ugyanakkor több is annál, mert a tények mellett már indokok is állnak. A keret léte pedig ezt az azonosságot teszi kézzelfoghatóvá: az első 10 sor *Fogytán van* kezdetű, belső struktúrájában is az első kettőre emlékeztető sorokkal záródik.

A vers hátralevő részének legfontosabb jellemzője, hogy elszakad a tényközlés + tényekkel indoklás szintjétől. Ehelyett töprengeni kezd a tények felett. Először is kérdéseket tesz föl a 11–14. sorban, melyek szerkezetileg a *kis vers* 3. sorában található kérdésnek felelnek meg. A kérdések itt már 10 sorra vonatkoznak, nemcsak 2-re (mint a *kis vers* esetében) s ez indokolja terjedelmük megnövekedését. Másik lényeges jellemzője az utolsó 8 sornak, hogy megváltoztatja az idősíkot: az eddigi jelenről előbb a jövőre (11–14. sor), majd a múltra (15–18. sor) irányul a költő figyelme. Az idősíkok

⁵⁸ TÓTH Dezső: i. m. 530–531. o.

⁵⁹ Vörösmarty Mihály: Összes művei 18. köt., sajtó alá rendezte BRISITS Frigyes, Bp. 1965. 252. Ugyanerről: Stetternek 1849 február 4-én és november 4-én, feleségének 1853 márc. 22-én, Kenessey Kálmánhoz 1854 őszén, Bártfay Lászlónak 1855-ben írt leveleiben (215, 219, 245, 252, 255. o.). De életének korábbi szakaszaiban is elő-előkerült a *bor*: vö. pl. *Rossz bor* című versét, s a megjelenést követő országos „megmozdulásokat” (id. kiad. 3. köt. 450–463.).

⁶⁰ Id. kiad. 2. köt. 384. számú vers; vö. ugyanott a 383. számú verssel.

változásából következik, hogy a vers folyamatos menetét ismét két törés szakítja meg. A 11–14. sor külön tömb jellegét rímelve is erősíti: két egymás utáni sor rímelt (*még – reménység*; ilyenre a versben még nem volt példa!). De, amint a vers folyamán a törések sohasem érvényesülnek tisztán, úgy itt sem. A 10–14. sor rímelve (*borod – hajnalod*; ilyen távoli rímelésre sem volt eddig példa!) kapcsolatot teremt a megelőző résszel – visszajelezve a *kis vers*-re, ahol a kérdés nem szakadt el a megelőző állítástól.

A töredék utolsó négy sora a múlté. Szerepe kettős: egyrészt késlelteti a végső választ, másrészt a reménytelenséggel szembeállított ifjúkori remények ismét humoros ellenpontot képeznek. De a humor itt már nem érvényesülhet tisztán, ugyanis az ellenpontosítás nem világos. Bizonyos értelemben már a 11–14. sor is ellenpontja volt az első 10-nek: a teljes kifosztottságot a kérdésekben megfogalmazott halvány remény ellenpontoszza. Ez azonban nem válhat igazán ellenponttá, mivel éppen kérdésekben megfogalmazott volta miatt határozatlan. S nem válhat igazi ellenponttá az utolsó négy sor sem; mert igaz ugyan, hogy az ifjúkori remények jóval határozottabbak, mint a kérdésekben megfogalmazottak – de, mint láttuk, azok sem a teljes reménytelenséget hirdetik. Úgy tűnik tehát, hogy a költő, aki az első 10 sorban fölül tudott emelkedni mondandóján, most a töprengés során egyre közelebb került hozzá, s ez lehetetlenné teszi a humor tiszta érvényesülését. Ezek után magától értetődik, hogy a vers nem az önmegszólító költemény törvényszerűségeinek megfelelő didaktikus, feloldó zárlattal végződik,⁶¹ hanem *csenddel*. S a *csend* végképp felborítja az egyensúlyt; világosan látszik ez, ha a *kis* és *nagy verset* szembeállítjuk egymással.

	KIS VERS	NAGY VERS
Állítás	1–2. sor	1–10. sor
Indoklás	–	5–10. sor (állításon belül)
Kérdés	3. sor	11–14. sor
Késleltetés	–	15–18. sor
Válasz	4. sor	–

A táblázatra rátekintve azonnal szembetűnik, hogy az elemzés során kimutatott töréseken, s a versforma töredékességén⁶² túl a *kis* és a *nagy vers* információtartalmukat tekintve is töredékesek. De sohasem ugyanaz az információ hiányzik belőlük, így a két vers kölcsönösen *kiegészíti és értelmezi* egymást. A *kis vers*ből hiányzó indoklást megkapjuk a nagyban, így a *kis vers* indoklás híján homályos, fölfüggesztve maradt válasza a *nagy vers* fölépült részének ismeretében világossá válik, s az utolsó törés után az olvasó azonnal odagondolja a végső választ: *nincs tovább*. Ez a csend mögé rejtőzött, kiíratlan válasz döbbenetesebb erejű, mintha a költő nyíltan fogalmazta volna meg. Mert az azt jelentené, hogy a deklarált *nincs tovább* ellenére mégiscsak *volt tovább*, hisz be tudta fejezni a verset. Így viszont a csend cáfolhatatlanul jelzi, hogy tényleg nem volt tovább.

Arra azonban még nem adtunk választ, hogy az egyensúly miért borul fel, hiszen a csend mögé rejtett *nincs tovább* látszólag egybecseng azal a *nincs tovább*bal, amelybe a költő az első tíz sorban már belenyugodott. A látszólagos egybecsengés mögött azonban alapvető különbségek húzódnak, s ez adja meg a vers végső erejét. Mert igaz, hogy a ki nem mondott válasz is a *nincs tovább*ot hirdeti, de az utolsó nyolc sorban, a tények feletti töprengés során Vörösmarty egyre szubjektívabban fogalmaz, a

⁶¹NÉMETH G. Béla: i. m. 630–632. o.

⁶²Ez nemcsak a rímképletre, hanem a hangsúlyozásra is vonatkozik. A sorok alapvetően felező hatosok, de a cezúra többnyire nem szabályos.

jövő és a múlt képét villantja fel, s ezzel tartalmilag, a be nem fejezéssel pedig formailag a *mégis tovább* felé fordul. Így a vers végi csendben a bizonyított *nincs tovább*, s az ezt el nem fogadó, végtelenre vágyó *mégis tovább* ellentéte tetőzik – s nincsen feloldás! A vers tehát semmiképpen sem valamiféle rezignált megnyugvást tükröz, legföljebb fájdalmas beletörődést a soha el nem fogadhatóba. Vörösmarty élete utolsó évében, a *Fogytán van a napod*... elfogyó soraiban igazi arcát fordítja felénk: a végtelenről lemondani soha nem tudó, töredékbe bicsakló hangú romantikus költőt. Azt, amelyet korábban eltitkolni igyekezett.

*

Szabályos összefoglalásra aligha van szükség. Az elmondottak alapján világos, hogy a *Fogytán van a napod*... a töredékek 2. csoportjába tartozik, hogy szoros szálak fűzik az életmű egészéhez, s ha annak közismertebb, már Gyulai által föltérképezett nagy folyama a *Vén cigány*ba torkollik is, a mellette itt-ott feltűnő bűvópatak mindanképpen az utolsó töredékhez vezet. S mivel Vörösmartynál, a romantikus költőnél (költészetének eredetét, s nem eredményét tekintve!) az utóbbi volt a meghatározó, így az igazi végpont az utolsó töredék, melyben személyes sorsa költői törekvéseivel szorosan összefonódva kerül mérlegre, s amelyben a „tenni nincs mit már” állapotában a semmiféle korlát és követelmény által nem befolyásolható romantikus költő kap végső igazolást.

Nem vitás, a reformkornak a másik Vörösmartyra volt szüksége inkább, s ő úgy lehetett, Petőfi szavaival élve, korának hű gyermeke, hogy igyekezett kielégíteni a reális követelményeket, hogy a *Fogytán van a napod*... előtt még megírta a *Vén cigányt*. Költői erejét dicséri, hogy ezek a költeményei is élnek, ma sincsen elavult, muzeális ízük-illatuk, mint például Garay János műveinek. De mindennek elismerése és értékelése mellett nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a XX. század modern művészeti irányzatai, napjaink „nyitott művei” számára mégiscsak a romantika töredezettsége vágott ösvény,⁶³ s az a költő is Vörösmarty volt, aki töredékeivel egy olyan vonal elindítója lett költészetünkben, amely Arany Jánoson és Adyn, József Attilán és Radnótin át egészen Weöres Sándor *Egérárgata* meséjéig húzódik.

Mihály Szajbély

LE DERNIER FRAGMENT DE VÖRÖSMARTY

Le but principal de l'étude consiste à analyser le dernier ouvrage de Vörösmarty, le fragment qui commence par *Ton jour est en décroissant*..., et qu'on n'a mentionné dans la littérature spéciale que sporadiquement, parce que personne n'a jugé méritoire de s'occuper en détail d'un fragment. Contrairement à cette conception, l'auteur prouve, dans la première partie de son travail, que le fragment en tant qu'une forme spécialement romantique, peut être équivalent aux créations achevées, de plus, il peut, bien des fois, exprimer d'une manière plus adéquate, les problèmes spéciaux du romantisme (désir de l'infini ← → inaccessibilité de l'infini). Il examine le mécanisme de l'effet de la forme du fragment, et au cours de cela, il fait une distinction entre l'inachèvement qui provient des

⁶³A romantikus töredezettség és a modern művészeti irányzatok közötti kapcsolat külön tanulmányt igénylő részletes vizsgálata helyett csak néhány munkára hivatkozhatunk, melyek legalább érintik azt. Az 1950-es, 60-as évek európai művészeti törekvéseiről, a „nyitott mű”-ről olvashatunk SZABÓ György: *Kék lagúnák* Kossuth 1964 című könyvében, különösen a 85., 127., 132. és 173. oldalakon, bár a gondolatmenet csak az egész olvasván világos. Ugyancsak a modern irányzatokat tekinti át H. SEDLMAYR: *A modern művészet bályványai*, Bp. 1960. című munkájában. S míg ők kritikusan vizsgálják a kérdést, addig S. SONTAG: *A csönd esztétikája* című esszéjében a *csönd* szükségszerűségét bizonyítja. In: *A pusztulás képei*, Bp. 1972. (Modern könyvtár 215)

320

A TÜCSÖKZENE MŰFORMÁJA

1945 után az irodalom összképe azt mutatta, hogy éveknek kell elteltie, amíg az írók feldolgozzák és alkotássá érik a változásból következő lehetőségeket. A felszabadulást követő első évek tulajdonképpen még az előző évek tapasztalatainak feldolgozását hozzák. Most válik kiírhatóvá a korábbi évek helyzete.

A jövőt kezdte építeni egy nép úgy, hogy tudatát még az előző korszak és különös élességgel a közvetlen megelőző évek alakították – még a negációban is. Ki mihez kapcsolódott, minek a nevében és mit tagadott – ez adta az összekapcsolódások és szembenállások időleges, ezekre az évekre jellemző meghatározóit. Ez a pszichikai kapcsolódás tulajdonképpen egy gazdasági-társadalmi folyamatosságot is kifejez. A felszabadulás ténye még csak lehetőséget jelentett a társadalmi változtatásra, a koalíciós évek demokráciája még a társadalmi és gazdasági rendszerek keresztezési pontján létezett.

A „Hídszakadás” – hogy Sőtér Istvánnak az 1948-as *Válasz*-ban megjelent regénye címét a korszak tudati eredményének kulcsszavaként idézzem – csak a koalíciós évek vége felé, a *TücsökHzene* befejeződése és megjelenése idejére tudatosodott. A múlt életformájával, emberi kapcsolatrendszerével meghaladottá, folytathatatlaná ekkorra válik. Szabó Lőrinc, a költő számára az 1945–46-os év még jelenthette a kontinuitást, kapcsolódást költészete meghatározóihoz. Hiszen *költészetének* értékét és a *műfordító* kiválóságát az 1945-ös viták során senki sem vonta kétségbe. Ezért is lehetett a *TücsökHzene* „korábbi hiteinek, szemléleteinek és kifejezési formáinak magasabb szintű egysége” (Rába György),¹ korábbi ismeretelméleti eredményeinek összegezése. „Olyan magatartás-modell, olyan művészi világkép egyik markáns változata ez ebben a líratörténeti szakaszban, amely nem elsősorban a ’megmozdult világ’ közvetlen hatása alatt, a készülő új világ ihletében formálódik. A történelmileg időszerű – közösségi érvényű – élmények szuggesztíójánál hatékonyabb ez esetben a megkötő múlt determináló ereje, az individuális öntörvényűség irányzó hatalma” (Fülöp László).² A változás, a *TücsökHzene*-ben többször „a Rettenetes Év”-ként aposztrofált esemény inkább csak az alkotás esélyét, lehetőségét befolyásoló eseményként jelenik meg: mint személyes kihívást fogadja, és akként reagál rá, amelyre csakis – mint korábban is – művek igazával válaszolhat. Másrészt az időleges kirekesztettség szabad időt biztosít a számára: a műre koncentrálni, abban remélheti – a gyakorlati életből kirekesztettné vélt – személyisége kiteljesítését. Ugyanakkor ez a műltra-alapozott összegezés – paradox módon – csak ebben a megváltozott jelenben készülhetett az eredmény reményével. A személyiség kiteljesítésének, a harmonikus személyiségképnek a polgári rendben gyökerező ellentmondásairól, veszélyeztetettségéről már olyan történelmi körülmények között tesznek vallomást íróink, amikor egy új szervezetszerű társadalmi rend lehetősége is adva van. Abban az erőterben, amelynek tágasságáról éppen már a szocialista eszmiségű és marxista tájékozottságú művészek és a

¹ RÁBA György: Szabó Lőrinc, Isp. 1972. 150 l.

² FÜLÖP László: A TücsökHzene világa. *Literatura*, 1974. 2. sz. 145.

marxista teoretikusok folytatnak polémiát, lásd közülük a legjellegzetesebbeket, Lukács György elméleti számvetését, vagy Vas István figyelmeztetéseit az irodalmi hagyományt, tematikát és módszert beszűkítő elképzelésekkel szemben.³ És ha ez a vita akkor a társadalmi és irodalmi népfront idején még epizódikus jelenségnek tűnhetett is, utólag megállapíthatjuk, hogy a „négy nemzedék”⁴ teljes jelenlétét és a korszak legkiemelkedőbb, de még a polgári megközelítési szempontok szerint vizsgálódó műveinek létrejöttét biztosító erőteret már ez a társadalmi valóság határozta meg. Mind a Lukács György által kidolgozott elvi-esztétikai normarendszer, mind pedig az egyes ítéleteivel szembenálló Vas István által védett *gyakorlat* azt a rendszert üdvözölte és kérte számon egyben, amely az *emberi teljesség lehetőségét* alaptörvényként tételezi. Ez az irodalomszemlélet ugyanakkor ismerte a múlt és jelen közötti különbségtevés történelmi meghatározottságát is: ha korábban idegenként ironikusan vette tudomásul a lehetőségek hiányát, most az otthonául vállalt világban tragédiának érezte az ember lehetőségeiről való elvi lemondást éppúgy, mint bármilyen konkrét gyakorlati korlátozást; ott, tudta, lehetetlen ideálja megvalósítása, de azt is tudta, hogy itt öncsonkítás a lemondás róla. Ezt a szocialista igényű valóságvizsgálatot az eredmények megteremtésének *mikéntje* is érdekelte, arra figyelt, hogy ez mennyiben *szolgálja* minden társadalmi cselekvés célját, az embert; méghozzá nem valamilyen elvont emberi ideált, hanem éppen az ezt a változást végrehajtó, cselekvő embert; az érdekelte: hogyan sikerül a magunk számára lakhatóvá tenni a magunknak építendő rendszert. És bárha ez a program akkor nem aktualizálódhatott eléggé hangsúlyosan, és e viták akkor epizódikusnak tűntek is, – azt az erőteret jellemezték, amely lehetővé tette a korszak reprezentatív műveinek létrejöttét, közöttük a *Tücsökzene* megszületését. Így azután ennek az átmeneti kornak eredményei, közöttük a harmonikus személyiségek lehetősége, a szocialista eszmeiségű irodalomban még csak felvázolódott, ugyanakkor a polgári szemléletű írók legjobb alkotásaiban – ha szemléletükben nem is tudatosítva, de gyakorlatukban – realizálódott. Az így létrejött személyiséglátomások így nemcsak a reménytelen helyzetbe jutott polgár illúziói, hanem egy megváltozó társadalmi rendszer által hitelesített megoldások is.

Szabó Lőrinc is a társadalmi valóságból kiszakítottan, de kiszakítottságát csak félreértésből származó személyes-politikai okokkal magyarázva kezd hozzá művében a költői személyiség újraalkotásához: korábbi eredményeinek összegezéséhez. A mű keletkezési éveit pedig szintén összegezik a történelem során felgyűlt ellentmondásokat. A környező valóság is „világok keresztezési pontján” állt, mint Vas István római útján Cusanus példájára hivatkozva meghatározza személyes és közösségi pozícióját. Csak meg kellett találni a formát és hangnemet ehhez a vállalkozáshoz. Ez pedig sikerrel járt: az életrajz kontinuitása olyan keretet biztosított, amelyben újabb személyiséglátomását megalkothatta, lírai életmeditációját elvégezhetette. A *Tücsökzene*-nek tehát így, és akkor meg kellett születnie. Ha nem készül el, hiányt jelentene – természetesen – Szabó Lőrinc pályáján, de líránk összképében is.

Mi is tulajdonképpen a *Tücsökzene*, versek füzére, amelyhez utólag maga a költő is hozzátesz egy újabb ciklust 1957-ben; vagy egy sajátos, csak azt jellemző kompozíciós törvények szerint alakított egységes műalkotás? Ne tévesszen meg elkészülésének legalább másfél éves időtartama, és a ciklus legtöbb darabját egyedien is érvényessé tevő kidolgozottsága; a *Tücsökzene* fogantatásától kezdve nem verses mozaiknak, hanem egységes lírai műalkotásnak készült. *Témáját* tekintve „életrajzi visszaemlékezéseknek” kezdi őket, és a tiszabecsi nagybácsi, az épp akkor meghalt ifjúkori tanácsadó emlékezetén dolgozik. Ugyanakkor az egész művet meghatározó *lírai ihlet*, amelyet a *Nyitány* szituációja bemutat, és amelyre vissza-visszatérően az egész mű utal: ontológiai irányultságúvá teszi a *Tücsökzene*-t. „A holdfényes éjszakában ugyanis újra megrendített az örök nagy ellentét az egyén és a mindenség között, a külvilág zengő, önfeledt boldogsága és a magam nyughatatlansága között.” Ezt írja utólagos értelmezésként a mű első kiadásának fülszövegére, és ezt ismétli tíz év múlva a Fodor

³Lásd: FENYŐ István: Vas István, Bp. 1976. 119–127.

⁴Lásd: Négy nemzedék. Élő magyar költészet. A tanulmányt írta és költőket bemutatja SÖTÉR István. Bp. 1948.

Ilonának adott rádióinterjújában is.⁵ A *Tücsökzené*-ben tehát Szabó Lőrinc ismét átéli *életrajzát*, és ezen keresztül *eddig* költői útját, költői témáit, az átéléssel ismét *beteljesíti* azok helyzeteit, megismételve azokat mint archetipusokat, – már nem a benne való részvétel, hanem a belőle való kilépés, nem az életre való előkészület, de az élet értelmén való meditáció, a számvetés-készítés, és ezáltal *költészetében új eredményre jutás* szándékával. Az *életrajzi költemény* vállalása ezáltal nemcsak a személyes életrajz, hanem az *alkotói pályakép* mozzanatainak és erővonalainak összegezését jelenti, amely elengedhetetlenül szükséges volt *költészete megújításához*, új meghatározóinak megteremtéséhez, ekkor jelentkező lírai ihlete kiteljesítéséhez, önmagát a műalkotásban megszüntetve megteremtő Passiójához. Ezáltal kapcsolódik a mű témája és lírai ihlete: az *életrajz* és az *ontológiai igény* egymással összefonódó, egymásból következő meghatározottsága adja tehát a mű formáját Szabó Lőrinc újabb *személyiséglátomásának*.

A *Te meg a világ*-korszak személyiséglátomása⁶ a lázadó és a valóság törvényeit elfogadó szemlélet összecsapásából, és az ellentét feloldhatatlan voltából született meg: kiindulási pontjait az egyes embernek a *társadalmi létezése* határozta meg. Lázadó évtizede és a különbékét vállaló szemlélődő korszakának kereszttezési pontján a szociológiai és az ismeretelméleti vizsgálódás egyként jellemzője volt lírájának. Az ezt követő évtizedben a szociológiai vizsgálódásról való lemondás lírája ismeretelméleti jellegét erősítette, bár ugyanakkor ez a folyamat lírája emberképének lefokozódásával is együttjárt: az emberi létezésben is csak az ember-alatti létezőkkel közös meghatározókat vette számba, a személyiség meghatározására pedig a *személytelen* magatartást vélte alkalmasnak.

A *Tücsökzene* személyiséglátomásának megalkotásához ugyanakkor az ember *emberi méretű*, speciális meghatározottságát kellett ismét számbavennie, ontológiai igényét az emberre kellett vonatkoztatnia. Azt a humanista igényű alkotói küzdelmet kell éppen a *Tücsökzené*-ben számba vennünk, amelynek során a költő ismeretelméleti vizsgálódásait a továbbiakban olyan témából bontakoztatja ki, amely alkalmas az emberi specifikum hordozására. Ezért kellett az *ontológiai* ihletnek az *életrajzzal* találkoznia, amely keretben az *ember mint társas lény* jelenik meg. Ugyanakkor ez a társas létezés végül mégiscsak a tudat konstrukciója marad, fikció, amely az életrajzból következik ugyan, de a szükséges megjelenési helyein csupán a költő „belelátása” a megoldásként választott helyzetekbe. (Az *Árny keze*, *Egymás burkai*, *Kettős hazánk*, *Babits*, *Az elképzelt halál* stb.) Tehát a *Tücsökzené*-ben elért emberi pozíció (a társas létezés) egyrészt következménye a választott témának, az életrajznak, másrészt éppen annak megszüntetésekor, a költőnek témáihoz való fenomenológiai közelítésében, mint tudati eredmény realizálódik: „Azt adja a világ, amit belelát a kíváncsiság.” (CXXVIII.) Így azután a *Tücsökzene* személyiségképe továbbra is *látomás* formájában realizálódhat. A *Te meg a világ* idején a szociológiai megközelítés során a társadalmi problémák feloldhatatlanságával, időtlen létezésével találta magát szemben világlátomásában, mert a vizsgált tényeket nem történetiségükben, folyamatvoltukban szemlélte. A *Tücsökzene* idején az első személyiséglátomás tételeit is rögzíti – itt már eleve kikapcsolja az embert *mint társadalmi lényt* meghatározó tényezők vizsgálatát –, ugyanakkor a társas lényként tételezett ember társas helyzetétit fenomenológiai megközelítéssel, tudatos „belelátással” teremti meg, és ezt a látomássorozatot vezeti át a mű megoldásként alkalmazott természetmisztikába. Így alkotja meg a *Tücsökzene* személyiséglátomását, amelyben az *ember életrajzában: nem mint társadalmi, de mint társas lény jelenik meg és ezáltal meghatározva néz szembe létezése problémáival*. De ebből következik a mű kialakított műformáját, a *lírai életmeditációt* meghatározó, azt éltető kétarcúság is: az addigi pályát és világnézetet felmérő-megítélő elemzőmunka, a klasszikus realista hagyományhoz kapcsolódó teljes személyiséget és valóság szemléletet kereső *alkotásfolyamat*, és a megoldást feltételező, a kompozíciót kiteljesítő *műalkotás*.

⁵ SZABÓ Lőrinc: Napló, levelek, cikke. Válogatta KABDEBŐ Lóránt. Bp. 1974. 96.

⁶ Lásd részletesebben: KABDEBŐ Lóránt: Szabó Lőrinc személyiség-látomása az 1929–1932-es versekben. ItK. 1971. 4. sz., valamint Utkeresés és különbéke, Bp. 1974. 59. kk.

Az életrajzi ihletés és az ontológiai igény találkozásának és szétválásának fokozatai határozzák meg a *Tücsökzene* egyes egységeinek egymástól is megkülönböztethető műformáját, de egyben az egész műalkotást átható és alakító belső rétegezetséget is. A műben jelenlévő kontinuitást egy párhuzam alapozza meg: a költői tudat tendálása az elveszett harmóniától a remélten újra megtalálhatóig, és a vizsgálatra fogott élet útja az elvesztett idilltől az elérhetőnek vélt társas létezésig. A diszkontinuitást pedig az táplálja, hogy ez a párhuzam minden pillanatban megbomlik, az életrajzi elem ellentmond az ontológiai igénynek, és végülis csak az életrajz megszüntetésében tudja a kívánt eredményt elérni. Ennek megfelelően három fokozatot különböztethetünk meg (Lukács György regényelméletét követve) a *Tücsökzene*-ben.⁷

Az első réteg a párhuzamot azonosságként tételezi: a kezdetekben *idilli* egységben jelenik meg a személyes létezés a társas- és természeti létezéssel („Egy Volt a Világ”). A naiv harmónia történelmi és személyiségtörténeti átélése és művé formálása ez. Lukács György megfogalmazásában: „Az idillben ez a líra még csaknem teljesen eggyé olvad az emberek és a dolgok körvonalai; hisz épp ez a líraiság adja e körvonalaknak a békés elvonultság lágyágát és levegősségét, a künn tomboló viharoktól való boldog elszigeteltséget.” Ugyanakkor Szabó Lőrinc tudatában van e fokozat mindenképp (tehát nemcsak a személyes életrajzi vonatkozásában) *múlt* voltával, a nagybetűs kiemelésbe hangsúlyozottan illeszti a lét-ige múlt idejű alakját: *Volt*.

A második fokozatban megszűnik az idill azonosság-érzete, helyette a célt kereső és a célra találó emberi törekvés heroikus helyzetei jelentkeznek, ugyanakkor a megismert életbeli distanciák áthidalásának lehetősége feltételeződik. Az a történelmi helyzet, amelyben a kitűzött feladatok megoldhatók, és az a személyes életszakasz, amelyben az ifjú eszmélkedése során kiválasztja hivatását és megkeresi hozzá az alkalmas magatartásképletet. Az idill *epopeiává* transzcendálódásának fokozata ez „ahol az élet egésze, valamennyi veszélyével egyetemben, ha nagy távolságok által letompítva és megszelídítve is, belejátszik magukba az eseményekbe.” Ott kell a költőnek „hallatnia hangját”, „ott kell sajátkezűleg megteremtenie az üdvös distanciákat.” Lukács vizsgálódása ugyanakkor a klasszikus példákra vonatkozik, Goethe és Hebbel „nagy idilljei”-re hivatkozik, utóbb pedig a *Vita nuova*-tól a *Divina commedia*-ig, a *Werther*-től a *Wilhelm Meister*-ig való ugrást említi. De ahogy az „üdvös distanciák” kimérésének receptjét leírja, mindez vonatkoztatható a Szabó Lőrinc-i formálás példáját adó Keller mű, a *Zöld Henrik*⁸ esetére is: „se hőseinek diadalmas jó szerencséje ne váljék az olyan emberek méltatlan megelégedettségévé, akik gyáván megfutamodnak a le nem győzött, csupán róluk elhárított nyomorúság nagyon is közvetlen közeléből, se a veszélyek és az élet teljességének megrendülése, e veszélyek oka ne váljanak sápadt sémákká, hitvány komédiává alacsonyítva a megmenekülés újjongását”. Ugyanakkor ennek a fokozatnak is minden jövőre-vonatkoztatottsága, előre-irányultsága a múltba helyezetten, mint lezárult célkeresés és célratalálás jelentkezik a műben. Mert az *epopeia* sem a heroikus szerepek átélésével, sem a fejlődésregény kibontásával nem vonatkoztatható az életrajz hősének egész útjára. Ez az egyik rétege a műalkotásnak: a *Bildungsdichtung* életrajzi alaphelyzeteinek felmutatása a *Bildungsroman* köntösében.

Az „üdvös distanciák” tragikus megoldatlanságokba csapnak át. Az életrajz és az ontológiai irányultság párhuzama az ifjúkor zárultával elválik, ezt maga a költő is tudatosítja: a CCXXV. darab a

⁷ Kísérjük meg a *Tücsökzene* műformáját Lukács György azon műve segítségével meghatározni, amely még egyszerre a polgári világ ellentmondásai között és közül való megoldáskeresés műve, de ugyanakkor egyúttal már e törekvés megítélése is. A regény elmélete az útvesztők és csapdák felmérése, átélése és meghaladási kísérlete. Ebben a Lukács György-i meditációban találhatunk olyan utalásokat, meghatározásokat, amelyekkel a *Tücsökzene* költőjének helyzetére is rávilágíthatunk. (Az idézeteket a TANDORI Dezső fordításában, a Magvetőnél 1975-ben megjelent kiadás alapján közlöm, 511–513.)

⁸ A *Zöld Henrik* Szabó Lőrinc kedvenc könyve volt. Éppen a *Tücsökzene* elkezdése előtt ismét előveszi, és barátaival is beszél róla. Lásd 1945-ös *Napló*-ját, in: SZABÓ Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*.

Gyász-zene címet viseli. Ezután az életrajz megszűnik a klasszikus értelemben vett fejlődésregény felépítési elveit követni. Az életrajzi folyamatosság már csak fikcióként marad, maga az életrajz csak jegyzetek, jelenetek formájában jelenik meg, amely *alkalomná válik* az ontológiai igény beteljesítésére. „És ez a líra ott növekszik tiszta, szélesen áradó mindent kimondással, aho! az esemény, a maga epikusan objektívalódott tárgyiasságában, egy végtelen érzés hordozójává és szimbólumává válik; ... ahol a tárgy, a megformált esemény elszigetelt marad, és az is kell maradjon, ahol azonban az eseményt befogadó és kisugárzó élményben benne foglaltatik az egész élet végső értelme, a költő értelmet adó és az életet meghódító hatalma.” Ez a fokozat, az ontológiai igény beteljesítésének alkalmává vált életrajzi jegyzet teremti meg azt az alkotói helyzetet, amelyben „a költő személyisége szuverenitása tudatában – mesterien játsza az eseményeken mint hangszereken – saját felfogását szólatatja meg a világ értelméről, nem pedig az eseményekből mint a titkos szó őrzőiből hallja ki az értelmet; nem az élet teljessége ölt alakot, hanem a költő viszonyulása, értékelő vagy elutasító állásfoglalása ezzel a teljességgel kapcsolatban, a költőé, aki empirikus szubjektumként, a maga teljes nagyságában, ugyanakkor azonban a maga teljes teremtményszerű korlátozottságában lép a megformálás színpadára.” Ugyanakkor ebből következik ennek az eredménynek már jelzett *látomás*-volta, amellyel szemben az *alkotásfolyamat* során nyilvánvalóvá válik a befejezhetetlenség, a „töredék”-ben maradó „leltár”, a Szabó Lőrincet is sarkalló és lesujtó „Mi még?” kérdésben megnyilatkozó igény és ítélet: „És ha a lét egyeduralkodójává vált szubjektum megsemmisíti is az objektumot, mégsem képes önmagából létrehozni az élet teljességét, mely fogalma szerint extenzív: bármily magasra emelkedik is a szubjektum objektumai fölé, mindig csak egyes objektumokkal van dolga, amelyeket ily módon szuverén birtokként szerez meg, s összegük sohasem lesz igazi teljesség.” Ebből, a lírai művet megköti kétarcúságból születik az *új versek* sorozata, amely az életrajzi jegyzetekben jelentkező jelen kérdésekre adandó válasz igényével születik: „De az objektum világának szétfűzésével a szubjektum is töredékké vált; csak az én maradt meg létezőnek, ám az ő egzisztenciája is szétfolyik az általa teremtett törmelékvilág szubsztanciátlanságában. Ez a szubjektivitás akar mindent megkonstruálni, és éppen ezért csak egy részletet tükrözhet.”

A három fokozat: az *idill*, az *epopeia* és a jelen ihletére keletkező *új versek* sorozata tehát látszólag három egymástól jellegzetesen elkülöníthető műformát alkot. De éppen az életrajz és az ontológiai igény közötti távolság, az alkotásfolyamat valóságshozkööttsége és a műalkotás-igény szubjektív megoldottság-vágya biztosítja e rétegek összeszőződését, a *Tücsökzené*-nek mint műalkotásnak magasabb műformai egységét. Ugyanis a fokozatokban feltűnő motívumok továbbfejlődnek, a különböző fokozatokban metamorfózison esnek át, és végülis az *új versek* megalkotásának előfeltételeivé válnak. Az *idill* „Egy Volt a Világ” állapotba fejlődik az *új versek*-ben megtalált emberi társas pozícióig (például az akol-meleg a közös sors vállalásáig, az ima és a csoda *Az Árny kezé*-ben a társára ismerő ember kézfogásáig, a nőiség jelentkezése a szeretkezésben emberi társra találás pillanatáig és *Az elképzelt halál* átéléseig és elmondhatóságáig). Az *epopeia* célkeresése az *új versekben* az új alkotómódot is megtaláló költő alkotói öntudatában nyeri el igazolását (mint például a *Babits*-versnek a távolságokon túljutó, a költő-létben is megtalált társas létezésformát tételező megoldásában). A *Tücsökzené*-ben tehát egy meditációs folyamatot kell követnünk, amely az idilli pillanattól indul, annak metamorfózisát, „epopeiává transzcendálódását” végigköveti, hogy végül elérkezzen a külső életrajz megszűnéséhez, az általános jelenhez, a versalkotás, az új teremtés jelenéhez. És itt jut vissza a mű, az életrajzi jelleget fevetve a lírai meghatározottsághoz, a szubjektumnak az egyes objektumokkal való szembesüléséhez, a részletet tükröző egyedi versalkotásokhoz. Így azután az utóbb *Ember és világ* címen összefogott ciklusrészlet egyrészt életrajzi jegyzeteket közöl, korábbi periódusok parafrázisát adja – ismertetés és nem megítélés jelleggel –, tehát ragaszkodik az életrajzhoz, amelynek meghatározó volta azonban fikciónak minősül; és önálló költeményeket alkot, amelyek társai lesznek az 1947–49-ben ezután írott verseknek. Azaz az életrajzban utoléri magát, ezzel feloldja a bevezetőben megjelenített alapellentmondását: beteljesítette a művet (kontinuitás elv) és megteremtette az egyedi versek alkotásának (diszkontinuitás elv) alapfeltételeit. Ezáltal megismétlődik a *Te meg a világ* korszak

története: mikorra létrehozza személyiséglátomását, akkorra annak már illuzórikus voltával, megsemmisülésével is számolnia kell. A *Tücsökzene* kompozíciója is egyszerre egy célra törő tudati folyamat művészi megjelenítése és az eredmény elérésével egy új *költői létezés* megalapozása.

A művet alakító két elv, a kontinuitás és diszkontinuitás kétféle alkotói cél, és kétféle alkotás-lélektani ihlető erő megjelenési formája. A kontinuitás az életrajz és az *élettörténet* folytonossága, a diszkontinuitás az időpillanatokra épülő lírai helyzet, amely az ontológiai igény kiteljesítésének mozaikja.

A *Tücsökzene* ismertetői éppen e két elv jelenlétének és érvényesülésének formai tüneteit mutatták fel leggyakrabban: azok is, akik ezáltal a műformára igyekeztek rákérdezni, és azok is (még többen), akik ezáltal éppen a mű műfaji meghatározását kerülték meg.⁹

A mű első, 1947-ben megjelent, 352 verset tartalmazó változata felépítésében a folyamatosságot hangsúlyozta költője (ugyanis fejezetre bontás nélkül, egyvégtében közölte a „rajzok”-at „egy élet tájairól”), koncepciójában pedig mindjárt indításában a megszakíttottságot (a bevezető versekben az embert a természettől szétválasztó ellentétes léthelyzetben mutatja be). A kettőt a mű címét is adó tücsökzene köti össze. Ez adja a mű metronom-ütemezését, állandó viszonyítási helyzeteit: hozza az emlékeket és jelzi a természetközelség fokozatát. A kezdeti végletes távolságot éppúgy érezteti, mint ahogy a zárás feloldásának képét is belőle formálja a költő. Örök-állandó jelenlévő, mint az embert körülvevő természet, és kínzóan motorikusan visszakísértő, mint az embert kísérő megoldatlan és megoldhatatlan gondok. A tücsökzene meghatározó jelenléte a folyamatosságot éppúgy jelenti tehát, mint a megoldás-keresés konok izgatószerét. A mű formálását tekintve ez a tücsökzene a monoton szabályosság kiváltója éppúgy, mint az ellene való lázadás impulzusainak elindítója.

A szabályosság: a tizennyolc soros, rímelő párversekből alakított 352 strófa, „a költemény fölött baloldalt álló címszerű szavak”-kal, a „költő széljegyzetei”-vel ellátva (mint ezt az első kiadás tartalomjegyzékében közli). De már maga ez a széljegyzetszerűen kiemelt cím is megtöri a folyamatosságot, a versben kifejezésre jutó életrajzi vagy gondolati *pillanatot* vagy *szakaszt* rögzíti. Tehát megjelenési formájában a rend, a folyamatosság képviselője, szerepét tekintve ellenben éppen a verseknek a folyamatosságból való kiemelését végzi, egyedi pozíciójukat határozza meg.

Hasonlóan kétarcú szerepet töltenek be az először az 1957-es kiadásban feltüntetett fejezetcímek. Ezek egyrészt az életrajzi folyamatot tudatosítják, helységekkel és életkorokkal kapcsolva össze az egyes szakaszokat.

I. *Nyitány. A férfi összegez* (1945). A mű indítása, a művet ihlető életrajzi és ontológiai ellentmondások összegezése.

II. *Miskolc. A gyermekkor bővületében* (1900–1905). Az idill alapformái. Az élet alapevidenciáinak szemléje.

III. *Balassagyarmat. Idüllek az Ipoly körül* (1905–1908). Az idillen belül jelentkező önálló motívumok, amelyek majd a későbbi distanciákban és ellentmondásokban fejlődnek ki.

IV. *Debrecen. Érelő diákevek* (1908–1918). Az epopeia-rész, a születő hősköltemény, ahol az életrajz motívumai párhuzamosan bomlanak ki a tudat eszméket és etikát kereső tájékozódásával, és ahol a költő-lét, mint az életrajz egyetlen megvalósulási lehetősége tételeződik fel.

V. *Budapest. Ember és világ* (1918–1947). Az életrajz töredékeire bomlása és kiiktatása, az ontológiai irányultság kiteljesedése, – a költő-lét megtalálja ismét önmaga megvalósítási formáját.

⁹ Lásd: BARÁNSZKY-JÓB László: *Tücsökzene*, Szabó Lőrinc új verseskönyve. *Diárium*, 1947. könyvnapj szám, 62.; RÓRAY György: Szabó Lőrinc: *Tücsökzene*, 1959. in: *Olvasás közben*, Bp. 1971. 45. kk.; FERENCZI László: Szabó Lőrincről. *Kort.* 1967. 1645. l.; LENGYEL Balázs: Négy arckép. Újhold, 1947. október. 161.; Illyés Gyula: Szabó Lőrinc vagy: boncoljuk-e magunkat elevenen? In: Sz. L. Válogatott versei. Bp. 1956. 35–36.

VI. Az elképzelt halál (1947). Az életrajz megszüntetése és az ember léthelyzetének harmonikus megrajzolása.

Ez az életrajzban és a költemény megalkotottságában való előrehaladást jelző folyamat ugyanakkor műfaji különbözőségeket jelez, változásokat mutat ki. A gyermekkor búvóletében és az *Idillek az Ipoly körül* az idill, az *Érlelő diákok* az *epopeia* megjelenési formái, az *Ember és világ* az életrajzi folyamat kikapcsolásának és az életrajzi pillanatra épülő *ontológiai igénynek* a *beteljesítője, és ennek a betetőzése. Az elképzelt halál* zárófejezete. Mindhárom nagy rész elkülönülő műfaji és tematikai egységet képvisel, ugyanakkor a bennük megformálódó motívumok továbbélnek, a következő egység feldolgozási részében metamorfózison esnek át, majd továbbhaladnak a megoldás felé.

A motívumok *jelentkezése* és metamorfózisa a változásokat hangsúlyozza, a diszkontinuitás megtestesülése, ugyanakkor a *megoldás felé való tendálásuk* megintcsak a folyamatosság alakítja.

A *Tücsökgzene* időszemlélete kezdettől izgatta vizsgálóit. A költő a fülszövegen ezt emeli ki: „Külső szerkezetét az idő adja” Baránszky Jób László írja le vele kapcsolatban – bár egyben elhatárolva is – először Proust nevét.¹⁰ A prousti párhuzamot és különbségtevést ezután Rába György foglalja össze,¹¹ az idő tömlőcéből való szabadulás eszközeként választott *emlékezésben* látva kettejük azonosságát. A *Tücsökgzene* ellenben nem összeköt a múlttal, hanem „felold a tér kötelékeiből, a jelent időtlenné másítja, melyben vonásainak áramlása mögött személyiségének magját és életének értelmét fürkészheti /.../ az emlékezet éppenséggel pulzálva, megszakításosan működik, a ráismerés nem-várt villámfényeivel ragyogva be a tárgyi világ egy-egy zugát.” Hasonlóképpen a mű időrétegeinek harmóniájából magyarázza a műalkotás jelentőségét Lukács János szakdolgozatában: „A költő három időrétegének megfelelően képesen vagyunk a megírás jelenét, a cselekmény idejét és a közte eltelt éveket egyidejűleg figyelemmel kísérni. Minden réteg alaphangulata beleérződik a többibe, ezzel teszi egyénivé és mégis egységessé a ciklus többi darabját.”¹²

Az irodalmi mű létfomája eleve egy időbeli linearitást tételez fel. A *Tücsökgzene* életrajz-jellege ezt a linearitást formaalkító erővé tudatosítja. Ugyanakkor ez az időbeliség egy objektív, a művön kívüli tényező, az életrajz által lesz meghatározott. De ezt az életrajzot író költő is alakul: az írás ideje két év, ezalatt alakítja azt a *folyamatot*, amely az 1945-ös *Nyitány*-ban jelzett ellentmondásokat az 1947-es keletkezésű *Az elképzelt halál*-ban feloldja. Tehát a műben párhuzamosan kétféle idő *halad, tendál a jövő felé*: az életrajz és az ontológiai igényé. Ezen kívül vannak olyan részek, amelyekre a statikusság a jellemző (*Nyitány*, *idillek*, az *Ember és Világ* ontológiai jellegű megoldás-versei, és ezek között is kiemelten *Az elképzelt halál* szakaszai); és olyan rész, amely állandó *jövőre-irányultságával* egy harmadik, epizódikus időfolyamatot produkál (az *epopeia*-rész). E két fő és egy kiegészítő időfolyamat mellett az egyes jelenetek elbeszélésében külön, esetenként jelölődik az idő, az egyes részek, váltások egymáshoz való viszonyításának szándékával.

Itt még egy állandóan tudatosított idő párhuzamosságot kell jelölnünk: a történelmi idő és az életrajz idejének érintkezéseit. A történelmi időt két helyen emeli ki meghatározóként: az *epopeia*-részben a kamasz életre-készülése az ország újakra készülésének része, másrészt 1945, a jelen ideje, amely a *Tücsökgzene* költői pozícióját megteremtette. De mint láttuk, ez az utóbbi összekapcsolás nem a külső életrajz vállalásához, emberi pozícióinak értelmezéséhez köti, inkább csak a végveszély drámai helyzetét jelzi, amelyben személyisége meghatározóját, költészetét kell magasabb szinten megújítania.

A „történelmi idő” jelenlétének ugyanakkor van egy általánosabb, a mű részleteiben jelentkező műfaji sajátosságokat *meghatározó* jelenléte is: a polgári világ útjának megtestesülése az idilltől az *epopeia*-n át az eszmények és cselekedetek szétválásának, az életrajz, az emberi személyiség töredékké

¹⁰ BARÁNSZKY-JÓB László: i. h.

¹¹ RÁBA György: i. h. 141. ill. 150.

¹² LUKÁTS János: *Tücsökgzene. Szakdolgozat*, ELTE Bölcsészkar, 1970. kézirat.

lefokozódásának fázisáig, a társadalmiság megszűnéséig, a létezése elvont kérdéseire rádöbbenő, magánossá atomizálódó ember önkifejezési és önkiteljesítési vágyának jelentkezéséig.

És ennek a „történelmi időnek” az átélése végülis kétarcú folyamat: a *Nyitány* és a *Mi még?* lefokozottságának, töredék voltának tényeihez vezet; másrészt a költő állandó ellenállását, a vele szemben felmutatható emberi teljességet, az ontológiai igény megoldottságát keresi.

Ugyanakkor a mű megalkotása, az alkotásfolyamat az életrajz felfejtése az *emlékezet* munkájára épül, azaz állandó *múltba* irányuló törekvés. Az emlékezet: a már nem-létező feltámasztása, és létezővé, műalkotássá, újabb objektummá, anyaggá alakítása. Ezért is vetheti fel a kérdést: „lehet, hogy az anyag is csak emlékezet?” (CCCXIII.)

De tulajdonképp az alkotó tudata is a múltba, a mű kezdeteibe, a felállított feladatba, a megoldandó problémákba fordul vissza, a vezető motívumok metamorfózisai az alkotás múltidejű termékeinek továbbalakításai.

Tehát az alkotás két múltidejű vizsgálat párhuzama: az életrajz felkutatása és a bennük felvetett problémák megőrződő, feltámadó aktualitásának állandó kontrollja.

E két irányú időfolyamat a műben objektívalódik, alkotáslélektani ihlető, de az alkotás folyamatát tekintve *fiktív* időjelölés. Ugyanis a költő nem az első verssel kezdte, és folytatta az utolsóig, hanem ötletszerűen alkotta az egyes darabokat, rész-ciklusokat. De végig tudatában volt az alakító időszemlélet által megjelölt feladatnak.

Tehát amit végigkísértünk (jövőbe és múltba) lineárisan, a maguk diakronitájában, azok egyrészt párhuzamosan haladva a mű polifóniáját biztosítják, másrészt az alkotó tudatában *szinkron* tények, tehát az általános jelen, a művet ihlető alkalom állandó részesei. És ez az általános jelen, az *egész folyamatot egyszerre érzékelő költői tudat* az, amely egységes lírai műalkotássá fogja össze a részleteknek állandóan a múltba-jövőbe tendálását. Az életrajz epikus folyamatát és a csalódások drámai megszakítottságát tehát ezáltal fogja egységbe ez a jelen:

— mint bűvös jelen
áll körül egész elmúlt életem,

(LXXXI.)

Így alakul a lírai életmeditáció összegezése:

minden pillanat
— amelyben él, az idő szálaiként —
együtt érzi az egész szövevényt
s az egésznek akar beszélni,

(CLXXIX.)

A jeleneteken, az egyéni esetlegességen túl így jelenik meg a létezést a tények összerakása után vizsgáló időtlen idő:

... — Állj, ki vagy? ! —
Az Egyedüli Jelen. — A tudat? —
Az Idők Együtt. — Mehetsz! ...

(XXXI.)

Ebben alakulhat a mű, kap zöld utat az alkotásfolyamat („mehetsz!”). Így lehet egyszerre, egyidejűleg feltételezni az alkotó tudatában a műalkotást meghatározó *általános jelent* és a műalkotást létrehozó,

mozgást, haladást jelentő cselekvést. Az életrajz objektív és az alkotó szubjektív ideje így vált át a műalkotás folyamatának általános jelen idejévé. Ezt a tényekkel együtt a világot értékelő tudati folyamatot azonosítja azután az utolsó versekben a Mindenséggel:

De, hogy a
Mindenség is csak egy Költő Agya,
úgylátszik, igaz. —

(CCCL.)

Mert ebben a Mindenségben is a tücsökgzene adja a motorikus lüktetést („s a nagy, kék réten kezdik mennyei tücsökgzenéjüket a csillagok” CCCLII.), ebben összegeződnek a világ tényei, — mint a költő tudatában az ő világának emlékei. Csak a két mindenség a létezés két pólusa: a Mindenség: a teljes tágutság, a végtelen, amelyben „benne a világ”; az ember pedig „az eltűnt parány”, amely „tükrös ész”-szel forog körbe, hogy minél többet foghasson az elképzelt Mindenségből a *képzelt* mindenségébe.¹³ De így a feldolgozás, az általános jelen folyamata végülis „marad töredék”, amelyet egy Shakespeare-i mozdulattal kínál azután nekünk, olvasóinak, a többi embernek, — okulásul és általunk való kiegészítésre:

A szín forog, és amit elhagyok,
egészítse ki a ti álmotok.

(CLVII.)

Ezáltal az események, az élet és a világ tényei az emlékezet részeként jelennek meg, amelyeknek egyik szempontú feldolgozója épp ebben, az alkotás állandó jelenében maga a költő. Szinte a szemünk előtt készíti az újabb és újabb variációt, gondolja át élete mozzanatait, keresi meg helyzetét a világban,

¹³ A *Tücsökgzene* fogalmazványai között egy, az egész szemléletét meghatározó, bár a megvalósítás esztétikai gazdagságát, polifóniáját a fogalmi *sémateremtéssel* le is szűkítő vázlatot találunk. (MTA Könyvtára kéziratára, MS. 4655/17. sz.)

Tücsök: Tér és Idő.

A tér elképzelhetősége (folytonos kiterjedés, továbbmozdulás)

Az idő elképzelhetősége (szintén folytonos mozgás)

Az egész idő-problémának az az oka, hogy részek vagyunk egy egészben, hogy érzékelésünk és logikánk egyaránt csak pontokat köt össze, tehát hogy folyton ugrálni kényszerül: az idő a tér egyes részeinek, mozzanatainak tudomásulvétele [összekötése egymással és velünk] az egész helyett.

Az idő = fizikai vagy szellemi mozgás (valami mindig mozog benne)

A tér = Mindenütt jelenlétességének elképzelése: megszünteti az időt (nem kell, sőt nem lehet mozdulni, minden megvan, egyszerre s mindenütt ott van!)

A szellem tere és ideje

Az autoszuggesztióval elérhető „telítettség” állapot: világszellem vagyunk: mozdulatlan... [időtlen, mindenütt jelenlét]: minden készen van, megvan benne, egyszerre s mindenütt, hiszen másképp mozgásra volna szüksége, telített tér, álló idő = teljes lét = teljes megszűnés = isten = minden és semmi = nirvána.

Az álom a tér, az idő és a szellem kapcsolatai, anyag és tudat.

Lehet hogy a világ minden jelenségével együtt csak álmoképsorozata vagyunk egy alvó istennek?

És ebben a léthelyzetben a személyiség meghatározói (u. i. 18. sz.):

Előre: Élvezetvágy, hiúság, hit, szokás.

Eszközei: testi erő, tanulás.

Vissza: Önvád, gyávaság [halál, isten, meg hasonlottság]

bűntudat, betegség, hitetlenség, szégyenkezés,

formák.

alkotja újra a jelenetek viszonyítási szempontjait. És várja a többi ember, az olvasó, a felvevő kiegészítését, továbbgondoló társulását az alkotásfolyamathoz. Az alkotó ezáltal mint társas lény készíti művét, felhasználva emlékezetének tényeit és az alkotás jelenének ezekkel kapcsolódó idő-viszonyait.

Így a *Tücsökzene*-versekben megváltozik a költő és a feldolgozott helyzetek viszonya. A *Különbéke* korszakától kezdve a különböző életrajzi jelenetek nem az emlékezet okán, hanem egy-egy helyzet elemzésének, érzékelésének céljából kerültek felidézésre a versekben. Szinte a Somlyó György által találóan megnevezett „véglény-mitológia”¹⁴ tudati megfelelőjeként: hiszen a *helyzet-érzékelés* tulajdonképpen a leginkább társítható az élő – legalábbis az állatvilág tájékozódási képességéhez. A létezés törvényeit keresve elsősorban nem az emlékezetre támaszkodott vizsgálódásaiban, hanem azokat a jellegzetes helyzeteket kereste, amelyekben az élővilág közös megnyilvánulásai feltárhatóvá vagy jelezhetővé válnak. A *Tücsökzené*-ben megtalált antropomorfizáló szemléletet követve ezután a helyett a helyzet-érzékelés helyett visszaállította az *emlékezet* jelentőségét, benne találva meg az emberi jellegű tájékozódás alapformáját. Ezáltal elvesztette ugyan a helyzet-érzékelés időtlenségét, de megnyerte az emberi létezés meghatározó *időviszonyok* rendszerét, amelyet azután a vizsgálódás – és költőről lévén szó: a költői alkotófolyamat – általános jelenidejében összegezett, alakított át *műalkotássá*.

A *Tücsökzene* utolsó nagyobb fejezete az *Ember és világ* nevet kapja. Ez a fejezet az, ahol problematikussá válik a külső életrajz, és ezt a problematikusságot az *életrajz megszüntetésével* oldja fel a költő. Az idillben és az epopeia-részben az életrajz tendálása indikálhatta az egész mű épülését, továbbhaladását. Sőt az életrajz szakaszai jelölhették a mű szemléleti alapját meghatározó polgári világ történetének szakaszait is. Hiszen az idill, a kezdeti összhang után jelentkező distanciák még nem disszonanciákat, hanem a rendszer megalkothatóságának távlatosságát jelzik. Az epopeia, a készülés, az eszmények és a valóság összehangolásának műformája. Szabó Lőrincnél az epopeia-részben a személyiség tudatának, etikájának fejlődése a sajátos kifejezésforma, a költői megszólalás előkészítője volt. Ami ezután következik, az már csak az így elért költői alkotásfolyamatban volt feloldható: hiszen az életrajzi és történelmi fejlődés egyszerre érkezik a forradalmakat alakító és buktató fordulóponthoz, amely után már lehetetlen a polgári világban az eszmények és a valóság egyeztetése. Nemcsak a polgári világ eszményei de még az illúziói is csődbe jutnak. Az epopeia-rész fenséges zárórésze, a keresztrefeszítettség önvádoló vállalása és az ítéletvégrehajtásul felhangzó gyász-zene ennek a történelmi és életrajzi összecsengésnek, közös meghatározottságnak is a búcsúztatója. A babitsi értelemben vett „hős, szent, király”-eszmény ekkortól már meghaladottá válik, a költő közösségi tettet már nem tud vállalni, csak a hiány, a kiszolgáltatottság, a megoldatlanság fájdalomának átélését és kimondását. Ebben a helyzetben az életrajz, a maga jövő felé tendálásával, beteljesedés-igényével a *Wilhelm Meister*- vagy a *Zöld Henrik*-féle célirányosságával feleslegessé válik.¹⁵ Mozzanatai, időpillanatai válnak fontossá,

¹⁴ SOMLYÓ György: Szabó Lőrinc összegyűjtött versei. 1961. in: A költészet évadai. Bp. 1963. 330.

¹⁵ Ez az a pont, ahol *A regény elmélete* segítségével meghatározott műformát a marxista Lukács György egy későbbi ítéletével kell összevetnünk. A *Tücsökzené*-ben Szabó Lőrinc olyan emberi ellentmondásokhoz jut el, amelyeket már csak a művészi gazdagsággal tudja kifejezhetővé, kimondhatóvá tenni. Ez egybeesik a *Zöld Henrik* egyik állomásával: „Nyugalom vonzza az életet, a nyugtalanság elijeszti... Művészemberre ez úgy érvényes, hogy inkább maradjon meg szemlélődő alannak és nézőnek, s hagyja, hogy a dolgok elvonuljanak a szeme előtt, s ne hajszolja azokat; mert aki ott vonul az ünnepi menetben, nem tudja azt olyan jól leírni, mint az, aki az út széléről nézi... S a csendben szenvedő szemlélődés sincsen *külső tett* és küszködés nélkül, mint ahogy az ünnepi menet nézőjének is épp eleget kell könyökölnie azért, hogy jó helyet biztosítson magának és érvényesüljön. Ilyen küzdelem: megtartani szemünk szabadságát és hibátlanságát” (JÁNOSY István ford. Bp. 1963. 2. köt. 10.) Ez a *Tücsökzene* CLVIII. darabjának megfogalmazása szerint: „S nem én vagyok – a mű, a vers a fontos!” Végül is a *költő* az Én és a vers kettősségét feloldva az *alkotásfolyamatban* megvalósuló Én-t

amelyekben egy-egy emberi létprobléma átélhetővé és kifejezhetővé válik. Az életrajz töredékeiben *alkalom* lesz csak az emberről szerzett felfedezéseknek vagy csak információknak az esztétikum területén való rögzítésére. Ezt pedig, a különböző szemléleti formáknak megfelelően be is teljesíti költői pályája során Szabó Lőrinc. Tehát az életrajz folyamatossága ezzel megszüntethető lenne, elég egy felhívás, amely a *költő* teljesítményeire, az életrajz töredékein felépült életműre utaljon:

És azután, mi történt azután? –
Elmondtam már. Aki kíváncsi rám,
iktassa be nyolc verseskönyvemet,
iktassa most ide, és eleget
megtud rólam . . . Bár csupa töredék,
ami tölti a költők kötetét,
és véletlen: azt őrzí csak, amit
sikerül eldadogni, valamit
az Álomból . . .

(CCXLIX.)

Meg is határozza a folytatásban a töredék témákat, amelyekben a legtöbbet érte el: a kutató-kereső ember helyzeteit, a szerelem vágyait és kapcsolatrendszerét, és mindezekeken keresztül az ember lefokozottságát, a gátakat, amelyek a töredék-létben rögzítették:

. . . Én a kíváncsi ész
s a szerelem álmát dadogtam, és
ami már nem én voltam, ami csak
részemmé vált, az akadályokat,
az ébrenléteket.

Ami az életrajzban mint konfliktus, az ember megszenvedtetése van jelen, abból lehet a költői általánosításokat levonni. A vers, az eposz szülte így válik az életrajzban szenvedéssé, keresztté. „Őh csak élni ne kellene az élthez!” summázza ugyanebben a versben a költészetet tápláló *életrajz problematikusságának fájdalma*t.

És itt választút felé kerül a költő: ha életrajzi regényt akar írni, folytatnia kell, reménytelenül is élete jeleneteinek epikus feldolgozását vagy pedig elérni egy olyan szemléletváltáshoz, amely kiemeli az egész költészetét jellemző polgári meghatározottságból, és a kortársi marxista kritika közvetlen várához kielégítve a tovább követett életrajzzal együtt annak kritikai szemléletét, megítélését is végrehajtotta volna; ha pedig ezt célul nem akarja vállalni – mint ahogy nem is vállalta – és éppen ezért nem akarja folytatni az életrajzot, akkor a bevezető versekben, a *Nyitány*-ban felvetett ontológiai problémához kell visszatérnie, feladva az életrajz fikcióját. De ez utóbbi esetben műfaji törés következne be. Szabó Lőrinc a kompromisszumot vállalja: összegező versekben leperget gyorsan éveket, egy-egy jelenetnél el-elidőz részletezve, kötetének parafrázisait megírja egy-egy versben, – és siet azok felé az életrajzi pillanatok felé, amelyek *új*, most már a *Tücsökzené*-től függetleníthető *verseket* képesek indikálni, illetőleg a bevezető versekben felvetett ontológiai problémákra való válaszadás alkalmi lehetnek. Így azután bár érezhető a váltás a fejezeten belül (a Babits-versek és a teljes helyt

emeli az életmű (az élet és a mű) közös feladatává. És ezzel el is válik a példamű, a *Zöld Henrik* útjától. Ott ugyanis a főhős számára az életrajz kiteljesítése adja a *fejlődésregény* megoldását. Lukács György elemzésében: Henrik Lee „belső adottságának határához érkezett, s . . . olyan fajta emberi gazdagság jelentkezik benne, melyet művészileg már nem tud megszólaltatni.” (Gottfried Keller, in: LUKÁCS György: Világirodalom. Bp. 1971. 1. k. 398.)

találás után), mégis fenn tudja tartani az életrajz fikcióját, sőt az életrajz töredékeit költészete új problémáira hangolt versek indikálására tudja hasznosítani. Az életrajzot végig – a *Mi még?* és az *Álom* (CCCXLVII.; CCCXLVIII.) a töredékvoltot konstatáló, és a halál pillanatáig elvezető ívén – megalkothatja, de a korábbi fejezetek fejlődésregény-imitációjával szemben itt már nem a korában és korával alakuló és környezete által meghatározott, hanem a pillanatait élő-szenvedő ember jelenik meg, amint létezése problémáit keresi a világban. A korábbi folyamatos életrajzra utaló összefoglaló fejezetcímeket ezért váltja fel ennek a *helyzetnek és viszonyoknak* a jelzése: *Ember és világ*.

Ugyanakkor amennyire elveszítette aktualitását és jogosultságát Szabó Lőrinc költészetbe-érésének időpontjától a polgári világnak az eszmények vagy csak az illúziók járószalagján a jövő felé tendáló fejlődésregénye, és a Szabó Lőrinc-költészetnek ez a lecsupaszítotttsága, józan kiábrándultsága az őszinteség egyetlen megjelenési formája volt a polgári *eszmények* csődjé idején, annyira elveszítette objektíven az őszinteségét, aktualitását és jogosultságát a polgári *gyakorlat* csődjének érveiben. Konkrétan a háború és a fasizmus éveiben ismét ható erővé vált minden eszmény, amely a szembenállás valamely formáját sugallta, és dezorientálónak, kiszolgáltatottá tevő lett minden „józan”, eszménytelen mérlegelés.

És ugyanígy *megnőtt* ezekben az években ismét az *életrajz fontossága*. Az életrajz, nem mint a jövő felé tendáló eszménykeresés, hanem mint konkrét példa, magatartásforma, amely a kor egyértelmű antihumanista kihívására adott válasz volt.

Tehát, ha Szabó Lőrinc a polgári világ pusztulásának időszakában elhagyja az eszményeket és az életrajzot, – ezzel a kor gátlásai között töredék-sorsra kényszerült ember *helyzeteiről* számol be, és ezzel az *ember* létezésének, törvényszerűségeinek fontos mozzanatait fedezheti fel. Ha pedig az emberség és az emberiség pusztulásának éveiben nem vállalja a példa-szerepet és kiiktatja az életrajzot, ezzel az emberiség történetének egy kritikus pontján megszüntette a humanista részvételt, különbékét kötött, – az igazi őszinteség, sőt saját költészetének rovására is.

A kortársak itt érezték hiányt a *Tűcsökzené*-ben, itt találták meg a mű achilleszi pontját,¹⁶ és Szabó Lőrinc itt nehezítette meg saját alkotói munkáját: egy kihagyott lépcsőfok ellenére kellett kitűzött eredményét elérni. A kortársak a közvetlen történelmi hatás után érthetően a hiányt érezték ebben; az utókor a költő nehéz alkotói megpróbáltatását veszi számba, és az így is elért eredményt értékeli.

Az életrajzi elem jelenléte különben nemzedéke kifejezési formájának egyik jellegzetessége. Amilyen természetességgel fordul Szabó Lőrinc 1945-ös megszorítottságában ehhez mint önmegvalósítási eszközhöz, ugyanolyan magától értetődéssel kéri rajta számon a kritikusok az elmúlt évekkel való szembenézést. Nem elszigetelt jelenség volt ez, de egy nemzedék gyakorlata. A Szabó Lőrinc-mű története világosan rajzolja ki, hogy ez a nemzedék volt az, amelyik *ifjúság*-áig (hogy a nemzedéktárs Illyés a korszakfordulót megragadó művének címét idézzem) személyes biológiai fejlődésével párhuzamosan kísérhette a milleniumi idők *Boldog békeidő*-jének (hogy ismét egy nemzedéki önéletrajzi összegezéssel, Kodolányi művével jelezsem) idilljének szétrobbanását, az újakra készülő ország epopeiját. Bennük érett, készült az új Magyarország, mint ezt Németh László, az *Emberi színjáték* velük egyidős hőseiről mondja. A különböző származású ifjak sorsában egyként felgyűlő problémák, a változásra készülő ország és a *Kamaszizmok tündérszárnyán* (Illyés) a jövőre készülő ifjak próbáinak ideje összhangot teremtett, olyan kapcsolatot, amely azt indikálta, hogy az életrajzból felfejtett valóság a valóság egészéről képes átfogó képet adni.

Ugyanakkor a nemzedék *tróái* indulása éppen ennek az összhangnak a megbomlásakor következik be. Az élet, a társadalom problémáinak a férfikorral egyszerre elérhetőnek vélt megoldása elmaradt. A férfikor csak a művészet kezdetét jelenthette, és a felgyűlt problémák megoldatlanságának és megoldhatatlanságának tudomásulvételét. A második reformkor vezető alkotói az életrajzhoz fordulnak, elemzendő az eseményeket. Babits *Halálfiái* a jellegzetes példa erre, és Móricz *Légy jó mind-*

¹⁶ SZIGETI József: Magyar líra 1947-ben. Fórum, 1947. 10. sz.

haldlig-jában, de tulajdonképpen áttételesen *Tündérkert*-jében is ezt a saját sorson keresztül vizsgált történelmet olvashatták. És a hazai társadalmi tudat hagyományos formájaként, az irodalomra hárul az elmaradt megoldás újrakeresésének a feladata. A társadalmi magatartás meghatározottságát az új nemzedék saját életútja meghatározottságaként éli át, és e szerint alakítja kapcsolatait, kötődéseit (Németh: *Ember és szerep*, Illyés: *Hősökről beszéltek, Ifjúság*, majd: *Puszták népe*), és keresi a magatartás-modelleket (Németh: *Emberi színjáték*, utóbb: *Bűn, Utolsó kísérlet*). Utóbb pedig, a háborus rend éveiben az összegezés, az értékmentés és tanúságtétel, valamint az üzenetküldés a jövő számára lesz az életrajz funkciója (Illyés: *Kora tavasz, Hunok Párizsban*, Németh László: *Magam helyett*, utóbb az *Égető Eszter*, Kodolányi életrajzi regénysorozata, Gelléri: *Egy önérzet története*, Cs. Szabó: *Doveri átkelés*). Az életrajzi ihletésű művek voltak tehát a második nemzedék Bildungsroman-jainak, a világnézeti regénynek a megjelenési formái. Világnézeti eszmélkedés, útkeresés, és gyakorlati kísérletek önelvű megvalósításai. Szinte egyszerre váltak példává és kritikát kihívó tanulsággá ezek a művek. A közösségben gondolkozás műfaja volt az életrajz és egyben a tévelygések, sőt tévedések vállalásának és elkövetésének lehetőségei.

Csakhogyan azonnal tévedésbe esik az, aki ezeket az életrajzi ihletésű műveket életrajzként kezeli. Fodor Ilona Illyés-könyvében¹⁷ egy-egy életrajzi tény többféle feldolgozását, más-másféle említését mutatja fel, és ezekből akarja a költő életrajzában „ösképét” megalkotni. Kockázatos, és eredményre nem igen vezet ez a vállalkozás. De hasonlóképp járnánk, ha a nemzedék egyéb életrajzi jellegű művét próbálnánk szembesíteni az életrajzzal. Ezek a művek ugyanis már autonóm művek, amelyekben a keletkezéskor adott szervező elvnek megfelelően alakítja az író az életében felgyűlt helyzeteket. Az emlékezet értékelő tevékenységéről mondja Illyés TV-interjújában: „Az emlékeknek is van teremő erejük; a nehézség az, hogy meg kell őket tudni ragadni, a kellő időben. Monet megfestette a rouen-i katedrális, négy változatban, reggeli, déli, délutáni, esti világításban. Mindegyik kép 'ugyanaz': ugyanazt ábrázolja, mégis merőben más. Mindenki annyi más és más emlékiratot írhatna az életéről, ahányszor nekiül. Elkerülhetetlen, hogy ne más szögből nézze folyton a tartalmat és leljen hozzá formát.”¹⁸

Az alkotás során az író az életrajzi elemeket, az emlékeket is úgy kezeli, mint egyéb az érzéki adatokkal felvett észleleteit, vagy a kultur-hatásokat. Az életrajz, mint különálló objektív valóság adatokat szolgáltat az író számára, aki ezeket az adatokat műve szervező elveinek megfelelően alakítva építi a művébe. Így állhat elő az a paradox tény, hogy az életrajzi elemeket kultiváló második nemzedék ezeket az elemeket tulajdonképpen a tárgyiaság szolgálatába állította, az elemzés, az analízis számára készített belőlük alaphelyzeteket. Ugyanakkor e nemzedék tagjainál éppen ebből keletkezett a legtöbb félreértés is: a társadalmi helyzetét kereső emberről alkotott képet azonosították a modellel, a szerep helyett az embert vélték tettenérni a megformált helyzetekben.

Így azután mi sem lett természetesebb, mint Szabó Lőrinc esetében a *Tücsökzené*-ben az életrajzot látni, és az életrajzon számonkérni az elmúlt évek megítélését. Pedig Szabó Lőrinc volt nemzedékének az a jellegzetes szélső esete, aki egész pályáján a legkövetkezetesebben, a tényszerű pontosságig ragaszkodva a tényleges történehez felhasználja alkotás közben az életrajz adatait, azokat a tárgyszerű elemzés részeként alkalmazva, de sohasem azzal a közvetlen, minta-teremtő közösségi ihletéssel, mint kortársai. Az életrajzi elemek nála az ember élethelyzeteinek, viszonyításainak, létezése meghatározóinak vizsgálatára kerülnek a műbe. Tehát tulajdonképpen Szabó Lőrinc maga is, és a művet megítélő várakozók is csapdába estek. A költő a nemzedéki jellemzőt alkalmazta, és ezzel szemben már kialakult a várakozás értékrendje. Ezt a rendet megbontó művet kellett tehát teremteni a költőnek, új műformát alkotni, amely nem a meglévő kereteket egyéni színnel tölti meg, hanem az önkifejezés számára új, egyedi, sajátos szerkezetet ölt.

¹⁷ FODOR Ilona: Szembesítés. Illyés Gyula életútja Párizsig. Bp. 1975.

¹⁸ Domonkos Mátyás beszélgetése Illyés Gyulával: Kőasztalnál, Tihanyban. Tiszatáj. 1976. 2. sz. 14.

Ha a kortársi kritika úgy találta is, hogy Szabó Lőrinc elkerülte élete válságának vizsgálatát, és ha a *Tücsökzene* ihletői között sem szerepelt az elmúlt évek életrajzában politikai tisztázása, – mégis az életrajz és az abból kifejlő etika állandó meghatározó tényezője a múlt időben történt reagálások mikéntje. Tulajdonképpen az egész mű „a Rettenetes Év” ellenpontja. Mint azt Rónay Györgynek a *Tücsökzene* 1957-es kiadását méltató esszéje¹⁹ is jelzi, az 1945-ös nyár, a *Tücsökzene* kezdő pillanata önmagában is kínálja az önelvű természet burjánzásának, az „embertelen” csendben felerősödő tücsökzenének, és a romoknak, az ember elcsendesedésének ellentétét. A *Tücsökzené*-t indító lét-probléma alakító képe tehát természeti és történelmi realitás volt. Mint ahogy az volt „a Rettenetes Év” (akár kis, akár nagy betűvel, – Szabó Lőrinc mindkét változatban használja) az emberi kapcsolatokat elrendező-megváltoztató szerepe is.

És a megmenekült ember szétnézése a *Biztató tavaszban* (CCCXXX.), amely szinte a *Megy az eke*, vagy a *Fényes szellők* felhívására, lelkesedésére válaszol, csatlakozásáról biztosítja a változó világot, – mintegy lírai párhuzama a költő helytalálásának, az újrainduló *Válasz* költői rovatában:

nézd a rétet, a
nagy fényt, a Feltámadást! . . . Tavasza
jött újra a földednek: nézd, a nép
dolgozik, szépül város és vidék:
nem árt, hogy eltűnt sok gőg, régi copf,
s jobb lesz a jó, ha te is akarod,
ha igazán . . . : másét és magadét,
úgy gyógyítod a ma ezer sebé,
ha az csordítja megnyugvó szived,
ami sosem elég, a Szeretet!

Ez az a változást igenlő, az élet felé mozdulásban a részt vállaló pozitív értelmiségi magatartás, amely az ország szellemi és technikai újjáépítéséhez szükséges volt, és ez az a mozzanat, amelyet Szigeti József is kielégítő aktuális politikai hitvallásként fogadott el. Ebben jut kifejezésre az új felé *alkotó* módon, a gazdagítás szándékával való fordulás, ugyanakkor egyfajta praktikus etika megfogalmazása: a múlt *önvizsgálat nélküli* lezárása.

Töröld könnyed, gyúrd le fájdalmadat,
te nem azért vagy, hogy odaragadj
ügyhöz, múlthoz, amely nem a tiéd,
és dac poshasszon és keserűség.
Kaptál ütleget, kaptál eleget
(légy keresztyén és mondd: érdemelteket,
s könnyűlsz tőle!) . . . Most ne vélt igazad
emlegesd, s ne a hibát, a zavart
(az benned is volt!): nézd a rétet, a
nagy fényt, a Feltámadást! . . .

Amit itt fogalmaz Szabó Lőrinc, az a változás idejének egyfajta pozitív magatartás-formája. Számtalan későbbi bonyodalom, a történelmi önvizsgálatnak újabb tragikus helyzetekben való kényszerű vállalása fogja követni ezt a kezdeti, megkerülő pillanatot. Vas István „a Rettenetes Év” során naplójegyzet-szerűen készített versei, háború utáni meditációi, újabb elégiái, utóbb pedig római útjának tanulságai, másrészt Benjámin László a felszabadulás tényében rejlő belső társadalmi ellentmondásokat átélő

¹⁹ RÓNAY György: i. m. 45.

meditációi ekkor éppen az újjáépítés felé forduló lendület követése során háttérbe szorulnak, jelentőséget, példa-szerepet, majd csak az önvizsgálat szükségessé válásának fázisaiban kapnak. A *Tücsökzene* időszaka – utólag minősíthetjük, megítélhetjük ezt aényt, de az akkori várakozások számára ez volt az aktuális beteljesítés: – a változás, és az újra elkezdés tényének tudatosítását kívánta meg. A *hídszakadás* tudatosítása ez, amelyben az elmúlt idő már nem a jelen meghatározója. Az értelmiségi életrajz folyamatossága: vagy a múlt vállalásához kapcsol, és idegen testként kikapcsol a jelenből, visszaköt a meghalt világhoz (sőt a tudati majd fizikai megsemmisüléshez vezet mint a *Hídszakadás* hőstét); vagy a szakaszosságot, az életrajzban a változott világban élő ember számára is érvényes, általánosítható tanulságos élethelyzeteket ragadja meg (mint teszi a *Tücsökzene* költője), ezzel is használva a túlélőknek, az új világot berendezőknek.

Így azután az újrarendeződő életben részt vállaló értelmiség egy jelentős része számára – ellentétben az irodalmi életben zajló vitákkal – nem az állásfoglalás világnézeti vagy elvont etikai problémái váltak aktuálissá, hanem a gyakorlati magatartás formájának, a ténykedésnek, a munkabkapcsolódásnak a mikéntje. Kétségtelen *átmeneti* állapot jött így létre, a koalíciós korszak elejének politikai és gazdasági keresztezési pontjának ellentmondásai közepette az *újjáépítés* össznépi lendületében való gyakorlati részvétel. A költő, aki pályája során élete pillanataiból emelt az elemzés alkalmává jeleneteket, most ezt a vers-alkotó módját akarja megújítani, kiteljesíteni az életrajzból kinövő ontológiai irányultságú lírai életmeditációt és alkalmassá válni az *új versek* megírására. Ebben találja meg a maga *gyakorlati*-művészi hozzájárulását ehhez az újjáépítéshez. Ennek visszaigazolása lesz a *Válasz* versrovata, és az abban a következő években kiteljesedhet Szabó Lőrinc-i költészet.

Miből következett akkor az ellentmondás a *Tücsökzene*-nek az aktuális gyakorlati magatartást beteljesítő normája és a Szabó Lőrincsel szemben támasztott kortársi várakozás között? Mert nem a műalkotással szemben alakult ki ez a várakozás (kivéve Szigeti Józsefnek a többi akkor megjelent kötettel – Sárközi, Illyés, Vas, Weöres – szemben is – különböző fokozatban – alakított elvi-esztétikai prekoncepcióját, amelyben már jelentkezik az igény ennek az átmeneti állapotnak az általános világnézeti és etikai felülvizsgálására, a *Tücsökzene*-ben is kiteljesedő, összegeződő *polgári* szemléletű irodalom meghaladására), hanem az életrajzát is író költő *speciális politikai helyzetének* következtében. Egy esetlegesség, egy egyáltalán nem tipikus, az általános vélemény szerint a költő műveire nem is vonatkoztatható személyes politikai helyzet felülvizsgálását és elemzését várták az életrajzi versciklustól. Az *alkotói személyiségen* kérték számon a *történelmi személyiség* tévedéseinek beismerését, megítélését.

Maga Szabó Lőrinc valóban megkerülte ezt a problémát. Egyrészt, mert 1945-ös *Napló*-ja²⁰ tanúsága szerint a *magánember* nem vállalja a történelmi személyiséggel szemben megfogalmazódó vádakát, azokat félreértésnek, értetlenségnek minősíti, másrészt mert a *költő* költészetében az érdeknélküliség-et, a különböző ügyek-hez való nemkötdődést, végülis a költészetben megformált ember társas (és nem társadalmi) vonatkozásait és ontológiai helyzetét tartja a megvizsgálandó feladatnak. Így tehát a *Tücsökzene* koncepciójából kirekesztette a közvetlen lezajlott eseményekre való, a legáltalánosabb utalásokon túlmenő reakciókat, és saját egyéni rendkívüli útjának felülvizsgálatát, azaz elhatárolta magát az embernek, mint történelmi személyiségnek a vizsgálatától.

Ugyanakkor az alkotó mégsem volt elvonatkoztatható az alkotó személyi problémáitól, csakhogy ezeket mindig *magánemberi jellegzetességeként kezelte, és mint ilyeneket nem közvetlenül, hanem áttételesen* illesztette művébe.

Ez az a pont tehát, ahol a *Tücsökzene* alkotásfolyamata kapcsolódik a történelemmel, és ebben a kölcsönhatásban igazolódhat az esztétikumba való záródásának módozata. Ebben a történelmi pillanatban lehetséges, hogy a „szaktudományba menekülő értelmiségi” (Németh G. Béla megfogalmazása)²¹

²⁰ In: SZABÓ Lőrinc: *Napló, levelek, cikkek*.

²¹ NÉMETH G. Béla: *Létharc és nemzetiség*. Bp. 1976. Az idézett megfogalmazás a 225. lapon.

– jelen esetben az alkotásfolyamatba zárkozó költő – tevékenysége nemcsak menekülést, de hozzájárulást is jelent a közösség életéhez. Az esztétikumba való zárkózás egyúttal olyan munkavégzést is jelent, amelynek során a költő esztétikai igénye értéké válhat és értékét megteremtve kielégülhet.

Így igazolódhatott számára a distanciák felállítása után a megtalált megoldás. És ez Szabó Lőrinc, a *korban élő ember* számára csak mint múlt, életrajzi tény jelentkezhett. De a *költő* esetében ugyanakkor ez a célratalálás rögzült, a jelenre is érvényesíthetően sikerrel járt. Az életrajz útján, a fejlődésregényben eljutott tehát a költő-létig, és ezzel az életrajzot megszüntethette, mert a *Tücsökzene* számára elérte a kitűzött *speciális*, már a költő-létből eredő célt, az *új versek* lehetőségét.

Az epepeia-részben megvalósított célratalálása tehát kétarcú: a megoldatlanság bevállása éppúgy mint a megoldottság reménye. Az ember megtalálja szerepkörét, aktivitása területét, de az így megteremtett költő-létben nem vallhat az ember életrajzána megoldottságáról. Ezáltal számára a költő-lét állandó küzdelmet jelent, a megoldottság helyett az alkotásfolyamat állandó megújításának, ismételt átélésének, a csak benne és általa való létezésnek vállalását. A költő-lét így számára nemcsak egy elfogadott szerep, egy vállalt feladat, de emberi létezésének az *egyedül lehetséges* formája is. Ezáltal költészete azt az alkotásfolyamatot mutatja fel, amelyben folyamatosan tudatosítja azt a határesetet ahogy a létről alkotott kép átlép a költészetbe. A létből azt a pillanatot ragadja meg, ami művé emeli, és a költészetnek azt a képességét kutatja, amiért ezt lehetővé teszi. Életeleme: a lehetőségek felvillantása. A valóság tényei és a belőlük alakítható általánosítás között lebegő fürkésző tudattal él, a tevékeny lélek dinamizmusát felszabadítva nem a nyugalom felé, de a mozgás teljessége, a létezés síkjainak szembesítése felé tendál. Költő-léte épp ezért a létezés és a mű közötti átmenetben helyezhető el, transzponáló emberként fogalmazza meg és tartja fenn magát.

Ezáltal realizálódik a *Tücsökzene új verseivel* a bevezetőben jelzett paradoxon: a polgári költő személyiségalkotó igényével egy olyan történelmi erőterben zárkózik az alkotásfolyamat menedékébe, amely erőter a személyiség kiteljesedésének objektív lehetőségét biztosítja. A költő szubjektív vágya és a történelmi realitás objektív adottsága összhangba került ugyan, de *ez csak az alkotásfolyamatban* realizálódott, a költő és kortársai tudatában ugyanakkor nem. Éppen ezért az alkotásfolyamat vég-eredménye, a *Tücsökzene*, mint műalkotás nem mutatható fel új személyiségképet, csak a költői kreáció termékét, a *személyiséglátomást*.

Az életrajz megszüntetésével tehát megtette Szabó Lőrinc is lírájában azt a fordulatot az ontológiai irányultságú költészet felé, amely éppen ezeknek az éveknek egyik jellemző tendenciája volt. Mind Pilinszkynek, a hóhér és áldozat egymást feltételező kettősét záró és feloldó kő-állapotai és a *Senkiföldjé*-re húzódó pillanatai, mind Weöresnek a kozmikus bukolikát megteremtő, az embert a ránőtt hajszából az időtlen világban feloldó szemlélete rokon eredményekhez vezetett. Csakhogy mind Weöres, mind Pilinszky lírája nemcsak a polgári világ eszméinek csődjéből, de a gyakorlati csőd tudomásulvételéből és kísérő mozzanatainak negációjából született. Pilinszky a század büntényében az egymás ellen feszülő emberi partikuláris tulajdonságok, a kreatúra kiszolgáltatottságának megjelenési formáját éli át tragikus jelenetekben. Weöres pedig a kozmikus bukolika mellett kialakít egy gyakorlati humanista etikát, amely az evilági dolgokban való kényszerű ténykedés formáit is megszabja. Tehát átélve ezeket a kényszerű meghatározókat, keresik azt az örök emberi relációt, amelyben a kor útvesztőjébe vetett ember érvényesen meghatározhatja magát.²²

Szabó Lőrinc is ezekre az evidenciákra törekszik az életrajz megszüntetésével. Míg korábban az ember viszonyait emelte vizsgálódásainak és koncentráltan személyiséglátomása középpontjába, a konkrét, életrajzi ember, a megszólítható, a leírható, a *Te* viszonyítását alkotta meg a *világban*, addig most a szereptelen, a pillanatnyi ténykedésében csak az általánosba, az örök emberi-be kapcsolódó *Ember* létezésének törvényeit vonja az esztétikai megvalósításba. Ugyanakkor ehhez a teljesítményhez

²² Lásd részletesebben KABDEBŐ Lóránt: A harmadik napon átért Passió. Kort. 1971. 7. sz.; ill. Kozmikus bukolika. Tiszatáj, 1970. 9. sz.

szüksége van az *emberi*-jellegű mértékre. És ezt a tudat működtetésében találja meg. De ez a tudati működés csak az *emberi kontroll* esetén választható mértékké, akkor, ha működtetésre kényszerül. És ez csak az ember, mint társas lény feltételezése esetén lehetséges. Így azután a fiktív életrajz az Én-tudati működésre is készítő társ jelenlétét jelenti. A *TücsökHzene* személyiséglátomása tehát ebben a tudatot működtető, információcserére készítő társas meghatározottságban testesül meg. De mivel ez az életrajz már csak önmaga megszüntetése révén jöhetett létre: mint láttuk, a társas létezés is fiktív, nem valóságos, hanem a tudat önmaga számára alkotott ellenőrző, és működésre készítő partnere. Ezért is beszélhetünk ismét formájában személyiséglátomásról és nem személyiségképről.

Amikor az életrajz töredék voltát összegezni kell, amikor még az álom is csak a korlátozott leltárt gazdagíthatja, és amikor az életrajznál a fonál megszakadásához jut el:

és nem tudom, hol járunk reggelig,
csak azt, hogy viszel s még visszahozol,
de egyszer ott felejtess valahol.

(Álom, CCCXLVIII.)

akkor elérkezik a halál pillanata. A nagy váltás, amely rácsafol a kontinuitás-elve, ahol a diszkontinuitás az úr. Tandori találatoszerű megfigyelése *Az elképzelt halál zárófejezet* állandó *váltásairól* végülis ebben leli magyarázatát.²³ És mégis, a költő itt ragaszkodik leggörcsösebben a már aktualitását veszített kontinuitáshoz. Tandori megdöbben a kisbetűvel kezdődő verseken: de itt a befejezhetetlenség az úr, a „szép volt a vágy, hogy Semmi Sem Elég” realizálása. Már nincsenek határok, minden egybemosódik, – a vágyban. A valóságban ez a *váltás* élethelyzete, és műfaji pillanata is.

És itt születik meg a *TücsökHzene* legfontosabb váltása, az a lebegtetés, amely a társas pozíció tudatát tartva az *ember* megalkotottságát felfételezi, és a halál utáni rezignáció távlatát fikcióként kitarva, az élő embernek az élet tényeihez, a világ egészéhez való harmónikus helyzetét meghatározhatja:

Hallod, hogy cirpel a szentséges éj?
Nyílik a lélek: magát figyelni,

Ez az a pillanat, ahol az életrajz társas énje, a Szabó Lőrinc-i költészet korábbi önmegszólításos Te-je sikerrel feloldódik az általános Én-ben, mely itt már önmagával és önmagában *emberi* mértékűen, emberi módon képes beszélni, végső soron egzisztálni. És ez a *TücsökHzene* költőjének győzelme, emberségének nehezen megküzdött diadala.

Az Ember és Világ kettőssége, amely a nyitó versekben izgató-ihlető titokként jelentkezett, és az ember idilljét veszített pillanata, a szigetként való kiválása, – mindez *megmarad*, de *elrendeződik* ebben az élet-halál, Én és Te között lebegtetett tudatban, – renddé szerveződik:

Nyílik a lélek: magát figyelni,
de ráfonódnak a tér idegei
s végtelen mélység s magasság között
fortisszimóba csap át a tücsök:
szikrázik az i és pendül az ű,
ü-rű-krű, kri-kri: telten és oly sűrűn,
oly visszhangosan, s úgy gyűrűzve, mint
sziget körül a hab ostroma: mind
teltebben, ahogy tavaly s azelőtt
s ahogy mindig fog:

²³ TANDORI Dezső: Egy irodalmi alapélmény nyomában. Szubjektív sorok Szabó Lőrincről. Napjaink, 1976. június 4. l.

Megszólal az emberi méretű-mértékű önmegszólítás: a korlátozottságban az elhelyezkedés lehetőségének és kölcsönösségének átélésére

szódd magadba, szódd
bele magad a szövetébe és
sóhaj leszel és megkönnyebbülés,
a nagy, kék réten . . .
hisz máris az vagy, csupa suhogás
a föld s az ég, álomtánc, tűzvarázs,
s szemed lehúnyod, szél csókol megint
s egymásba szédül a bent és a kint
és zeng a hang és zsongva ring a rét

Ezután még egy trapézmutatvány: a végtelennel a végtelenbe táguló tudat, – és ellentétéként az ember a maga tényleges arányaival:

s ahogy szíved átveszi ütemét,
mintha egy gömb fénytág felületén
robbanna rólad, úgy hagy el az Én,
úgy rohan, úgy nő az egeken át
és csak mikor már benne a világ,
csak amikor már ő a burka, csak
akkor látod meg újra magadat,
az eltűnt parányt, mikor kerete
vagy már mindennek és minden csak a te
belsőseged

A véges és végtelen egyszerre érzékelése, a határok és arányok tudomásulvétele, a létezésbe épülő emberi tudat arányos kompozícióban van jelen ebben a keresztrímmel jelzett zárószervezetben. A világnak az emberi tudattal elérhető és költő által megszerkeszthető legtágasabb léthelyzete ez, minden titkával és állandó önkorlátozásával együtt a lehetséges emberi „biztonság” az élet bizonytalanságában. Ez a biztonság, amellyel lezárhatóvá válik az alkotófolyamat, megszerkeszthetővé a mű, és amely végülis a halál távlatában az élet egyensúlyát jelenti. A fausti pillanat, az el nem ért bizonyosság biztonsága, a halandó ember és a halhatatlan világ összeszövődése az emberi tudatban, a költő esetében: a műalkotásban

egyszerre isteni
biztonságba hal földi tudatod
s a nagy, kék réten kezdik mennyei
tücsökzenéjüket a csillagok.

Ezzel zárul a *Tücsökzene* első változata, az elért és így kiteljesített személyiséglátomás. Az élete delelőjére jutott férfi összegezi benne élete tanulságait és szembeszül létezése tényeivel: a gazdagsággal és a végességgel egyszerrel. A véges lehetőségek az élettrajz megoldatlanságaiba bonyolították és a személyes létezés végessége előre küldi kopogó jelzéseit. Ugyanakkor a kiszolgáltatottságnak ebben a szorításában a létezésnek az egyes embert is megerősítő gazdagságával töltkezik fel: létezése pillanatainak kihasználását, intimitását a végtelennel érzi mérhetőnek, és ezáltal személyes létezését összhangba tudja hozni a világ létezésével. Az összhangnak a csodás pillanatai az *új versek*, és maga *Az elképzelt halál*, amelyek éppen ezáltal illeszkednek a mű egészébe: ezek felé tendál az egész műalkotás,

és ezek reprezentálják a *Tücsökművészet* eredményeit. Ezekben teljesíti be az életrajz — megszüntetve önmagát — az ontológiai igényt, és mindez együtt átadja helyét az újjászerveződött költői személyiségnek, amely alkalmassá edződött ennek az eredménynek a megújuló analízisére, az alkotásfolyamat további folytatására.

De éppen ezáltal, a pálya további alakulását tekintve mondhatjuk el ugyanazt a *Tücsökművészet* személyiséglátomásáról, amit a *Te meg a világ*-korszak esetében elmondtunk: az alkotásfolyamat során a mű számára kiküzdött harmónia átmeneti állapot maradt, a maga egészében is a gazdagságnak a végesség tudatában átélt pillanata, újabb vizsgálódások kiindulása, amelyet egy évtized múlva, a *Tücsökművészet* második kiadásához készített folytatással a költő zárójelbe is tett, a múlt egy epizódjává távolítva.

Lóránt Kabdebó

LA FORME D'ART DE MUSIQUE DE CIGALE

La *Musique de cigale* est un produit représentatif de la littérature des années d'après la libération: avec l'exigence du poète bourgeois à créer sa personnalité, il s'enferme dans l'asyle du processus de création dans un tel champ de forces historique qui assure la possibilité objective de l'épanouissement de la personnalité. Le désir subjectif du poète et la disposition objective de la réalité historique ont abouti à une harmonie, et cette harmonie s'est réalisée dans le processus de création. Précisément à cause de cela, le résultat final de ce processus de création, le volume *Musique de cigale* en tant qu'une oeuvre d'art, ne pouvait pas produire une image de personnalité nouvelle, mais il crée une vision nouvelle de la personnalité du poète. Le sujet de l'ouvrage (biographie) et son inspiration lyrique (sa finalité ontologique), en s'entrelaçant et en se déterminant réciproquement, créent la forme d'art de *Musique de cigale*: la méditation lyrique sur la vie. En dedans de cela, ce sont les degrés de la rencontre et de l'éloignement de la biographie et de l'exigence ontologique qui déterminent les unités de *Musique de cigale*: l'idylle pose le parallélisme en tant qu'identité, l'épopée représente les situations héroïques de l'aspiration humaine qui cherche le but et qui le trouve, enfin, la continuité biographique ne reste que comme une fiction, elle n'est qu'une occasion à accomplir l'exigence ontologique, dont cette série de poésies nouvelles est le résultat.

Janus Pannonius két csillagászati verse

Janus Pannonius csillagászati és asztrológiai érdeklődését szinte minden életrajza megemlíti, de ilyen irányú ismereteit mindeddig még alig vizsgálták meg behatóbban. Amint Huszti József gondos elemzéssel kimutatta, főként életének utolsó tíz esztendejében fordult egyre fokozódó figyelemmel korának asztronómiájára felé,¹ amiben vélhetőleg nagybátyjának, Vitéz Jánosnak is szerepe volt. Janus idősebb korában kibontakozó tudományos érdeklődését támasztja alá Guarino fiának egy 1467. április 9-én keltezett levele is, amelyben többek között ezt írta:

„Magyarország örült lángeszének, de ő meg nem elégedve a költők és réthorok ismeretével, a matematikai és fizikai tudományokra (...) adta magát ...”²

Megjegyzendő, hogy a reneszánsz rudományai között a matematika főként a mai csillagászatot – ill. a csillagászati számításokhoz szükséges ismereteket – jelentette. Ezzel szemben az asztronómia alatt többnyire az asztrológiát, azaz csillagjósolást értették. Jellemző pl., hogy a Kopernikust megelőző korszak legjelentősebb csillagásza, Regiomontanus (Johannes Müller) matematikát adott elő a rövid életű pozsonyi egyetemen, míg a jobbára horoszkóp-számolással foglalkozó Martin Ilkusch neve mellett az „astronomus” cím áll.³

Tény, hogy Janus Pannonius magyarországi versei nem csak írójuk ismereteibe és szemléletébe engednek bepillantást, hanem *tudománytörténeti értékű dokumentumként is tekinthetők*. Különösen érdekes e szempontból két írása: a Sevillai-kódexben nemrég fellelt „csillagász epigramma” és a már régebben ismert magyarországi elégiák egyike a „Nyárdél egén ragyogó csillag”-ról. Tudományos szempontból azért érdekesek, mert meghatározott égi jelenségekre vonatkoznak, irodalomtörténeti vonatkozásban viszont figyelmet érdemelnek, mivel eddigi értelmezésük (és így fordításuk is) vélhetőleg helytelen.

A „csillagász epigramma”

Az ItK 78. évfolyamának 5. számában (1974) Horváth János ismertette a Sevillai-kódexben található, eddig ismeretlen verseket.⁴ Ezek között szerényen húzódik meg egy csipkelődő hangú, hatsoros epigramma, egy bizonyos Máté (?) nevű csillagászhoz. Szövege:

Lumen ad hiberne vigilans, Matthaee, lucerne,
Dum situlo ethereas queris in orbe vias,
Improvisa leves rapuere incendia circos
Nec se deprendi sustineuere dei.
Quas tam mentitos contenderit omnia vates?
Forsitan hoc Phaeton usserat astra modo.

¹ HUSZTI J.: Janus Pannonius. Pécs, 1931. XV. fejezet.

² PULSZKY F.: Egy XV. századbéli levél Janus Pannoniusról. – Athenaeum, I. évf. 4. köt. 46. sz. 2932.

³ CSÁSZÁR M.: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony, 1914.

⁴ HORVÁTH J.: Janus Pannonius ismeretlen versei a sevillai-kódexben. – ItK. 1974. 604. (Megjegyzem, hogy a tanulmány célja a versek ismertetése volt, így a szerző az értelmezéseket nyilvánvalóan csak előzetesnek szánta.)

Zala Mária szép fordításában:

Máté, míg te a mécslágnál virrasztva figyeltél
Víz tükrében a menny éteri útjaira,
Ime a lenge körök váratlanul tűzbe borultak,
Hogy le ne leplezhesd orvul az isteneket.
Joggal mondja-e bárki: hazudnak mindig a költők?
Így égette talán csillagait Phaeton.

A cikk értelmezése szerint a közelebről nem ismert, Máté nevű csillagász egy vödör vízben figyelte az égitesteket, eközben hirtelen tűzvész támadt, amit a megfigyelő az égbolt égésének (?) vélt. Tanulság: 1. az ég nem engedi titkait kifürkészni; 2. a költők találták ki Phaeton legendáját.

Mind az értelmezést, mind a fordítás néhány helyét vitathatónak tartom. Aligha tételezhető fel, hogy egy korabeli kastély vagy kolostor – tehát olyan épület, ahol udvari vagy papi asztrológus tevékenykedett –, pillanatokon belül akkora tűzvész színhelye legyen, amely ily mértékben félrevezeti az észlelő csillagászt. *Még kevésbé valószínű, hogy bármilyen földi tűzvészt a csillagok megfigyelője az égbolt égésének tekintsen.* Emellett a fenti értelmezés esetében *semmiféle szerves kapcsolat sem található* a lángbaboruló ég (első négy sor) és a Phaeton-monda említése (utolsó két sor) között.

Kézenfekvőbb, hogy nem földi tűzvész, hanem az égen végigsuhanó, ragyogó fényű tűzgömb – nagy fényességű meteor-jelenség – zavarta meg a csillagász munkáját! Bár ritkán, de előfordulnak olyan tűzgömbök, amelyek néhány másodpercig a teliholdnál is fényesebben ragyogva valósággal elvakítják a szemlélőt. Emellett az égitestek látszólagos napi mozgásától eltérő irányban suhanó tűzgolyó látványa valóban zavarba ejtette a jelenség mibenlétét nem ismerő szemlélőt, mozgása mintegy megbontotta a szabályos égi körök rendjét.⁵ Magam is tapasztaltam, hogy egy rendkívüli tűzgömb ma is kizökkenti az észlelőt munkájának megszokott üteméből. Számtalan leírás tanúsítja, hogy egy ilyen váratlan égi jelenség milyen mély benyomást kelt a mai kor tudományosan képzett emberében is.⁶

Szellemes és szinte „modern” gondolkodóra vall a Phaethon-monda és a tűzgömb jelenségének összekapcsolása. Az ismert mitológiai elbeszélés szerint Héliosz fia, Phaethon megkísérelte végighajtani az égen a napszekeket. A megvadult lovakon azonban nem tudott úrrá lenni, a napszeke előbb olyan magasra emelkedett, hogy *leperzselt az égről a csillagokat* – erre utal az epigramma utolsó sora –, majd pedig a Föld közelébe száguldvá kiégette a mezőket, elápasztotta a folyókat.⁷

Janus Pannonius úgy véli – a két utolsó sor tanúsága szerint –, hogy az égbolton végigszáguló fényes tűzgömb látványa sugallta az ókori „költők”-nek a Phaethon-monda eszméjét: *nem hazudtak* a költők, csupán a valóságos jelenséget írták le jelképes formában.

Nem tudjuk, hogy ez az okoskodás Janus Pannonius leleménye-e, vagy ókori (hellenisztikus) szerzőkből merítette e gondolatot. Tény azonban, hogy már a hellenisztikus kor egyes bölcselei is gondoltak a tűzgömbök ill. a meteoritok és a Phaethon-legenda kapcsolatára. Plinius pl. megemlíti egy malomkőnyi vastömeget amely i.e. 465-ben a mai Gallipoli mellett az égből hullott; erről Anaxagora azt tartotta, hogy a *Napból* esett le. Ismeretes, hogy Heliogabalus a *napisten* jelképeként vitette Rómába az Emessánál lezuhant meteorokövet.⁸

Számunkra azért is érdekes ez az epigramma, mert az *első magyarországi tűzgömb-leírás*, mint ilyen vonatkozású irodalmi alkotás – tudomásom szerint – egyedülálló. A régi magyar feljegyzések közt 1557-ben bukkan fel újból egy tűzgömb említése (Székely István „Kroniká”-jában).

⁵ A Ptolemaioszi–Arisztoteleszi felfogás a tűzgömböket és meteorokat nem számította az égitestek közé; a nagy tűzgömböket a reneszánsz asztrológusai intő jelnek tekintették. Egy-egy tűzgömb valóban zavarba hozhatta a csillagászokat, annál is inkább, mivel az új-platonista felfogás szerint az égbolt „szabályos forgásai”-tól eltérő mozgások a természet harmóniájának megsértését jelentették. A nép gyakran emlegette a tűzgömböket „sárkányként” régi feljegyzésekben többször esik szó tüzes sárkányokról: ez kimutathatóan mindig fényes meteorjelenséget takar.

⁶ L. pl. Természettudományi Közöny 32. köt. 373. sz. 535.

⁷ GRAVES, R.: Görög mítoszok. I. Bp. 1970.

⁸ DARVAI M.: Űstökösök és meteorok. Bp. 1888. 159.

Nem hagyhattam figyelmen kívül, hogy *sarkifény* (északi-fény) jelenség is kelthette az égi „tűz” benyomását. Ennek ellentmond azonban, hogy az újabb kutatások szerint éppen erre az időszakra esik a Nap sugárzásának ún. Spörer-minimuma (1400–1510 között), ezért a sarkifényt okozó sugárzás növekedés sem lépett fel.⁹ Sarkifény jelenségnek más európai feljegyzésekben is szerepelnie kellene, de ilyen adattal nem rendelkezünk. Így a leírt égi fényjelenség minden jel szerint csak egy rendkívüli fényű tűzgömb lehetett.

Kérdéses még a Máté nevű csillagász személye, valamint a szövegben „vödör”-ként (situlus) említett észlelő eszköz mibenléte.¹⁰ A Mátyás-kori tudósok közt *nem találkozunk Matthaeus* nevű csillagász említésével, ami azonban önmagában még nem zárna ki egy ilyen nevű asztrológus vagy asztronómus létezését. Feltételezhető azonban a név elírása vagy az olvasat hibája is. Jól ismerjük a lengyel Ilkusch Márton, azaz Martinus budai plébános, Hunyadi Mátyás udvari csillagászának, teljes nevén Martin Olkusz de Bylicza (Olkusz, 1433. vagy 34 – Buda, 1493. vagy 94) szereplését. Ilkusch Vitéz János és Janus Pannonius hívta meg az Academia Istropolitana-ba – Regiomontanussal együtt –, így a kedvelt udvari csillagászt Janus személyesen is jól ismerhette. Ez valószínűsíti, hogy az epigramma is hozzá íródott.¹¹ A név elírása lehetett az eredeti kézirat másolójának hibája is.

Vitathatóbb a „vödör”-nek nevezett műszer mibenléte. A csillagászati műszerek történetének tanúsága¹² és a korabeli leírások szerint ilyen elnevezésű eszközt sem az ókorban, sem a reneszánsz idején nem használtak.¹³ Okkal gyanakodhatunk ezért itt is a szövegmásoló elírására, vagy az olvasat hibájára. Elképzelhető, hogy valamilyen *helyzet meghatározó, célzó vagy irányzó berendezésről* lehetett szó, amellyel az észlelő az égitestek irányát beállította. A reneszánsz műszerkészítői meg lehetőségen gazdag képzelőerővel adtak nevet eszközeiknek, így pl. a XVI. sz. közepének kiváló földmérő-csillagász egyik saját találmányú eszközét „Gallus”-nak (kakas) nevezte, különös taréj-formája alapján.

A fenti feltételezéseket elfogadva az epigramma így értelmezhető: Egy hideg téli éjszakán Márton mester (?) éppen az égitestek helyzetét mérte – és adatait gyenge fényű mécs világánál jegyeztette –, amikor egy fényes tűzgömb suhant át az égen. A jelenség zavarba hozta és elkápráztatta a megfigyelőt. Lám csak – bölcselekszik Janus Pannonius – ilyen jelenség nyomán születhetett meg a Phaethon-monda is.

Ilkusch Mártont feltételezve az epigramma címzettjeként, a vers keletkezésének ideje is behatárolható. A lengyel csillagász ui. 1467 tavaszán érkezett Magyarországra, így a következő négy év tele jöhet számításba. 1471-ben Janus Pannoniusnak már sem kedve, sem ideje aligha lehetett csipkelődő epigrammák írására. Így az *1467 őszétől 1471 tavaszáig* terjedő időszak telei jöhetnek számításba. A név ellenőrzésére feltétlenül szükség lenne.

A nappali égen ragyogó csillag

A „Magyarországi elégiák” között régóta ismert, de keveset elemzett „A nyári délből látható csillag”-hoz (De Stella aestivo meridie visa) írt vers. (Teleki–Kovácsnai, I. 281.) Pedig érdekes és ritka jelenségről: a nappali égen tündöklő égitestről ad hírt.

⁹ WÖHL, H.: Gab es Änderungen der Solarkonstanten? – *Sterne und Weltraum*, 1978. 25–27.

¹⁰ A kérdésre ZALA Mária volt szíves figyelmemet felhívni. Szíves segítségét itt kell megköszönnöm. Ugyancsak e helyen köszönöm meg Hermann MUCKE úrnak, a bécsi Astronomisches Büro vezetőjének tájékoztatását, csillagászati adataim ellenőrzését és értékes művének (17) megküldését is.

¹¹ CSÁSZÁR M.: i. m.

¹² Regiomontanus, Johannes: *Opera Collectanea* ... Herausgegeben von F. Schmiedler. „Milliaria” X. 2. O. Zeller Verlag. Osnabrück, 1972. 601–694.; továbbá Apianus, Petrus: *Astronomicum Caesareum* ... Ingolstadt, 1540.

¹³ REPSOLD, I. A.: *Zur Geschichte der Astronomischen Messwerkzeuge von Purbach bis Reichenbach, 1430–1830*. Leipzig, 1908.

1. Quodnam hoc tam clara sidus sub luce refulget,
Nec timet in medio praenituisse die?
Fulva Cleonaei certa per terga Leonis,
Celsius aestivos, sol agit acer equos.
11. Una tamen longe reliquis audacior astris,
Contemto Phoebe stella nitore micat.
Quantus conspicuo rutilans fulgore cometas
Nuntias horrenda, bella cruenta jubes.

Weöres Sándor művészi – de nem szöveghű – átültetésében:

1. Déli verőfényben mért villog az üstökös ott fenn?
Rendbontó csillag: nappal a földre ragyog.
Már az Oroszlánnak feketés-rőt fürtözetén (?) át
Fölfelé hajtja a Nap nyári, heves lovait.
11. Ám egy nagy jövevény, bátrabb mint valamennyi,
Fenn-égő Nappal mit se törődve vakít.
Minden időszakban süt e bíbortűzű kométa,
Csóva-uszálya nehéz háborúval fenyeget.

Az elégia keletkezésének időpontját a Teleki–Kovácsnai összeállítás 1462-re, a legutóbb kiadott kétnyelvű Janus Pannonius kiadás pedig – a szöveg helytelen értelmezésétől megtévesztve – 1462 júniusának végére teszi. (Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. 330–333 és 546. Bp. 1972.)

A hónapot illetően könnyen megállapíthatjuk, hogy a XV–XVI. században a Nap július közepétől augusztus közepéig tartózkodott az Oroszlán (Leo) csillagképben.¹³ Az elégia harmadik sorában a „terga Leonis” kifejezés az Oroszlán tomporára, tehát a csillagkép hátsó részére utal, ahova a Nap látszó égi útja során *augusztusban jut*. A jegyzet íróját éppen a hibás fordítás tévesztette meg: mivel az Oroszlán „fürtözte” – amelyről a versben szó sincsen – a csillagkép elejét jelzi (az állat fejét), ezért tette a kelteztést júniusra (július helyett).

Több figyelmet érdemel azonban, hogy Janus Pannonius a szövegben – a címet leszámítva – kétszer említ *csillagot* – az 1. sorban „sidus”-t, a 11. sorban „astris”-t, és csupán egyszer, a 13. sorban *üstökös*t. Az üstökösré annyira jellemző *csóváról* pedig sehol sem esik szó (a magyar fordítás 14. sora itt teljesen eltér az eredeti szövegtől, alapvetően megváltoztatva az értelmet is).

Mindezek alapján joggal merül fel a gyanú – és ezt megerősíti az elégia további szövege –, hogy *nem üstökös* tűnt fel a nappali égbolton. Amint már Huszti József is észrevette, Janus Pannonius előbb azon töpreng, hogy jót vagy rosszat hoz-e a rendkívüli csillag, majd pedig „könyörög a csodálatos jelenséghez, hogy ne hozzon az országra semmi bajt”.¹⁴ Pontosabban: arra kéri az ismeretlen csillagot, hogy *közömbösítse a többi égítést baljós, vészthozó hatását*. (Ez a gondolat teljesen egyezik a korai reneszánsz asztrológiai elképzeléseivel.) Elfogadhatatlan, és a humanizmus egész szellemével ellentétes Kardos Tibor véleménye, amely szerint „szeretné ráénekléssel jóra fordítani, hozzon inkább egyet-értést a gyötrött világra”.¹⁵ Aligha állt bármi is távolabb Janus Pannoniustól, mint a vajákos „ráéneklés” gondolata. Az első tizenöt sor valójában a rejtélyes égi jelenség leírása és annak találgatása, hogy jót vagy rosszat jelent-e. Az elégia második felében a szerző *reménykedik* a kedvező hatásban.

Eppen ez igazolja, hogy nem üstökösről van szó. A XVIII. század végéig az üstököseket egyértelműen bajok, csapások, járványok előhírnökének tekintették.¹⁶ Csupán ritka kivétellként, és

¹³ *Calendarium Magiar* Nielwen Szekel Istvan. Krakó, 1545 körül. (Hasonmás kiad.: *Fontes ad Historiam Linguarum Popularumque Uraliensem*. No. 3. Bp. 1976.)

¹⁴ HUSZTI: i. m. 214–215.

¹⁵ KARDOS T.: Janus Pannonius hivatástudata és művészete. In.: Janus Pannonius – Tanulmányok. Bp. 1975. 59.

¹⁶ DARVAI: i. m. 4–7.

mindig *utólag* tulajdonítottak kedvező befolyást a csóvás égitesteknek. *Döntő azonban, hogy 1462-ben nem volt látható az égen fényes üstökös.* Ezért vagy más keltezést kell adnunk az elégiának, vagy más égitest látványára gyanakodhatunk.

Janus Pannonius magyarországi évei alatt két fényes üstökös volt látható: *1468-ban és 1471/72 telén.* Gondolhatnánk arra is, hogy az 1468-as üstökös sugallta az elégiát. Ez a jelenség azonban, amint az osztrák *H. Mucke* gondos adatgyűjtéséből látható, *szeptember 18-án* tűnt fel és a hónap végén ragyogott a legfényesebben, de ekkor sem volt olyan erős, hogy nappal is láthatták volna.¹⁷ A második üstökös érthető okokból nem jöhet számításba.

Egyes, igen bizonytalan leírások szerint 1462 augusztusában kínai égboltfigyelők észleltek egy halvány üstökösöt.¹⁸ Az európai krónikák azonban mit sem tudnak erről a jelenségről – pedig e kor csillagászai már igen gondos és aprólékos megfigyeléseket végeztek –, emellett a kínai feljegyzések szövegértelmezésének helyessége is kétséges. (A kínai krónikák egyazon jelenségre is több, szimbolikus kifejezést használnak, más helyen különböző égi tűneményeket neveznek meg azonos szóval!) Ezért az 1462-es jelenség, mint bizonytalan, nem is került a hivatalos üstökös-jegyzékekbe. Ha üstökös volt, úgy semmi esetre sem láthatták azt a nappali égen.

Ezért szinte teljes bizonyossággal mondhatjuk, hogy Janus Pannonius a *Vénusz bolygót látta a nappali égen.* A közismert Esthajnalcsillag fényessége 584 napos időszakonként kétszer annyira megnő, hogy kedvező időjárási körülmények között *fényes nappal is megpillantható.* Sok feljegyzés tanúsítja, hogy milyen feltűnést – és riadalmat – keltett a délidőben is fényes csillagként tündöklő Vénusz. Csupán a magyarországi krónikákban és annalesekben három további adatra bukkantam az 1382 és 1724 közti időszakban, a nappal látható Vénuszra vonatkozóan.¹⁹ Aránylag egyszerű csillagászati számításal megállapíthatjuk, hogy a *Vénusz 1462. augusztus 10–20 között a legkedvezőbb helyzetben volt a nappali láthatóság szempontjából.*²⁰

Ezzel egyúttal arra is választ kapunk, hogy miért nem tudta eldönteni Janus Pannonius: jót vagy rosszat hoz-e az ismeretlen „csillag”. A váratlan és számára megmagyarázhatatlan égi „jel”-re a korabeli asztrológia nem adott egyértelmű magyarázatot, így valóban reménykedhetett annak kedvező hatásában. Egy valóságos üstökös látványa csakis baljós előjelnek számított volna.

A korabeli csillagászati szövegek ismeretében arra is választ kapunk, hogy miért mondta elégiájának 13. sorában mégis „lángoló üstökös”-nek (fulgure cometa) a csillagot. A középkori és reneszánsz csillagászok, minden váratlanul feltűnő csillagot üstökösnek neveztek, akkor is, ha semmi hasonlóságot sem mutattak a csóvás égitestekhez. A danzigi Misocacus Vilhelmus orvos-asztrológus üstökösnek nevezi az 1572-ben megfigyelt szupernova-csillagot; sőt az 1661-es nagyszombati Prognosztikon szerzője (a magát „Astrophilus”-nak nevező Johannes Misch) ugyancsak az üstökösök közé sorolja az 1600-ban feljegyzett nova-csillag fellángolását.²¹

Nem csodálhatjuk, hogy Janus Pannonius nem ismerte fel a jelenség mibenlétét, és kora gyakran alkalmazott szóhasználatával „cometa”-nak is nevezte a rejtélyes nappali csillagot. Magam részéről azt sem tartom kizártnak, hogy a kínai krónikák „üstökös” megfigyelése is a nappali égen látható Vénuszt

¹⁷ MUCKE, H.: Helle Kometen von – 86 bis 1950. Ephemeriden und Kurzberschreibungen. II. Auflag. Astronomische Büro, Wien, 1976. – Ez a táblázat elsősorban történészek számára készült, egykorú adatok azonosítására.

¹⁸ FLAMMARION, C.: Les étoiles et le curiosités du Ciel. Paris, 1882. 228–234.

¹⁹ Feltevésem szerint I. (Nagy) Lajos király 1382. szept. 10-én bekövetkezett halála előtt látott „cometa” sem üstökös volt, amint azt Kükkölei János írja (Chronica Hungarorum de Lodovico Rege...), mivel ebben az időben sem jegyzett fel egyetlen krónikás sem üstökösöt, ezzel szemben ebben az időpontban is a Vénusz nappali láthatóságának időszakában volt. – L. bővebben sajtó alatt levő cikksorozatom II. részét (Régi magyarországi csillagászati megfigyelések) a Föld és Ég. jövő évfolyamában. (14. évf. 1979.)

²⁰ AHNERT, P.: Astronomisch-Chronologische Tafeln. Leipzig, 1960.

²¹ Prognosticon az wy Cometa feleol valo Joeuendeoles (...) az Vilhelmus Misocacus mester által (...) (ifjabb Heltai Gáspár, Kolozsvár, 1578.) – Hasonmás kiad.: Font. Hist. Lingu. Pop. Ural. No. 3. Bp. 1976.; Prognosis Astrologica ex Martio-Saturnino Cometa Observatio Tyrnaviae anno currente 1661. a die 3 Februarij ... M. V. Schneckenhaus, Nagyszombat, 1661.

jelenti, aminek lehetőségét a már említett szövegértelmezési bizonytalanságok is elfogadhatóvá tesznek.

A nyári dél egén ragyogó csillaghoz írt elégia egyúttal arra figyelmeztet, hogy egy újabb Janus Pannonius fordítás kiadásánál *feltétlenül új, vagy javított fordítás szükséges*.

Néhány következtetés

Helytelen lenne csupán két vers alapján messzemenő következtetéseket levonni Janus Pannonius csillagászati ismereteire és szemléletére vonatkozóan. Életművének egészébe illesztve azonban meg-erősíthetjük, vagy módosíthatjuk a korábban kialakított nézeteket.

A „nyárdél egén ragyogó csillag” mindenestre némi fényt vet Janus Pannonius *gyakorlati csillagászatban* való jártasságára az 1460-as évek elején. Nem ismerte fel, hogy a nappali égen tündöklő csillag azonos a hajnali szürkületben már felbukkanó, ragyogó fényű Vénusszal. Bár a kor csillagászeit és asztrológusait ez a jelenség megijesztette, vagy legalább is meglepte, többnyire helyesen azonosították az „ismeretlen” égitestet az Esthajnalcsillaggal. Így pl. Thaddeás Hájek (Thaddeus Hagicius ab Hayck prágai orvos-csillagász) helyesen állapította meg az 1547-ben látott déldei csillagról, hogy az a Vénusszal azonos.²²

Az a tény, hogy Janus Pannonius a nappali csillagban nem ismerte fel a Vénuszt, a *csillagászati megfigyelésben járatlannak mutatja be*. Ha tájékozott volt is az elvekben (amire több korábbi költeménye is utal), az 1460-as évek elején még nem volt kellő tapasztalata az égbolt megfigyelésében. Megerősíti ezt ugyanez idő tájban írt levele a raguzai Giovanni Gazulo (Ivan Gazulić) csillagászhoz, amelyben bevallja, hogy a „régii asztrológusok néhány homályos tétele” csak ekkoriban vált előtte világossá.²³ Szemléletét tekintve kitűnik, hogy – legalább is még ekkoriban – fenntartás nélkül hitt az égitestek földi befolyásában. Nem látszik kellően megalapozottnak Huszti József feltevése, amely szerint, ha hitt is a mikro- és makrokozmosz kapcsolatában, a hatások kiszámítását lehetetlennek tartotta.²⁴ Inkább úgy tűnik – a „Nyárdél egén ragyogó csillag”, „Az árvíz”, stb. alapján –, hogy nagyon is meghatározott befolyást tulajdonított az egyes csillagképeknek és a bolygók hatásának. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy korának két legkiválóbb csillagászával, Regiomontanussal és Ilkuschsal csak 1465 után került közeli ismeretségbe.

Ezzel egyáltalán nincsen ellentétben a (feltehetőleg) későbbi keltezésű „csillagász epigramma”, amely viszont nagyon is racionális gondolkodásra utal. A Phaethon-monda tudományos magyarázatát, valóságmagyarázatát ismerte fel a fényes tűzgömb látványában. Ez az okokat kereső, ésszerű magyarázatra törekvő gondolkodásmód jól beleillik a humanizmus szellemébe, és talán egy érdekes vonással gazdagítja Janus Pannonius arcképét.

Ifj. Bartha Lajos

A halálmotívum Radnóti költészetének utolsó korszakában

(Tajtékos ég)

Radnóti költészetét végigkíséri a haláltudat a kezdetektől az utolsó pillanatig; s minél közelebb kerül a véghez, annál gyakoribb e motívum jelentkezése. Így válik uralkodóvá az utolsó kötetben a *Tajtékos égben*. Miután a költő egyre közelebb kerül a konkrét halálhelyzetekhez (mint munkaszolgálatos), megpróbál alkalmazkodni hozzájuk nemcsak emberként, aki felkészül, hanem költőként is a szó fegyverével. E kötet 73 versében 57 alkalommal találkozunk a „hal”-igező valamely változa-

²² Dialexis de novae ... Per Thaddaeum Hagecium ab Hayck. Frankfurt, 1574. – Hasonmás kiad.: Prága, 1967.

²³ Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Összeállította és jegyzetekkel ellátta V. KOVÁCS Sándor. Prózai művek, 7. levél (Ford.: BORONKAI Iván). Bp. 1972. 471.

²⁴ HUSZTI J.: Janus Pannonius asztrológiai álláspontja. – Minerva, 1927. 43–58.

tával. Fontos, hogy ebből 33-szor nominális funkcióban, önálló szubsztanciaként említi a halált. Ez a gyakori előfordulás részben a kifejezőmód egyszerűsödését jelzi, részben azt a tényt közli, hogy Radnóti immár elkerülhetetlennek tartja a pusztulást. Pszichológiailag is teljesen indokolt a halál sokszori emlegetése, mert a szó kimondása már egy kicsit a fogalom legyőzését is jelenti.

Gondolatilag három nagy vonulatban sorakoznak halálképei: megidézi az emberi halálformát, a természeti törvényként létezőt; késélesen festi saját halálának lehetséges szörnyű variációit; végül a kor jellemzéseként a háború- és fasizmus okozta halálnemeket idézi fel, hogy saját sorsa is összefonódjék ez egyetemes pusztulással.

Az emberhez méltó halál formái

A *Talán* c. vers Palinódiájában az Észhez és az Értelmezhez fohászkodik. Nagyon fontos adalék Radnóti költői világképéhez, hogy míg a halál sohasem nagybetűs, az ész és értelem Adyhoz hasonlóan nagybetűs szimbólum nála. A fohász, amely hozzájuk szól:

Ne hagyj el, hadd haljak merész
és tiszta, szép halált,
akár az Etna kráterébe hulló
mosolygó Empedoklész!

A költő a legfontosabbat mondja el az emberről ebben a versszakban a „ne hagyj el” megszólítással: ami emberré teszi az, hogy értelme van. Továbbmenve egyedül ez az eszköze arra, hogy úrrá legyen a természet felett, jelen esetben a halál törvénye felett. De nem úgy, hogy legyőzi, hiszen szabadsága éppen a törvény szükségyszerűségének felismerésében áll, hanem, hogy úgy fogadja azt, ahogy az értelem követeli: „merész és tiszta, szép” legyen a halála. Merész, mert van bátorsága elviselésére, tiszta, mert megpróbálja emberivé oldani szörnyűségét, szép, mert felfedezi benne azt az esztétikumot, amely csak a szabad akarátú ember halálának lehet sajátja. Külön figyelmet érdemel a szókapcsolás. Az „és” kötőszóval a „merész” és a „tiszta” jelzőt köti össze, mert ezek tartoznak össze eszmeileg, s csak e kettőnek lehet esztétikai érvénye a szépség.

Felmerül a kérdés, vajon az öngyilkosságot tartja-e itt példaképnek. A válasz egyértelműen nem. A költő így ezt mondja:

akár az Etna kráterébe hulló
mosolygó Empedoklész!

A fogalmazás rendkívül plasztikus. Nem ugrásról beszél, amely konkrétan jelentené az önkéntes halált, hanem a hulló Empedoklészről, akivel történik a halál. A „mosolygó” jelző magábaszívta azt, amit a hasonlat elején mond, „merész és tiszta, szép” ez a halál. Csak ilyen körülmények között lehet mosolyogva menni elébe. Radnóti egész emberi-költői magatartását ismerve állíthatjuk, hogy őt nem az öngyilkosság vonzza, hanem a halálra való szabad felkészülés, s annak szabad elfogadása.

A *Tarkómon jobbkezzeddel* c. vers szörnyű álmokkal teli éjszakája a kedves csitító hangjára szelődül meg:

Te csitítottál drága s én ülvé-alva túrtam,
s hanyattfeküdtem némán, a rémek útja várt.
S továbbálmodtam akkor. Talán egy más halált.

Itt a jelző teljesen hétköznapi: „más”. Értéke csak a viszonyításkor derül ki. Amihez viszonyít, az a fasizmus okozta halál. S minden, ami más, elfogadható ehhez képest. Sokkal kifejezőbb így, sokkal általánosabb érvényű, mintha pl. a szépet mondaná helyette. Ebben az esetben a szépséget is magábaszívta a hétköznapi szó.

Az *Ó, régi börtönökben* így ír:

Ó, régi börtönök nyugalma, szép
és régimódi szenvedés, halál,

Döbbenetes kép, mert a rációnak ellentmond, hogy a szenvedés szép lehet. A halált az eddig megállapítottak értelmében elfogadhatjuk szépnek, de a szenvedést semmilyen körülmények között sem. A másik jelző a „régimódi”. Ennek időjelentése lényeges, a múltra vonatkozik. Ma ugyanis nem illik semmire a vele együtt álló „szép” jelző. Ugyanilyen irracionális a börtönök nyugalmáról beszélni. De ez is érthető lesz, ha figyelembe vesszük, hogy ismét viszonyításról van szó. A mai világhoz mérve a régít, minden elfogadható abban. Ennek a paradoxonnak folytatása a költőhalálra való konkretizálás:

költőhalál, fennkölt és hősi kép,

A két jelző a költőhalál képét idézi, Radnóti tudatában ilyennek kellene lennie a költő pusztulásának.

A *Zsivajgó pálmán* c. vers tanúsága szerint az emberek közül az állatokhoz kellene menekülni:

s talán ha köztük élnék,
nekem is megadhatnék
a jó halál kegyelme.

„Jó” ez a halál, mert elfogadható és természetes. Tragédiája, hogy már csak a majmokra vonatkozhat.

Az *Erőltetett menet*ben így vall:

s ha kérdezed, miért nem?
még válaszol talán,
hogy várja őt az asszony
s egy bölcsőbb szép halál.

A megpecsételt sorsú fogoly reakciója a végre. Amikor a legreménytelenebb a sorsa, akkor hisz a legjobban. Még akkor is, ha ott áll szavai előtt a feltételeesség jele, a talán. Várja őt az asszony, s vele együtt a hétköznapi élet, a béke, a természetes körülmények. Ezek között pedig majd „egy bölcsőbb, szép halál”. Bölcs, mert a racionális természeti törvény beteljesülését jelenti, s természetessége teheti széppé is.

A múltra emlékezik a *Gyerekkorban*:

Rézború volt az alkony. És hősi a halál.

Ez a „hősi” szó mindazt magába foglalja, amit a gyermek a halálról elképzel. Lényegét nem érti, s titokzatossága miatt lesz egyszerű. De elsődleges jelentésén kívül érezzük a költő nosztalgiját az elmúlt idő után, hiszen jelenében a hősi halál már-már fogalomként sem létezik.

Vannak azonban pillanatok, amelyekben az egyre jobban rászűyosodó sorsot emberivé tudja szelídíteni. Az *Álomi táj* c. versben olvashatjuk:

s a magány szelídebb a szívemben
s rokonabb a halál.

Egyszer fordul elő e jelző egész költészetében, de távol áll az Ady-féle halál rokona magatartástól, amely nem ismeri a törvény előtti alázatot.

Találkozás saját halála lehetőségével, majd konkrét valósággal

A *Nyugtalan órán* c. vers zaklatott kezdetét négy egymás utáni kérdéssel zárja le, amely már a költői hivatás gyakorlásának értelmét is kétségbe vonja:

Némuljak én is el? mi izgat
versre ma, mondd! a halál? – ki kérdi?

ki kéri tőled számon az életed,
s e költeményt itt, hogy töredék maradt?

A probléma kettős. A közeledő halál miatt akár abba is hagyhatná az írást, de mi lesz, ha a mű töredékben marad? Jellemző a költőre a dilemma megoldása: amíg él, írni fog az utókor „nagyranövő fiak és leányok” számára.

A halállal való szembetalálkozás rajza a *Negyedik eclogában*:

És már tudom, halálra érek én is,
emelt s leejt a hullámzó idő;

A közeledő találkozás megbontja az idő egységét is. Minden valószerűtlen lesz, aszerint emeli és ejti el az idő a költőt hullámszámban, ahogyan reményeket csillant meg előtte, vagy kétségbeesést idéz elő.

A *Tarkómon jobbkézeddel* c. vers álmában a végső pillanatok előtti emberi kint ábrázolja. Felriadva belőle ijedt kérdéseket sorakoztat:

Hová készültem? merre? milyen halál ijesztett?

A menekülés, a páni félelem motívuma ez, amely akkor is tevékenységre sarkall, amikor már nincs értelme.

A *Csodálkozol barátném...* c. vers egy expresszív háborús képsor után a minden mindegy állapotát rögzíti:

de háború van, látod, s utána rom, mocsok
marad csak és oly mindegy: átélem? meghalok?

De a közöny mégsem tartós, mert az életösztön nagy úr:

s mosolygok néha mégis, mosolygok néha, mert
a földbebútt mag is csak örül, hogy áttelelt.

A munkaszolgálatos mindennapi életének háttérében megbújó haláltudat pontos érzékeltetése a *Téli napsütésben* olvasható motívuma:

Ebédre várok-é, vagy
talán meg is halok?

A fogoly-létben már minden elképzelhető. A halál bármely pillanatban elérheti kiszemelt áldozatát.

Ugyanez a gondolata a *Harmadik eclogának* is:

karmol folyton a bú, új fájdalom űz a világban,
mindig, újra csak új! elpusztulok itt hamar én is.

Ez esetben azonban nem konkrét erőszak öli meg, hanem az embertelenség miatt mindig újraszülető bánat. Szembeállíthatók egymással az állítmányok. A bánat intenzív, „karmol” és „űz”, a költő tehetetlen: „elpusztulok”.

A *Koranyárban* így ír a költő:

Elindulok s a másik oldalon
a hullószirmú törpe körtefák,
hirdetik, hogy úgyszincs irgalom.

Természet és ember széttephetetlen kapcsolatát példázza e néhány sor. A természet átvett minden emberit, hasonult már, sőt érez és figyelmeztet. „Elindulok s a másik oldalon” a költővel párhuzamosan, mellette jelenik meg a természet. Jelentéktelen, szirmukat hullató körtefák képviselik mozgásuktól függetlenül is állóképbe merevedve. Nem a szirmok hullása a fontos ugyanis, bár az a figyelmeztetés természeti alapja, hanem hogy hirdethetnek valamit az embernek. Hirdethetnek, mert

születésétől kezdve mellette állnak, megosztották vele bánatát és örömét, elsőként jelezték a halál közeledtét, a költő hangulatait átvették és megjelenítették, most övék a végső intés joga is: úgyszintsem irgalom. A kép nagyszerűségében is félelmetes hatását az előtte álló két sor bensőséges hangulata is fokozza:

Fölállok és a rét föláll velem.
A szél elült. Egy kankalin kacsint.

Biológiai pontosságú szinte az *Egyszer csak* halálképe:

Némán emelkedik a test, csak a fal kiabál.
S tudja a szív, a kéz, meg a száj, hogy ez itt a halál,
a halál.

Az előről lefoszlott már az élet minden jele. Nincs szó többé tudatról, a szervezet tölti be utolsó funkcióját, a halál elviselését. Lényeges a felsorolás logikája. Első a szív, mert övé a döntő szerep. Az élet kezdetét és végét jelenti működésének indulása és befejeződése. Most azt a pillanatot éli át, amikor meg kell állnia. Második a kéz, amely megpróbál valamilyen mozdulattal reagálni, de tudja, hogy úgyszintsem hiábavaló. A száj a harmadik. Ő tartja a kapcsolatot tudat és külvilág között. De most utolsó helyre került, mert a tudat megszűnt funkcionálni. Így egyetlen lehetősége, hogy a halál befogadására formálódjon: „ez itt a halál, a halál.”

S mi következik utána? Erről vall a *Nyugtalan órában*:

Tudd hát! egyetlen jaj se hangzik,
sírba se tesznek, a völgy se ringat,
szétszór a szél

Az hiányzik legjobban, ami erőt adhatna, a többiek részvéte. Első helyre kerül ennek hiánya: „egyetlen jaj se hangzik”. De elmarad a temetés is: „sírba se tesznek,” „szétszór a szél”. A letragikusabb azonban: „a völgy se ringat.” A nyugalmat, amely hiányzott az életből, már a föld is megvonja tőle. Ime az embertelen halál kórképe.

A fasizmusban a költő sorsa csak ilyen lehet, vallja *A Meredek út egyik példányára* c. versben:

költő vagyok, ki csak máglyára jó,
mert az igazra tanú.

Olyan, kit végül is megölnek,
mert maga sosem ölt.

Radnóti képzeletét erősen foglalkoztatja a máglyahalál. Ennek hagyománya van, sok nagy embert égettek meg a történelem során igazságtalanul. Az indoklás azonban még fontosabb. Neki azért lesz ez a sorsa, mert „az igazra tanú”.

Ember és természet együtteséből származik a *Gyökér* c. vers szimbolikus képe az állandó fenyegetettségben élő költőről:

Virág voltam, gyökér lettem,
súlyos, sötét föld felettem,
sorsom elvégeztetett,
fűrészfűrész sír fejem felett.

Radnóti számára a virág a tisztaság, szépség szimbóluma. 1935 óta, az *Írás közben* c. vers születésétől tudjuk ezt, ahol így vall költő-önmagáról: „Virágszülőként kezdtem én el.” 1944-ben ez a korszak

végleg lezárult. Tömör ellentmondással fejezi ezt ki: „Virág voltam, gyökér lettem.” A vers elején kifejtette már, mit jelent a gyökérlét a természetivé tett emberi világban. Férgek között élni, s a virág-létből annyit megőrizni, hogy legalább jól írni. Az ő gyökérléte azonban valamiben különbözik az igaztól. A gyökérnek természetes állapota a föld alatt élés, a költő számára a föld fölé súlyosodása a halált jelenti. Ezért készítheti elő a második sorbeli megállapítás a fenyegetést: „sorsom elvégeztetett”. Múlt idejű szenvedő igealak van benne. Visszavonhatatlan és megmásíthatatlan. S hiába sír a fűrészes felette, meg nem mentheti.

A félelmetes anyagban arról számol be, hogy a fenyegető örület megkísérti az öngyilkosság gondolatával is:

Nyúzd meg magad, hiszen bolond,
ki bőrével, mint börtönével hengeg.
Csak látszat rajtad az, no itt a kés,
nem fáj, egy pillanat csupán, egy szisszenés!

S az asztalon felébredt s villogott a kés. A kép első két sora az öngyilkosság irracionális gondolatmenetét mutatja be. A testi létet börtönként fogja fel, amelyből a szabadulás az önkéntes halál. A harmadik és negyedik sor biztatás az élet küszöbének átlépésére. De – minden öngyilkost megállít a fájdalom előérzete. Ezért suttogja a tanácsadó örület, hogy „nem fáj”. Zseniális költői ötlettel illeszti ehhez a versszakhoz a befejező sort. A kés főszereplővé válik, megszemélyesül, villogásával hívja fel a figyelmet magára. A befejezés csak a cselekedet lehet.

Erre azonban nem kerül sor. A fasizmus maga gondoskodik áldozatairól. Radnóti társa halálakor saját néhány nappal későbbi sorsát ábrázolja teljes emberi-költői hitellel a 4. *Razglednica*-ban:

Tarkólvés. – Így végzed hát te is, –
súgtam magamnak, – csak feküdj nyugodtan.
Halált virágzik most a türelem. –

Utolsó erejéből telik még egy groteszk fintorra is. A türelem rózsát terem parafrázisában a hétköznapi terem szót az életet jelképező „virágzik”-ra váltja fel. Jelentése egyértelmű. Most az élet szerepét a halál vette át. A kettő összemosódásában már nyugodtan jellemezheti ezzel is. Az sem véletlen, hogy a hagyományos szórendet felborítva a halál kerül a mondat elejére. Egyeduralma parancsolja oda. Az ember feladata csak annyi marad: „feküdj nyugodtan”.

A foglyok közös végét érzékelteti a 3. *Razglednica* utolsó sorában is:

Fölöttünk fú a förtelmes halál.

Nem a jelzőre figyelünk fel először, hanem az expresszív állítmányra: „fú”. Egyedi az életműben való előfordulása. Ez is régies alak, de ez egyszer nem ünnepélyes hangulatú, csupán intenzív mozgást fejez ki. Ezt a mozgást teszi erőteljesebbé a förtelmes jelzővel, amely lemezteníti a halált. Nem művészién megválogatott szó ez, pusztán realitás. Ha valami nagyon visszatetsző, elfogadhatatlan az átlagember számára, undorát gyakran ezzel jelzi. Nem is a jelentésével fokozza a „fú” állítmány mozgásélményét, hanem a kép eredetijével. Annak a hétköznapi megállapításnak (még nyelvtanilag is ennek felel meg), hogy fölöttünk fúj a szél – parafrázisa ez a sor.

Ezúttal a természet emberiesítésének fordítottja történik, az emberi válik természetivé. Csak éppen bonyolultabban, mert a természetivé váló emberi (a halál) már csak nevében emberi, lényege ember- és természetellenes. Gondolatilag a tehetetlenség érzése a legfontosabb komponense a képnek, az ember felett, tőle függetlenül jelenik meg a halál, s kedve szerint tizedelheti a foglyokat.

A megjósolt, előre látott, gondolatban száz- meg százszor átélt halál szörnyű bizonyossága elől látszólagos menekülési alkalmakat csak a szerelem, s csak a hitves adhat. Ezek a kivételes pillanatok azonban magukban hordják önnön megsemmisülésüket is. Mégis hinni kell bennük, mert általuk őrizhetjük meg emberségünket.

Így ír az *Együgyű dal a feleségről* c. versben:

Most érkezett, egész nap messze járt,
kezében egy nagy mákvirágzirom
s elűzi azzal tőlem a halált.

Hasonló a *Nyugtalan őszül* képe is:

Ó, de te lobbanj föl az ősz, a halál fölé,
s emelj föl engem is Édes;
légy szerelemre okos ma,
csókra okos, álmra is éhes.

Legszebb álma azonban az, hogy ha már halni kell, felesége karjában haljon meg: *Két karodban*:

Két karodban nem ijeszt majd
a halál nagy
csöndje sem.
Két karodban a halálon,
mint egy álmon
átesem.

A szeretett kedves mellett az iszonyat megszelídülne, a halál álommá szublimálódna. De a költő tudja legjobban, ez úgyis lehetetlen.

Az egyetemes pusztulás képei az elembertelenedett világban
(Háborús halálképek, a faszizmus okozta halálnemek)

Radnóti pontosan tudja, hogy a II. világháború a történelem eddigi legembertelenebb háborúja, amelyben az egyén öntörvényűsége megszűnik, a minden élő felett uralkodó halál szeszélyes játékszerévé válik a katona meggyőződéstől, emberi tartástól, nemzeti hovatartozástól, hazaszeretettől, céloktól teljesen függetlenül.

Így ír erről a *Lángok lobognak* . . . c. versben:

Lángok lobognak és kihúnyak lassan s mindörökre
katonák lelke száll most a fényes délkörökre;
egyforma lelkek! ó, mindegy, hogy ez, vagy az ki volt, mi volt
aknak lebegnek mindenütt, virraszt az érzékeny halál
s dagálykor néha sikos testével partraszáll;
holt férfiak kísérik ringva és széttépett delfinek,

A *Csodálkozol barátném* c. vers a parasztember katonaság-élményét mutatja:

S holnapra tán a szőke tehénkék nem lelik
a langyos aklot este s kinn bögnek reggelig,
amíg a gazda mocskos, kis árkokban lapul,
s fölötte érthetetlen rend és halál az úr.

A béke idejére két jelzős kifejezéssel utal csupán: a „szőke tehénkék”-kel s „a langyos akol”-al. Még ezekben is csak a szóhangulat képes idézni azt, nem a konkrét jelentés. A kinn bögnek reggelig rendellenessége átmenetet jelent a háborús állapot rajzához. A parasztkatona tehetetlenül, értetlenül lapul a lövészárkokban, mert amit átél, számára már nem racionális élmény. Pedig ez paradox módon valamiféle rend, a háború kaotikus rendje, melyet a halál tart össze valóságával. Költőileg előzménye ez az utolsó sor. a 3. *Razglednica* befejezésének. (Fölöttünk fú a förtelmes halál.)

Ugyanez a tehetetlenség érződik a *Nyugtalan Őszül* soraiból is:

Férfiak ülnek az árkok
partjain és a halál
mély tüzeit figyelik,
szálldos a vastag avar szaga már.

Ők már nem is próbálkoznak a megértéssel, a fegyvereket, a halál mély tüzeit figyelik.

A *Nyolcadik ecloga* prófétai dühvel írt sorai a gyalázatos háború gyalázatos pusztítását festik:

Gyors nemzetek öldösik egymást,
s mint Ninivé úgy meztelenül le az emberi lélek.

Falhoz verdesik itt is, amott is a pötty csecsemőket,

s mint legelőkön a marhalepény, úgy megsugorodva
szertehevernek a holtak a város térein,

A képek közötti egységet egyik legkeserűbb felkiáltása biztosítja: „hisz az ember az állatok alja!” Ha így van, miért ne hasonlíthatna hozzájuk halálában is? Kifejező a „szertehevernek” állítmány. Sem harcuk, sem haláluk nem emberi, nem is lehet benne rendet keresni.

Érthető, hogy a jogos szégyent csak a természet fogja érezni. Az *Emlékeimben* . . . c. vers Párizsra emlékezve a csata utáni tájat festi:

A nyíres még meleg
holtak közt véresen s pirulva ténfereg.

A költő személytelen marad, a megszemélyesített, sőt racionalizált nyíres, azaz a természet mozdul helyette. A képben a konkrét valóságot a halott katonák a nyírfák között fekszenek – ellenkezőjére változtatva ábrázolja. Nem a katonák vannak az erdőben, a nyíres, a természet keveredett közéjük. Kiderül ez az állítmányból, „ténfereg”, s annak két határozójából. A „véresen” csak a valóságos helyzetre utal, a „pirulva” azonban a mondanivaló hordozója lesz. Világos ugyanis, hogy az emberek miatti szégyentől pirul a természet, mert a háborúval az emberi ráció saját létalapját, azaz éppen a természetet tagadta meg.

A fasizmus iszonyatos uralma, emberi lelket ölő hatalma, állandó halálos fenyegetése béklyóba köti a tudatot, megfélemlíti a lelket, állandó készenlétre, végső leszámolásra készíti. Erről vall a *Tajtékos ég*:

Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek.
Szorgos halál kutatja ezt a kort
s akikre ráel, mind olyan fehérek.

A fenyegetettséget érzékelteti a *Naptár December* c. része:

Éjjel a hó esik és
angyal suhog át a sötétben.
Nesztelenül közelít,
mély havon át a halál.

A halál nesztelensége csak alattomoságát hangsúlyozza.

Természeti kép keretében jelenik meg újra a *Negyedik eclogában*:

Még csönd van, csönd, de már a vihar lehell,
érett gyümölcsök ingnak az ágakon.
A lepkét könnyű szél sodorja, száll.
A fák között már fuvall a halál.

Az egész versszak az utolsó sor mondanivalóját készíti elő tartalmilag is, hanghatásában is. Hiába leheletszerű az állítmány benne, „fuvall”, hatása nagy, mert éppen a halál természetbe olvadását, természetességét érzékelteti.

Az egyensúlyát veszített világban minden érték ellenkezőjévé válik. A bomlás beteljesülését, az emberi természet megfordulását a *Töredékben* rajzolja meg:

Oly korban éltem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
mikor besügni érdem volt s a gyilkos,
az áruló, a rabló volt a hős, —

A felborult értékrend következménye:

az élő írgylé a férges síri holtat,
míg habzott asztalán a sűrű méregoldat.

Az élet igenlését a halál ingelése váltja fel. A férges, undorító halottat csak az tudja irigyelni, az tudja követni, aki eljutott már a végső stádiumba, a halállal való kényszerű kiegyezés stádiumába.

Ebben a versben azonban nem önmagáról ír a költő. Az ő „kiegyezése” nem abban az értelemben kényszerű, hogy öngyilkosságot eredményezzen. E felsorakoztatott reprezentáns halálmotívumok csak a *Tajtékos ég* egyik oldalát mutatják. Azt az utat, amelyet megjárta egy ember, egy költő a fasizmus poklában a szükségszerű végig. De nem mutathatják az optimizmus hangjait. Pedig a jövőhit optimizmusa a kulcs Radnóti sokszor csodált bátorságához, ahhoz a képességhez, hogy a halál torkában is verset tudjon írni. Mert azt az egyet tudta, amit csak a legnagyobbak tudhatnak: „mint tanú szólni a kései kornak.”

Bíró Zsuzsa

Lőrinczy Huba

ÁBRÁNDTALANSÁGTÓL AZ ILLÚZIÓIG*

(Török Gyula *A porban* és *A zöldköves gyűrű* c. regényének elemzése)

1.

Látszólag jelentéktelen, a végső értékelést mégis markánsan befolyásoló tény, hogy Török Gyula első regénye a megírással szinkron magyar valóság egy szeletét tükrözteti. A szövegben finoman szertehintett művelődéstörténeti, politikai és egyéb allúziók nyilvánvalóvá teszik, hogy 1908 és 1910 adja *A porban* cselekményének időkeretét. Most a Nyolcak pesti tárlatát ócsárolják – védelmezik,¹ majd A Holnap antológiát simogatja meg néhány szó,² majd meg 1910 júniusának botrányos választási komédiáját perszifálja utálkozva Török.³ Komor, ábrándtalan diagnózis ez a mű a falusi Magyarországról s egy, *A porban* és sárban elfulladás lélekről. A „vidéki életnek éles szemű komisszáriusa írta ezt a könyvet, mint egy bűnügyi aktát” – figyelmeztet Krúdy Gyula.⁴ És – Sötér István vette észre⁵ – mily baljós tendenciák, milyen korcs jövők készülődnek a tetszhalott jelenben, mily valós veszedelmekre érzett rá Török, szinte öntudatlanul!

Az eddigiekből azonban korántsem következik, hogy *A porban* reprezentatív társadalmi regénnyé sikeredett. Meddőnek bizonyultak azok az erőfeszítések, amelyek – mint pl. a Bölöni György⁶ – a társadalomrajzban vélték megtalálni a mű legsajátabb értékeit. Egyfelől – Gellért Oszkártól Vargha Kálmánig⁷ sokan tanúsítják – a regénynek ez a szférája mozgósítja a legtöbb sablont, másrészt a társadalmi közeg legkülső övezetét, mintegy epidermiszét adja csupán a lényegnek. Török nem a szociális környezet festését tartja elsőrendű feladatának. A dzsentrí ugyan nála is unwitting, rohe Bagage, akár Széchenyinél, a korteskedést csak egy ördögmasinát idéző automobil „civilizálta” Eötvöshöz képest, a népnymorra, a cselédsorsra, a kétségbeesítő kiszolgáltatottságra rávilágító részletek itt-ott már a *Puszták népet* előlegezik.⁸ S a mélységesen lehangoló, bárdolatlan társadalmi

*Nem szerepelnek itt A zöldköves gyűrű taglaló fejezetek, csupán néhány nélkülözhetetlen kiegészítés és utalás; a dolgozatnak azt a részét lásd ItK 1975. 26–42.

¹ Vö.: A porban. Bp. 1964. 33–35. (A továbbiakban mindig erre a kiadásra hivatkozom.)

² I. m. 273.

³ I. m. 320–361.

⁴ KRÚDY Gyula: A porban. Magyarország. 1917. 312. szám. (lásd: Krúdy: Írói arcképek. Bp. 1964. II. 492.)

⁵ SÖTÉR István: Török Gyula: Előszó A porban c. regényhez. Bp. 1964. 15–16.

⁶ BÖLÖNI György: „A porban” (Török Gyula regénye). Lásd Bölöni: Magyarság-emberség. Bp. 1959. 161–164.

⁷ GELLÉRT Oszkár: Török Gyula. Nyug 1918. I. 429., illetve VARGHA Kálmán: Török Gyula arcképéhez. It 1957. 34–44.

⁸ Vö. például: A porban 42–43. – vagy az Illyés-mű 12. fejezetét a Török festette – szemérmes elhallgatásaiban is vádoló – bacchanáliával:

„– Délután nem megyünk vadászni (...) urak, délután a szobában fogunk fürjezni. (...)

– Lássuk a fürjeiket – ordították kipirult arccal a becsipett vendégek –, eresszük le a függönyöket.

Délután négy óra lehetett. Az ablakokat becsukták, a függönyöket leeregette a paraszt inas, és meggyújtotta a petróleumlámpát. (...) Ebben a pillanatban megnyílt a másik ajtó, és három-négy bérésleány lépegetett be lenge kosztümben..

– Éljenek a fürjek – riadt föl Gérőcz úr. – Meztől fogunk négyest táncolni!

(...) Odabent ... úgy nézett ki az egész szoba, mint egy régi németalföldi kép, amely fékevesztett tivornyát ábrázol. Gérőcz úr irigujban dirigálta a hölgyeket ...” (I. m. 120–121.)

állapotok méltó szövetségesre lelnek a természeti környezetben. „Elvadult tájon gázolunk”: a magyar Ugaron. Portornyok lebegnek a napszitta, szomorú táj felett, meglábalhatatlan sárba – csatakba fullasztanak az őszök és tavaszok, fojtó – egyszerre valóságos és jelképes – ködök kavarognak, mint Ady verseiben,⁹ s a lélek szorongásának, didergésének tükréként – szinte – szinte Franz Kafkát idézően – idegenné, félelmissé, irreálissá fantomizálódik olykor a közvetlen környezet és a világ.¹⁰ Ismét csak igazolódik Henri-Frédéric Amiel mondása: „a táj lelkiállapot”,¹¹ itt is megjelenik – Király István mutatott rá elsőül – a bénító, provinciális tájszemlélet tagadása.¹²

És mégis: *A porban* legfontosabb üzenetét, legigazibb rangját nem az eddigiek adják. Oscar Wilde szerint „A részvét az a nyílás, amelyen át kitárul egy mű, amelyen át határtalannak látszik”, s *A porban* tagadhatatlanul a részvét regénye. Csak hogy az együttérző szánalom nem a legszámosabbak és legnyomorultabbak felé sugárzik, a műben a szociális lelkiismeretnek csupán aláfestő szerep jutott. A társadalmi megújulás programja vézna, nagy ritkán, mellékesen s mindig szkepszissel övezve bukkan elő, nem harci lobogó valójában, hanem csak passzív – olykor finnyás – filantropia.¹³ Török Gyula regénye mégis „kitárul” és „határtalannak látszik”, mert a részvét egy gyötrelmesen vergődő és halálba emigráló lélekre vezeti a tekintetet. A szemérmesen rejtegetett együttérzés segít a huszon-egynéhány éves szerzőnek felejthetetlen és nagyszabású pszichológiai tanulmánnyá formálni a főhős, a „falusi Hamlet”, Kender Pál alakját.

2.

„Belül fakad fel, s nem látszik kívül,
Mért hal az ember.”

(*Hamlet, IV. felvonás, 4. szín*)

A porban központi figurájának finom és veszendő személyisége mindig is magához szívta az elemzők figyelmét. Jó páran úgy vélekedtek, hogy pusztulásba hulló életéért a méltatlan porvárosi viszonyokat és környezetet, az immár reménytelen földbirtokosi létformát és a hasztalanul epszító szerelmet terheli elsősorban a felelősség, s Kender Pál lelkének bénaságát jobb, emberibb körülmények bizonnyal feloldanák. Nem volt igazuk. Csak kevesen hallgatták meg Gellért Oszkár 1918-as „különvéleményét”. „Kender Pál (...) végétéből hiányzik a tragikai elem, (...) sorsa a porváros nélkül is beteljesedett volna”.¹⁴ Nagyjából ugyanezt mondja Benedek Marcell¹⁵ és Vargha Kálmán¹⁶ is. Ezek a megjegyzések a „falusi Hamlet” végétének immanenciáját hangsúlyozzák, s igen termékenyítő sugallatokat hordoznak. A főhős pusztulásában komorló fátumszerűség a Török szívének oly kedves Kemény Zsigmond ihletését is valószínűsíti, s eme predestináció hézagatlan és erőteljesen lélektani ábrázolása avatja Kender Pált a századelő roppant tanulságos és sajátosan magyar típusává.

Nem éppen egyszerű művelet szétszálazni a „falusi Hamlet” fátumát. Késérű tépelődésekkel teli életét körülhurkolja a biológiai determinizmus, a „fáradt fajták” teóriája is.¹⁷ Az évszázados történelmi szereplés kiszívta az energiákat a középbirtokos nemességből, megfinomította, de el is ernyesztette a Kender Pálokat. S passzivitásba, álmatag dekadenciába csukódó létük diadalmas ellentétjeként mohón, céltudatosan törnek felfelé a Weissenbergerek, a Bakosok, a Rétságnyak. A végtet irreverzibilitását ismeri be utolsó tettével és szavaival Kender Pál, hogy a kör bezáródjék. (A regénynek ebben a szférájában – de csak itt! – egy magyar, „vidéki” Buddenbrook kontúrjai sejlenek.)

⁹ I. m. 108., 142., 150., 159., 161., 162–163., 299., 309. stb.

¹⁰ I. m. 150., 160–161., 295–296. stb.

¹¹ Idézi WELLEK-WARREN: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 335.

¹² Vö.: KIRÁLY István: Ady Endre. Bp. 1970. I. 170–178.

¹³ Vö. például: *A porban*. 43., 55–56., 340. stb.

¹⁴ GELLÉRT: i. m. 428.

¹⁵ BENEDEK Marcell: A modern magyar irodalom. Mindent Tudok Könyvtár 11. Béta Irodalmi Részevnyársaság kiadása. Bp. é. n.

¹⁶ VARGHA: I. m. 37.

¹⁷ Vö.: *A porban*. 127., 142., 166–167., 348–349. stb.

Hanem különös, rendhagyó egy biológiai determinizmus ez. Úgy átlényegült Török Gyula kezén, hogy szinte csak a neve kapcsolja a zolai archetípushoz. Feltűnik, hogy – a Weissenberg emlegette „történelmi családokon” kívül – csupán Pált és az apját sújtja a porvárosban a „fáradt fajták” végzete, a degeneráció. A Kenderékkel rokon Ágotaiak nem részesülnek belőle, még birtokaikból kikopva is szívós, életrevaló emberek maradnak. A porvárosi kaszinóban és a községházán grasszáló dzsentri is inkább magahitt krakéléreként, semmint „fáradó fajként” viselkedik, Rétsággy főbíró meg Bakos Pistánál is konokabbul tör a hatalom csúcsaira. S vajon mi jegyezte el Pál apját, Kelemen a biológiai determinizmussal? – mert távolabbra nem követhetjük a családi históriát. S mi fokozta ugyanezt szálnalmas bénasággá a „falusi Hamletben”? Az átöröklés, a „véralkat” tán tetszetős, ám végül is hasznavehetetlen magyarázat. Feltűnhet, hogy a degeneráció elméletének szószólója, Weissenberg konzekvensen egymásba ölti a „fáradt fajok” és a művelődés, a kontempláló esztétizmus fogalmait, s ezen a ponton fordul át a regény determinizmusa egy új jelentésbe és halmazállapotba. Török Gyula radikálisan szakított az egyoldalú életteni szemlélettel. Rá kell döbbernünk, hogy a Kender-nemzettség hullását, „megfáradását” nem a biológia, nem a vér, nem az átöröklés, hanem a kultúrával „elmátkázódott” agysejtek indukálják. Kelemen még életképebb. Sikertelenül bár, de egyeztetni próbálja a földbirtokosi és a művelőzői létformát.¹⁸ A fia már csak egyetlen úrnak hódol: a passzivitás, a szépség, a „finom remegések” mámorító és szirénhangú istenének.

A kultúra mint fátum, az intellektuáliság mint „csúf rontás”: a századelő Magyarországnak szomorú nevezetességgé specialitása. Ebből ered Kender Pál fájdó hontalansága, sehova sem tartozása, örök idegensége és feleslegesség-tudata.¹⁹ A műveltség fölemelte, gyönyörködtette és megbénította, beléje ültetve a „minden élet mindegy” (Ady), a tragikus létezés gondolatát.²⁰ A „falusi Hamlet”, a botcsinálta jogász és birtokos senkivel és semmivel nem vállal maradéktalan, teljes közösséget. Idegenül tekint földjeire és városára, de alig különbül a pesti vitapartnerekre. A szomjas türelmetlenséggel asszimilált kultúra kiszakította egy anakronisztikus, ámde mégis óvó létformából és gondolatkörből, hogy a senki földjén hagyja magára. Ez Kender Pál tragédiájának legigazibb oka: a folytonos „köztes” állapot, az otthlevés és az oda nem tartozás szorongató s végül is öngyilkosságba taszító disszonanciája. Ez magyarázza, hogy szándékaiban, programjaiban szinte sohasem jut túl a pusztá negáción, ezért hordozhatja magában – kicsiben, jóval erőtlenebb intellektussal! – a musili „egyetemes ambivalenciát”. Mily pontossággal értelmezi hősiünk a maga fátumát, tragikusan megváltatlan, kultúrától ernyedt állapotát-át: „... én meg vagyok győződve, hogy nem lehetek egészséges, életrevaló ember. (...) hasznavehetetlen faj gyermeke vagyok. Úgy élek, mint a hal, amelynek fél kopoltyúja van, mint a madár, amely szárnyak nélkül születik... Illetve kijavítom magamat, úgy élek, mint a hal, amelynek tüdeje van a teremő jóvoltából. Én csak vágyakozom, úszni akarok a többi halakkal, de nem merülhetek el, repülni szeretnék és nem tudok. Egy helyben állok, és akármire fogok, semmi se sikerül. „Majd később: Dehogyan nézek a múltba. (...) Hiszen minden modern eszmének a híve vagyok. Ez a hibám tulajdonképpen, ezért nem tudott megérteni a tulajdon édesanyám sem. Emiatt keveredtem ellentétbe ezzel a nyomorult várossal, és ezért nem lett belőlem fogatot hajtó, négyessel parádézó, lovaglónadrágos majom. Engem átformáltak ezek a gondolatok, és azért nem táncolok az asztal tetején, és nem lelem örömet abban, hogy poharakat vagdoszak a tükörbe, és tükröt az asztalhoz...”²¹

¹⁸ I. m. 32., 47–48., 72. stb.

¹⁹ Vö. például: „... semmi dolgom sincsen. Talán éppen ez a baj. Nincs dolgom, nem lehet hasznomat venni, és mégis tele vagyok gondokkal, tépelődéssel... Azt hiszem, hogy sok keresnivalóm nincs is, se itt a táncteremben, sem az egész faluban. Még talán azon kívül sem. (...) Érzem, hogy nem értek semmihez sem, hogy egészen felesleges vagyok a mai világban. (...) nem dolgozom, csak éppen gyönyörködni tudok abban, amit mások csinálnak. A komoly és igazi művészetek, ez lenne az én területem, de nem volt energiám sohasem tollat fogni, vagy mást megpróbálni. Mégis ezeknek szeretnék élni...” (i. m. 166–167.) stb.

²⁰ „Hol és hogyan élnek ezek az emberek? (...) Tudnak-e keserűségekről és olthatatlan fájdalomokról, amelyeket átél minden emelkedettebb ember, éppen azért, mert gondolkodik, és sablonos megállapításokon nyugvó és (a kötőszó minden bizonnyal nyomdahi! L. H.) vigasztaló pontokon messze túllát a megfajthetetlen és vigasztalan dolgokig?” (i. m. 31–32.); „... aki felül-emelkedett az ő nivójukon, az nem lehet már boldog. (...) Minél többet tanul valaki, minél mélyebb a műveltsége, annál több dolog miatt szomorodhatik el.” (uo. 177.) stb.

²¹ I. m. 348–349.

S mily tökéletesen összecseng ezzel az önértékeléssel a tétlenségbe dermedő, a folytonos várakozásban, halogatásban üdvözülő attitűd!²² Kender Pál valóban fenéig kiélvezi a tehetetlen kontemplálás, a sodródó, önpusztító passzivitás gyönyöreit.²³ Időnként az a benyomásunk, hogy esengve várja, szándékkal keresi a szenvedést, mert ez mazochista lelkének „ősalapota”. Nem csupán a különbözés, az emlékezés, az álmodozás, az ingyenc módjára szürcsölt kultúra, a fantázia színes játéka bútorozzák be boldog perceit. Fájdalmas-kéjes, perverz kielégülés számára az is, hogy folyvást az egyre bizonytalanabb, elmosódóbb jövőbe utalja a vizionlátást Spángli Katóval, hogy moccsatlanul szemléli kapcsolatuk szertefoszlását, majd hogy ritka kincsként becézgetheti magában a nagy tromfot: az öngyilkosság gondolatát. A különben találó Hamlet-párhuzam itt már érvényét veszti. Szó sincs arról, hogy „az elszántság természetes színét // A gondolat halványra betegíti”, hiszen önelvező és végzetes szenvedésre, fájdalmas, köldöknéző passzivitásra rendezkedett be a lélek.

A regény egyik legnagyobb bravúrja a kettős motiváció. Kender Pál minden tettének és mulasztásának, télenkedésének és elodázó gesztusának mindig van többé-kevésbé elfogadható, „materiális” (bár nemritkán véletlenszerű) oka; az írói vonalvezetés következetes és hézagatlan. Ám Török erejéből arra is futja, hogy a gondos és körültekintő indokoláslánc mögé komponáljon egy második és igazibb motivációt, hogy mindent átvilágító magyarázatul megmutassa a leglényegyet: a „falusi Hamlet” gyönyörködve pusztuló, önértékeit tékozló, menthetetlen személyiségét. Kiderül, hogy a látszólag véletlen fordulatokban a szükségszerű fakad föl. Kiderül, hogy a mű logikai-szemantikai rétegében húzódó motiváció csupán fedezékül, fűgefalevéllül szolgál a mélyben rejtőzőnek.²⁴ Kiderül, hogy nem a külső világban dőlt el Kender Pál sorsa, hanem belül, a senki földjére tévedt, kultúrától megmérgezett lélekben.

Csupán e kettős motivációra figyelve válik elfogadhatóvá a regény egy látszólag gyéren aládúcolt, ám sorba metszően lényeges fordulata: a főhős erőszakos-fondorlatos megházasítása. Török félénken utal arra is, hogy Pál gyanút fogott,²⁵ de aztán egyetlen nap alatt szétmállasztja a „falusi Hamlet” ellenállását. Pedig ugyancsak hihetetlen, hogy az „áldozati bárány” ne ismerné föl anyja hirtelen ágyának esésében, teátrális nyögéseiben és sóhajtozásában, majd villámgyors felépülésében egy földéhes öregasszony olcsó és ócska trükkjét. Török ezúttal roppant szűkszavú. Nem pillant a tudat mélyeire, beéri a felszín barázdáinak vizsgálatával. Ez a fordulat így csak a mű egészének és Kender Pál karakterének összefüggéseiben nyeri el végső hitelét, meggyőző igazolását.²⁶ Egyébként is felöltlik, hogy milyen kardinális szerep jut hősiünk fátumában, folytonos öngazoló kísérleteiben a konok anyai akaratnak és agresszivitásnak.²⁷ Hányszor – s mindig épp a csomópontokon! – lesz a tétlenség magyarázata, a sorsfordítás kerékkötője a szándékosan rosszul értelmezett fiúi hála és szeretet, hányszor jön kapóra, álcának, mentsvárnak, kibúvónak az akaratatlanság „bajnoka” számára egy célratörő, gránit akarat! Külön pszichológiai tanulmányt érdemelne a boldogtalanná torzult (mindkét szereplőt, de kivált a fiút megnyomorító) anya-gyermek komplexum elemzése. Itt csak a lényeg felvázolására szorítkozhatunk.

A képlet veleje (céltudatos, konok akaratú mater familias – a folytonos önállótlanágtól, engedelmisségtől eltehetetlenül ivadék) Török kortársaitól is ismerős. A *Színek és évek* kemény Grószija mellett jóformán csak a viaszbáb szerepe jut Klári mamának, és szánandó sors vár Babits Rácz Nellijére a férfierejtől is megszégyenítő Cenci házában (nemkülönben azon kívül): elnyomott, mások kormányozta léte csupa riadalom, ijedelmes szorongás, szuverén döntésre képtelenül mindig tehetetlen sodródás az osztályrésze, s egyetlen önálló cselekedete, action gratuite-szerű lázadása is reménytelenségbe fúl. Az irodalom (és a pszichológia!) jól ismeri és hitelesíti ezt a nyomasztóan fonák anya-gyermek viszonyt, s inkább csak növeli Török érdemét, hogy nála egy férfiszármazott lesz e komplexus elsőrendű kárvallottja. Az a tény is aligha mellőzhető, hogy szerzőnk bonyodalmasabbá

²² Például: i. m. 88.

²³ „Érezte, hogy az élete fordulópontján áll, hogy most dűl el a sorsa, de nem tudott mozdulni. A szent tehetetlenség, amely annyi szép cselekvéstől visszatartotta, megülte egész lényét.” (i. m. 120.) Ugyanily markáns példák: 66–67., 224. stb.

²⁴ Vö. például: i. m. 92., 120., 122., 124., 187. stb. stb.

²⁵ I. m. 218.

²⁶ Véleményem ezen a ponton gyökeresen különbözik a Sötétértől. Vö.: i. m. 13.

²⁷ Vö. például: A porban. 23–24., 138., 214–216., 318. stb.

formálja a képletet, mint Kaffka és a *Halálfiúk*: amazok egyoldalú folyamatot ábrázoltak, ő pedig kölcsönösen keserves függést, bipoláris torzulást. Amott a szülő nem sínyli meg a könyörtelen erélyt, itt Kender Kelemenné maga is vesztese nem alkuvó nyakasságának, gyakran kisszerű cezaromániájának. Figurájában, sorsában egy, a kelleténél keményebb és zártabb, önnön eszményeit és elképzeléseit abszolút érvényűnek, kizárólagosan üdvözítőnek vélő asszony „tragikai vétségeit” tárja elének Török. A mű retrospektív betétjeiből kitetszik, hogy Kenderné már tulajdon, maga kezdeményezte házasságát is megnyomorította. A szenvedélyes szerelem, a testiség sohasem volt jellemzője e frigynek, s a férj, az erős szótól, parancsolástól irtózó, Verlaine-t olvasó „söngájszt” reménytelenül elmagányosodott benne. A kormánypálcáról önként lemondott, méltó társra nem lelhetett, hisz elveiben-álmaiban nem tudták s nem is akarták követni, így otthon is csodabogárként, furcsa idegenként senyvedt korai haláláig. A megtárukkozás, a vallomás, az érzelmi-értelmi kötődés és azonosulás szépsége és melege mindvégig ismeretlen vendég volt Kender Kelemenék portáján. Szenvedte az asszony is az értetlenség kínjait, gyöttrődött a férje más-voltától, örök idegenségétől, keserítette egy-egy csöppnyi lázadás, váratlan kimaradozás, de engedni, meglágyulni nem tudott. Mindig nagyobb volt benne a büszke magahittség, az asszonyi dac, hogysem megnyílhatott volna. S az özvegyként töltött másfél évtized, a birtok megtartásáért, minél jövedelmezőbb műveléséért vívott férfias küzdelem még konokabbá, keményebbé acélozta. Ha férjétől csak markánsan különbözött, fiától – holott a maga módján imádja, görcsösen ragaszkodik hozzá – egy világ választja el. A saját életvitelét, ideáljait kérne számon tőle, erőnek erejével belezsugorítaná a mindig engedelmes kisfiú, a szokvány vidéki földbirtokos primitív sémájába, s mert Pál erre a szerepre végképp alkalmatlan, szívós és eszközeiben változatos harcba kezd ellene. Kenderné „filozófiája” nem vesz tudomást fia felnőtté válásáról és szuverenitásáról. Felfogása szerint a gyermek a szülő függeléke, a gyámkodást, a róla-helyette gondoskodást és gondolkodást zokszó nélkül (sőt főhajtással és örömmel) tűrni köteles, és a szelíd vagy zord parancsuralom mindennapos jótétemény, a boldogulás előfeltétele. Mily hamis és önös fogalmai vannak Kendernének a jogos anyai fölényről, a tekintélyelvéről és a kötelező fiúi háláról és tiszteletéről! Pál minden mocsanányi különvéleményét, félnék önállósulási kísérletét a szülői presztízis elleni merényletnek érzi, s benne a gyűlölt és nem vállalt új korszellemet, a „modern világot” ismeri föl – utasítja el. Ámde ártó szándéknak, aljas gondolatnak nyoma sincs mindebben, „csupán” az erős karakter, a rosszul értelmezett szülői előjogok, a hibás nevelési elvek és gyakorlat, valamint a túltengő, elfajult anyai szeretet gyászos következményeit szemlélhetjük. S Kendernének is fizetnie kell e kóros állapotért, az „erény túlzásáért”, maga is megcsönkul, belevérzik hajthatatlan makacsságába. Mily szívesen ellágyulna olykor, öntené ki szülői büszkeségét, rajongását, érzékenyülne el öregedő asszony módjára – s alig teheti; szinte mindig talpig ridegségbe kell burkolódnia. Rejtélyes idegent, lappangó ellenfelet kell látnia a fiában, kinek érthetetlen világába soha be nem hatolhat. Kicsinyes, önmaga által is megvetett fogásokkal, álságos szcénákkal kell hálát, tekintélyt, szeretetet, engedelmességet zsarolnia, s a nőstís körüli fondorlatok, kínos hazugságok kis híján kizökkentik szerepéből – nem kevés tusakodással gyűrheti csak le háborgó lelkiismeretét. Ami pedig a legfájdalmasabb: látnia kell fia gyöttrő boldogtalanságát, lassú hullását és a pusztulásában komorló titkot: „Nem értette, hogy miért akart elmenni ez a fiú, ez jobban fájt neki, mint az a gondolat, hogy itt hagyja az egyetlen magzatja.”²⁸

Nem gáncstalan művészi tökélyvel végiggondolt és kivitelezett figura a Kender Kelemenné, erélyben és méltóságban nem mindig az a „görög asszony”, akinek az első alkalommal viselt nyakék hatására gondolnók. Az impozánsnak tervezett alak olykor szánalmasan kicsivé törpül, a sorshoz, a jellemhez apróbb-nagyobb következtetlenségek, ellentmondások tapadnak. Török invenciója nem mindig elegendő a viselkedés, a cselekedetek meggyőző motiválásához. Nehéz megérteni például, hogyan engedhette Kenderné oly hosszú pórázra a fiát (Pál éveik jóformán haza sem látogat Pestről!), ha utóbb minden lépésének zsarnoka kíván lenni. A porvárosba szólító parancs is eléggé ötletszerű, nincs elégséges oka, magyarázata – legfeljebb az írói tézisben... (És folytathatók a felsorolást!) Ám több-kevesebb nyersségével, megformálásának egyenetlenségeiben is becses számunkra a matróna portréja. A századforduló valóban létező és roppant jellemző típusát ragadta meg benne Török, a kardos nagyszonyt.

²⁸ I. m. 356–357.

A szülő-gyermek komplexum igazi vesztese és áldozata azonban a fiú. Mint oly gyakran az emberi konfliktusokban, a jobb, az értékesebb kerül hátrányba s bizonyul gyengébbnek itt is. Kender Pál – mily sokat mond a pusztá tény! – egyetlen gyermek. Nagy hajlama a pipogyaságra apai örökség. Ám az adottságot a társtalan, örömtelen gyermekkor, a félárvaság és a tartózkodó, zord anyai bánásmód fokozza csak végzetessé. Hősünk a szerencsétlenül, sok lelki terrorral nevelt gyermek iskolapéldája. Gyötrelmes kötődés és hasztalan menekülésvágy örök ambivalenciájában él. Sohasem tud igazán felnőni, leválni szülőjéről, egy jelképes köldökszínór Pestről is anyjához láncolja. Ezért gondol még legvidámabb perceiben is dühvel és félelemmel az otthonára, ezért oly rémisztő számára a porvárosból kapott levél, s ezért kerekedik fel tüstént a hazaparancsoló szóra. Legalább viselkedésében akar jó fiú lenni, ha lélekben már – sajnos, ott sem teljesen – hűtlenné vált. S az otthon elszenvedett hónapok-évek végigvonszolja a dresszúráról megnyomorított, kudarcra rendelt életek összes stációján. Csupa szorongás, csupa lappangó – néha váratlanul kiszűlő – agresszió, csupa félbemaradt lázadás a porvárosi Kender Pál. Anyjával szemben érzett dühödt tehetetlenségét a köteles fiúi szeretet, hála, engedelmisség, aggodalom szólamaival kompenzálja, felgyülemlett indulatait pedig alkalmas médiumokon, Bakos Pistán, Barta Bertán s Ágotai Mariannán vezeti le. Feleségét egy rossz pillanatában akár meg is gyilkolná! A típusára, lelkialkatára oly jellemző módon rendre elérhetetlen célokat (házasságot Spángli Katóval, nagyvilági élvezeteket, gyáralapítást) tűz maga elé, nehogy a sikernek örülni tudjon. Tegyük még hozzá, hogy Pál önértékelése szerfölött labilis, csak a kóros végleteket, a lelkendező és indokolatlan túleszményítést vagy – s ez a sokkal gyakoribb – a porszemmé degradálót, kétségbeejtő alábecsülést ismeri? Depressziós, neurotikus, szorongással teli létének teljesen logikus végpontja a pisztolygolyó.²⁹

Mindez azonban „csak” szín, árnyalat, kiegészítés, gazdag pszichológiai háttér egy eredendően más lényegű konfliktushoz. Ez a lelki terep kiválóan alkalmas arra, hogy elhordja, siettesse és hitelesítse a kultúrába bódult „falusi Hamlet” tragédiáját.

3.

A *porban* legelső méltatói közül Gellért Oszkár lelkesült szavakkal dicsérette a mesteri kompozíciót,³⁰ Bölöni György viszont úgy vélte, hogy „... néha túl szerte (...) futnak a fonalak az író kezéből...”.³¹ Inkább Gellértnek volt igaza. A mű hagyományos felépítésű, biztos vonalvezetésű, ügyes, arányos tagolású, ritmusában egyenletes és nyugalmas. A voltaképpen elég vézna cselekményt zárt egységgé, totalitássá nem csupán a főhős, Kender Pál személye szervezi, hanem az anticipációk és retrospekciók sűrű hálójá is. Egészen kitűnő például az első fejezet, mert tömör kivonatban „megkondítja” a lényegét, magába zárja, előrejelzi a regény összes fő konfliktusát, komor befejezését és máris plasztikus képet ad a „falusi Hamlet” kultúrával eljegyzett, sodródó személyiségéről.³² Török másik három regényének ismeretében kellemes meglepetés, hogy *A porban* a végkifejlethez közeledve sem lesz türelmetlenül kapkodóvá, megmarad az elbeszélés korábbi csobogása, a körültekintő, részletes motiváció, a ráérős időkezelés. Sőt: az utolsó íveken még elkalandozásra is futja az írói kedvtől. A választási tülekedés némileg rá is burjánzik Kender Pál históriájára. Az aggályos, precíz munka jele, hogy – akár *A zöldköves gyűrűben* – Török itt is elvarr minden szálát, lekerekíti a sorsokat, olykor szinte egy pseudoriport hangvételével.³³

²⁹ Vö. a fentieket a mű egészével, de legfőként 20–21., 24., 44., 66–67., 77–79., 95–100., 105–106., 109–112., 116–119., 164–166., 192–193., 201., 205–217., 232., 244., 308–310., 347–350. Természetesen szó sincs arról, hogy Kender Pál személyiségét eltökélten valamely adott lélektani sémába öntenénk, aminthogy pl. freudi ösztönzésnek, Oidipusz-komplexumnak nyomát sem lőttük a regényben. Az viszont ugyancsak elgondolkodtató – s Török fogékonyságát, lélekelemző érzékét kitűnőre minősíti –, mennyire egybeesik a modern pszichológia véleménye *A porban* látéletével a szülő-gyermek viszony torzulásairól s átkos következményeiről. Vö.: Dr. RANSCHBURG Jenő: Félelem, harag, agresszió. Bp. 1975., különösen 5–32., 79–89., 140–149. és uő.: Jó gyerek, rossz gyerek. Népszabadság. 1974. november 13.

³⁰ GELLÉRT: i. m. 427.

³¹ BÖLÖNI: i. m. 164.

³² Vö. Eberhard LÄMMERT: Az előreutalások. Strukturális. Bp. é.n. II. 193.

³³ *A porban*. 359. és LÄMMERT: i. m. 193–194., 199., 201.

A tételesség, a szándékolt didakszis vádja nemegyszer vette célba szerzőnk regényeit. *A porban* „túlfeszített célzatosságát” Sötér részletesen elemzi.³⁴ A tézisszerűség a kompozíciót is a maga erőterébe vonja: állandóan visszatérő (s néha túl direkt!) fogássá lesz az ellenpontosító szerkesztés. Kivált a regény első felében bukkannunk gyakran erre a megoldásra, de találkozzunk vele utóbb is.³⁵ Csakhogy a szigorú tételesség inkább bocsánatos vétek ebben a műben. *A porban* első regény, szerzője alig cseperedett ki a kamaszkorból, próbálkozásában érthető a görcsös igyekezet, az önfegyelmező pedantéria. A legnagyobb mentség mégis az, hogy Kender Pál történetében a célzatosság egy jogosan lehangoló diagnózis, egy komor, ábrándtalan valóságslátás szolgálatába szegődött. Nem szétfoszló káprázatok, hamis, illuzórikus terápiákat hordozott „megejtő” könnyedséggel. Mint az *Egonban*. S mint *A zöldkőves gyűrűben*.

Botorság volna azonban csak egymást kizáró ellentétként szemlélnünk Török első két regényét, s figyelmen kívül hagyni a bűvópataknai folytonosságot. *A porban* egynémely vonatkozásaival *A zöldkőves gyűrű* előképének tekinthető. Figurák, nézetek, törekvések is emlékeztetnek egymásra. A széthullóban levő, de még így is kedves és könnyelmű, olykor sírig tartó szerelemre képes Ágotai-nemzetség a Józsa-familiát és Putnoky Kamillót anticipálja. A földjeihez szinte érzékenyült áhitattal ragaszkodó, derék Ágotai Manóban könnyű megsejdtetnünk a széna illatától felgyógyuló Józsa nagyapát. A születendő gyermekéért polgárosodni akaró, gyárat alapító, reggeltől estig munkálkodó, tervrajzok fölé görnyedő Kender Pál joggal asszociálja Őz József szigorú moralitását, puritán életvitelét és felelősségtudatát. (Más kérdés, hogy a „falusi Hamlet” nem annyira az utódjáért, mint inkább Spángli Kató és önmaga elől menekül a hasznos életbe, a lázas ténykedésbe, s hogy terveibe belebukva végül is nem teljesíti az Őz József-i küldetést. Megkésett volna vállalkozásával? A század elején már lényegesen nehezebb, jószerével lehetetlen az a metamorfózis, „lélekcseré”, ami a kiegyezés után még elképzelhető volt? Felgyorsult a degenerálódás, az elernyedés folyamata? E kérdések implicite benne feszengnek Kender Pál sorsában, hisz hősünk számára ismeretlen a számtanácsnok konok céltudatossága, büszke tartása.) – Ám akad hasonlóság a két regény lezárásában, végkicsengésében is. Őz József programját a gyermekei viszik igazán diadalra, hogy unokáira még szebb sors várjon. A „falusi Hamlet” krónikájában is a frissen született fiú lesz záloga a reménynek, az ígéretes jövőnek, benne tán megtestesülhet a nietzschei tanítás: „Ne csak tovább – fölfelé is plántáld magad!”³⁶ Halvány a hit, ami e regény utolsó soraiban pislákol, de a mű egyéb részleteiből is kap némi táplálékot. S ebben is diszkrét előzménye *A porban A zöldkőves gyűrű*-nek. „Van még elég ereje, lelki tartaléka a magyar nemesnek az újjászületéshez, a feltámadáshoz!” – hirdeti fennen a második regény. Hasonló sugallatokat – bár igen félénken – tartogat már *A porban* is. „... a família ... talán az ön fiában fog újra felemelkedni. A régi történelmi középosztály mai ivadéka nem mind pezsgőspohár-ropogtató dzsentrik, hanem igen sokan vannak köztük olyanok is, ... (akik) ... a legintelligensebb és legértékesebb elemei ... az országnak. (...) Ez az osztály még több jeles embert fog produkálni. (...) Ön nem írhatja meg az új Iliást, nem faraghatja ki a mélosi Vénuszt, de lehet, hogy a fia új Petőfi lesz – jósolja Weissenberg doktor,³⁷ s az eleven párbajkódexnek tartott Ágotai Menyhért láttán Kender Pál is úgy érzi: „Ez a legnagyobb emberanyag ennek az országnak. Ha egyszer jönne valaki, aki könyv mellé ültetné valamennyiüket ...”³⁸ Az efféle – gyéren feltűnedező – bizakodások nem fékezhetik le a reménytelenség áradatát, s Bakos Pista földfoglalásainak híre³⁹ még önértéküket is kétségessé teszi. Mégis fontos tudomásul vennünk létezésüket: e hajszálgyökerekből lombosodik ki majd *A zöldkőves gyűrű* ábrándvilága!

³⁴SÖTÉR: i. m. 10., 14–15.

³⁵*A porban*. 33., 36., a 6. és 7. fejezet egészében kontrapunkt, 47–48., 50., 54., 89–90., 289. stb.

³⁶Vö.: Így szólott Zarathustra. Friedrich NIETZSCHE Válogatott írásai. Bp. 1972. 239. (SZABÓ Ede fordítása)

³⁷*A porban*. 166–167.

³⁸I. m. 252. Mily ismerős ez az illúzió – szinte még a szófűzésben is! – Mikszáthtól: „... felsőhajtottam magamban, micsoda nemes faj ez a mi dzsentrik. Megvan abban minden, ami becseset a természet adhatott. (...) gazdagon termeli a tehetségeket még a szépművészetek mezején is. (...) ebben az országban van még egy feltöretlen réteg, a dzsentri-osztály, ahonnan érkezni fognak a mi nagyjaink irodalomban és a művészetekben.” Vö.: MIKSZÁTH Kálmán: Emlékezők és tanulmányok: Szinyei Merse Pál (1904) Bp. 1957. 461–462.

³⁹*A porban*. 344–345.

Feltétlenül szót érdemel a művek modalitása, vagyis az elbeszélő viszonya mondandójához. A személyes felhangok érdekesen dúsitják a regények világát, és sokat elárulnak a szerzőnek a póre cselekményen és lélekábrázoláson, a gondolati-logikai szférán túl rejtőző véleményéről, rokon- és ellenszenveiről. A *porban* visszafogott, látszólag szenvtelen dikcióján át meg átütnek a szívhangok. Kender Pál sorsát, veszendő lényét csaknem mindig megértő részvétellel, fájó azonosulással kíséri Török. Kivált a méltatlan vereségek, a gyöttrő-kéjes szenvedések óráiban, a nosztalgikus emlékezőkés és a színes látomások káprázataiban tud egyévolvadni vele. Valóban kritikai distanciával, ridegebb, elhatároló gesztussal egyszer sem találkozunk. Pál mulasztásaira, passzivitására és önámító cselekedeteire bőven akad mentség. Csak nagynéha pillant felülről a maga teremtményére Török Gyula, hogy nem titkolt szeretettel oktassa, pirongassa. Ilyenkor viszont szép „kettőshangzatok” születnek.⁴⁰ Az ágotai dzsentrí-rezervátumot az operettes, mesei stilizálás óvja meg a szerző haragjától, a porvárost és lakóit – Weissenberg kivételével – azonban finomítás nélkül vesszőzi az ironia, olykor a felháborodott szatíra. (A tárgyilagosság példája, hogy Török a „falusi Hamlet” ádáz ellenségeiben is felmutatja az elvétve derengő emberséget.⁴¹)

A *zöldköves gyűrűben* érvényesülő modalitás szimplább és következtetlenebb. Kender Pál történetét szemérmes, tartózkodó felhangok kísérték, itt őszutói, édesbús elégia lebeg a cselekmény egén, s noha gyakorta volna rá ok, vajmi ritkán villan meg az ironia pengéje, a „kettőshangzatok” végül diszsonanciába fúlnak.

Tartogat egy-két tanulságot az elbeszélői nézőpont, a point of view vizsgálata is. Mindkét mű a múlt századi ideált megtestesítő hagyományos avagy auktorális formában íródott. Török főlényes mindentudással mozog a maga teremtette világokban, töviről hegyire ismeri hőseinek múltját, jelenét, jövőjét, lelkük legparányibb mocanáit. Nagy ritkaság, ha valahol jelzi tájékozottságának határait.⁴² Az előadásmód harmadik személyű és múlt idejű, az előrejelzésnek kivált az első regényben, a vezérmotívumos megoldásnak pedig A *zöldköves gyűrűben* hódol inkább. Maradéktalanul illik rá „az omniscient” címke. Ámde szerzőnknek gondja van a változatosságra is, nemegyszer cserélgeti a nézőpontokat. A narrátort mellőzve sokszor láttat Kender Pál vagy Őz József – esetleg egy-egy jelentéktelen figura – szemszögéből. A két alkotás technikájában erős azonosságok lüktetnek.

S mégis: A *porban* előadásmódját helyel-közzel rendhagyóbbnak s szabálytalanabb voltában izgalmasabbnak, modernebbnek, XX. századiabbnak érezzük. Török időnként elhagyja a járt utat, hogy kevésbé kitaposott ösvényekre tétozázzék.

A „falusi Hamlet” belülről fájó sorsának, szakadatlan töprengéseinek meglevenítésére szűkösnek, elégtelennek véli az auktorális forma adta lehetőségeket. A hagyományos előadásmód átleng ilyenkor az én-formába, vagy belső monológjaival, több-kevesebb narrációt keverő tudatábrázolásával megközelíti a perszonalisnak nevezett – s századunkban annyira elhíresült – ábrázolást. Természetesen szó sincs a joyce-i „tudatfolyam” bravúrájáról, megoldását – Erdődy Edit okos terminusával – legfeljebb „realisztikus belső monológ” nevezhetjük.⁴³ Nyelvi-logikai szempontból aránylag feszesen szerkesztett, csak kevés lazaságot, ellenőrizetlen csapongást megengedő részletek ezek, s mégis mellőzhetetlenül fontosak. Az adott pszichológiai szituációt, Kender Pál lelkiállapotát mélyebben és hitelesebben ragadhatjuk meg ezeken a pontokon, növekszik az írói és az olvasói azonosulás, átélés hőfoka, pőrén tárulkozik eléink egy szenvedő lélek. A múlt idő ilyenkor rendszerint jelenbe csusszan át, feltűnik az egyes első személy, szaporodnak a kérdő és a felkiáltó mondatok, megjelenik a szinte tapinthatóan érzéketlen – hangokkal, illatokkal, látvánnyal dúsitott – emlékezés és látomás.⁴⁴

⁴⁰I. m. 146., 169., 328. stb.

⁴¹I. m. 236., 357. stb.

⁴²Vö. például: A *zöldköves gyűrű*. Bp. 1973. 247.

⁴³Vö.: ERDŐDY Edit: Realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda műveiben. Literatura 1974/3. 115.

⁴⁴A regény nyelvi burka több helyütt is hagyományörzés és modernség érdekes elegyét, olykor felemás szimbiozist tárja eléink. Török Gyula stílusának – érthetően – csak kevés figyelmet juttatott az újabb nyelvészeti kutatás. (Vö.: HERCZEG Gyula: A modern magyar próza stílusformái. Bp. 1975. 25., 86.) Rendszeres és alapos feldolgozás híján is nyilvánvaló azonban, hogy szerzőnk a nyelvi

Az én-formával és a belső monológ iránti erős affinitással függ össze írónknak egy másik, ugyancsak érdekes és újszerű elbeszéléstechnikai fogása: a hős sűrűn ismétlődő önmegszólításai.⁴⁵ Kivált válsághelyzetekben, határpontokon bukkan fel ez a megoldás, s némileg rutinná, modorrá is válik Kender Pál számára. Nyelvi-pszichikai szempontból egyaránt hatásosan tolmácsolják a krízist, a szituáció tarthatatlanságát és a döntés szükségét, s tükröződik bennük a lélek őrlő, tetterre serkentő s mégis a meglévőbe kövesedő dualizmusa. (A kettős én, az ambivalencia fakad fel itt is.) Az epikában jelentkező önmegszólítás sajátosságaival, funkciójával tudunkkal még senki sem foglalkozott. Mindenesetre illik rá az a formula, amit Németh G. Béla az önmegszólító verstípusról adott. Kender Pált is „azzal a szereppel való szembenezés, számvetés kényszere hajtja, amely eddigi magatartásának foglalata, személyiségének megnyilvánítója, kibontakozásának kerete volt, s amely most kétségessé, illuzórikussá lett”, és nála is csaknem mindig „önfelszólításba vált át” az önmegszólítás.⁴⁶ Érdemes megjegyezni, hogy önmegszólítással mindössze három alkalommal találkozunk *A zöldkőves gyűrűben*,⁴⁷ s akkor is egészen súlytalanul és mellékesen.

5.

Kender Pál – akár szenzibilitását, végletes passzivitását, netán kontempláló hajlandóságait tekintjük – tipikus művészkalkat. Teremtésre képtelenül is folyvást a Művészetekért epekedik. Mélyértelmű és szimbolikus az a kapcsolat, amely Spángli Katóhoz, „a rejtélyes és csodálatos világhoz”⁴⁸ fűzi. Finom érzékkel tapintott rá Várkonyi Nándor. „*A Porban* (...) a kultúrsovargás és a szerelem tárgyát egy személyben olvasztja össze ...”⁴⁹ A kis énekesnőben inkarnálódik mindaz, ami megformálás közben is inkább a magyar epika realista vonulatában otthonos, noha impresszionista-szeccessziós fogásokra, finom és dekoratív stílusekítményekre nem kevés példát citálhatnánk tőle. Kétségtelen az is, hogy A zöldkőves gyűrű stilsztikumát érettebbnek, tisztultabbnak, a mű nyelvi burkát egyöntetűbbnek, jólesően szabályosnak, harmonikusnak érezzük. Ámde a „falusi Hamlet” befelé vérző lénye, őrlődései és örökkön visszatérő monológjai rászorítják Törököt az első regényben a „formabontó” újra: a szabad függő beszéd sűrű alkalmazására. S ez a kényszerű (?) modernség több elismerést és elmélyülést érdemelt volna Herczeg Gyulától. (vö.: i. m. 25.) Mert igaz, hogy szerzőnk túlonútul óvatosan, szerkesztetten, pedáns, rigorózus stilsztizta módján él csak ezzel az eszközzel (bár a szapora „hát”-ok, „igen”-ek, „istenem”-ek csak becsempészik egy kissé az élőbeszéd lazaságát, pongyolaságát a szövegbe!), az viszont már aligha állja meg a helyét, hogy Török style indirect librejeiből „az affektivitásnak még a Babitsnál tapasztalt mérsékelt jegyei is hiányoznak.” Az ellenpéldák sokaságától eltekintünk. Egy behatóbb vizsgálódás nyilván meggyőzné Herczeg Gyulát arról is, hogy A porban a szabad függő beszédnek szinte valamennyi színét, típusát, funkcióját ismeri és alkalmazza; az egyidejű életviszonyok ábrázolásán túl vállalkozik a múlt megelevenítésére (44., 151–154., 293. stb.), a közeljövőben végrehajtandó cselekvés gondolati előkészítésének rajzára (82., 106., 180–181., 299. stb.), olykor a főhős szemével láttatja a környezetet s ad egy-egy kitűnő portrét (22., 43., 51., 151–153., 158. stb.), de akad példa az oratio recta hirtelen átcsapására (337.), sőt a communis opinio-ra is (352., 359.). Nem vitás: ha a sokféleségben felveszi is a versenyt, a móríci szabad függő beszéd hallatlan életszerűségével, plaszticitásával, színeivel, fűszereivel Török többnyire nem mérkőzhet. Csakhogy Herczeg Gyulának figyelembe kellett volna vennie, hogy az általa idézett – valóban kitűnő – Móríci – és Babits – példák egy- másfél évtizeddel későbbi keltezésűek, mint A porban. S ez az időkülönbség tüstént kiemeli – korántsem Móríciék újításainak rovására! – szerzőink félénk úttörésének, vigyázó „formabontásának” viszonylagos érdemeit.

⁴⁵ Csak egyetlen példát mutatóba: „Ébredj már föl – szidta önmagát –, falusi Hamlet, álomkóros lovag. Feszítsd ki a karod, a lábad, szívód tele friss levegővel a melledet, és próbálj felkelni. Tenni kell valamit, nemcsak elszenvadni mindent. Azt kell mondani, hogy minden mindegy, hogy ezentűl nem tekintesz senkit, semmit, nem bánod, akármilyen történet, hanem egy nagyot lépsz, és ha törik-szakad, a karodba veszed a nőt, akit szeretsz, magadhoz öleled, és nem bocsájtod el többé, ha akár tüzes eső hull is!” (A porban. 129., de lásd még: 23., 132., 136., 169., 288., 300–301., 309–311., 334–335., 338., 351.)

⁴⁶ NÉMETH G. Béla: Az önmegszólító verstípusról. Mű és személyiség. Bp. 1970. 626., 629.

⁴⁷ A zöldkőves gyűrű Bp. 1973. 176., 287., 335.

⁴⁸ A porban. 303.

⁴⁹ VÁRKONYI Nándor: A modern magyar irodalom. Bp. 1928. 226.

Pál számára csodálatos és – elérhetetlen. – A gyönyörködés, a szépség, az esztétikum kultusza, a megfáradás, az erőtlenség és a szomorúság dicsérete, a kifinomult érzelmesség, az érzékszervek nagy fogékonysága illatokra, tapintásra, látványokra – mind-mind szecessziós hössé avatják a „falusi Hamletet”.⁵⁰ A művészettel átítatott szerelemben tárul fel létének reménytelensége, s ennek hatására tudatosan benne az ember oldhatatlan magánya mint „ősállapot”.⁵¹ S ez kalauzolja el a félt és áhított, mindent megoldó és megváltó baudelaire-i Utazás, a Halál gondolatához. Írói teljesítménynek sem utolsó, ahogy az utazás, az eltávozás szándékát a külvilágból a lélekbe, majd a teljes megsemmisülésbe transzponálja Török. Kender Pál – szinte rituális pótcselekvésként – előbb a porvárosi vasútállomáson ögyeleg untalan,⁵² utóbb az olvasásban, az emlékezésben és látomásokban leli meg a maga „imaginárius Tahitijét”,⁵³ még később⁵⁴ a csendes elmúlás terve lesz állandó menedéke, hogy legvégül – utazásnak nevezve cselekedetét!⁵⁵ – meghúzza a pisztoly ravaszát, s „a rejtélyes és csodálatos virág” rajongójának egy virágcsokor hullék az arcába búcsúztatóul.⁵⁶

Az Öz-család krónikájában az érzelmi gyökérzetű élményanyag harmonikusan belesimul az impresszionista jellegű kifejezőmódba; az első regény szikárabb, visszafogottabb stílusát viszont csak ritkán díszítette szecessziós intarzia, ámde közöttük nem egy különlegesen szép, megkapóan dekoratív részlet is akad:

„Egy árva és fonnyadó tearózsa könnyed és finom illata betöltötte az egész szobát. Az éjjeli-szekerényen búsult a virág a gyufatartóba szorítva. A sápadt és szomorú rózsákat mindig szerette Kender Pál, mert ezek a virágok hervadó és mégis csodálatos asszonyokra emlékeztették. Karcsú és fájdalmas nőkre, akiknek még gyönyörű az alakja, finom a bőre, de már apró ráncok pókhálói fonják át az arcukat, és a nyakukat, és a kebiük a két drága halom, olyan már, mint a túlrejt nemes gyümölcs. Illatuk van ezeknek a nőknek, alig érezhető, végtelen finom illat, olyan, mint a tearózsáé. (...) Kender Pál ... nem tudott egy pillanatig sem megszabadulni a gondolattól, hogy durva gyufaszálak közé szorítva, lekonyítva fejét, hervad mellette egy nemes és rafinált kertkultúra virága. Fájt neki az intenzív és mégis alig-alig szűrődő illat. Emlékek támadtak a lelkében, egy rég elfelejtett és elhagyott asszony emlékei.”⁵⁷

Akár ha a híresen dekadens Ady-vers második strófájának prózába transzponált, méltó változatát olvasnók:

„Szeretem a beteg rózsákat,
Hervadva ha vágnak, a nöket,
A sugaras, a bánatos
Ősz-időket.”

(A Halál rokona)

S mennyire illik ez a – nem is kevésbé morbid – nosztalgia a „falusi Hamlet” finnyás, perverzításra hajló, pusztulással eljegyzett személyiségéhez! De a szecessziós stílus (és képalkotó fantázia) példajaként idézhetnők Kender Pál belső monológiát a Katóval együtt csodált természetről,⁵⁸ haldoklásának vízióját a rózsaszínű tórról és a flamingókról⁵⁹ stb.

Sok részletében, érzelmi-gondolati finomságában Kender Pál regénye is szecessziós alkotás!

⁵⁰ Vö.: A porban. 39., 99., 151–154., 158., 177., 182–183., 185., 220., 231–232., 275., 300., 306–307., 330., 339., 359–360. stb. stb.

⁵¹ I. m. 222–224. stb.

⁵² I. m. 133–134.

⁵³ Vö.: LUKÁCS György: Gauguin. Huszadik Század. 1907. (idézi: PÖR Péter: A szimbolista fordulat Ady költészetében. Valóság. 1974/12. 48.) és A porban. 151–154., 157–158. stb.

⁵⁴ A porban. 160–162.

⁵⁵ I. m. 350., 354., 356.

⁵⁶ I. m. 355.

⁵⁷ I. m. 39.

⁵⁸ I. m. 275.

⁵⁹ I. m. 359–360.

PAIS DEZSŐ BEFEJEZETLEN JANUS PANNONIUS-TANULMÁNYA

Az 1973 tavaszán elhunyt Pais Dezső utolsó művének részletét tesszük közzé az alábbiakban. Sajátos szimbólumnak tekinthetjük, hogy ennek a több mint hat évtizedet felölelő tudományos pályának a kezdete és a végpontja egyaránt Janus Pannonius nevéhez kapcsolódik.

Ő maga utal rá: első nyomtatásban megjelent műve – latin szakdolgozata: „Janus Pannonius »Eranemus«-a és a latin klasszikusok” 1910-ben jelent meg (EPH XXXIV, 760–75). Többször mesélte, hogy ezt a művét „golyója”, az ifjú Huszti József másolta annakidején. Valószínű – fűzte hozzá Pais Dezső –, Huszti érdeklődése is ekkor támadt fel a jeles humanista iránt.

A hatvanas évek kutatásainak eredményei újra Janus felé fordították figyelmét. Különösen Tóth István „Janus Pannonius származása” (ItK 1965. 603–13) című tanulmányának helység- és személynévi vonatkozásai, megállapításai foglalkoztatták. Amikor 1971 telén beszámolhattam neki a mikrofilmről megismert [I.] Sevillai kódex anyagáról, első kérdése az volt, vajon az Eranemos szerepel-e benne. Ekkor már – Klaniczay Tibor felkérésére és biztatására – javában folytatta széleskörű kutatásait: szöveggkritikai vizsgálatokat végzett, Janus-monográfiákat, oklevélkiadványokat, régi térképeket tanulmányozott. Klaniczay Tibor eljuttatta hozzá a tervezett 1972-es tudományos ülésszak tematikáját is. Így alakult ki az a terve, hogy kutatásainak eredményeit – hozzászólás formájában – Tóth István előadásához kapcsolja majd (erre utal is a tanulmányban). A tervezett időpontra azonban a munkának csak egy része készült el; közben egyre szaporodtak az átnézett, kicédulázott okleveles adatok; újabb és újabb összefüggésekre derült fény. Szakadatlanul, úgyszólván élete végső percéig dolgozott rajta, küzdve a testi gyengeséggel, panaszolva látása romlását, érezve ereje fogyását – és mégis fáradhatatlanul. Reménykedett abban, hogy még lesz ideje rendezni a gyűjtött és feldolgozott anyagot; ezért nem akarta részletekben, a befejezés előtt kiadni a kezéből a kész töredéket sem.

Amikor Kázmér Miklós Pais Dezső hagyatékát rendezte, a Janus Pannonius – anyagban egy kisebb terjedelmű, befejezett kézirat céduláira bukkant (ezt, a hozzászólásnak tervezett cikket közöljük az alábbiakban). Ehhez csatlakozott még egy, borítékokba rendezett, terjedelmesebb munka cédulagyűjteménye is, ezzel a címmel: „Janus természeti és emberi környezete a gyermekkorban”. A cédulák gazdag hely[név] történeti és okleveles anyagot tartalmaznak; azonban – sajnos –, egy jelentős részük alig olvasható: tükrözik Pais látásának romlását (utóbb a kéziratnak használt korrektúralapok mindkét oldalára írt). Sajnos ezeknek a megfejtése nagyon aprólékos munkát igényel: az idézetek visszakeresése révén, a forrásokkal való egybevetés alapján lehetséges csupán.

Mint már többször is utaltam rá, az alább következő tanulmány eredetileg Tóth István 1965-ös ItK-beli cikkéhez, illetőleg 1972-es pécsi előadásához készült – hozzászólásnak –, Pais maga is többször utal erre a körülményre, Bizonyító adatainak csak egy részét közli itt, a többi – feltehetően –, a terjedelmesebb tanulmány számára tartotta fenn. A tanulmány szövegét – gyakorlatához híven – cédulákra fogalmazta, de már nem nézte át, nem javította ki annak apróbb egyenetlenségeit.

A szöveget a kézirathoz hűségesen alkalmazkodva teszem közzé: követem a szerzői utasításokat a tagolásban, kiemelésben is. Ott, ahol szükséges – és lehetséges volt –, a Paistól csak utalással jelzett részleteket (főként idézeteket) a források alapján – [] jelek közé téve egészítettem ki. Ugyanígy jártam el a nehezen olvasható, vagy többféleképpen értelmezhető helyeken is.

Horváth Mária

HELYREIGAZÍTÁSOK ÉS KIEGÉSZÍTÉSEK A JANUS PANNONIUS SZÁRMAZÁSÁRA VONATKOZÓ ÚJABB ÉS RÉGIBB VÉLEKEDÉSEKHEZ

(Helyreigazítások és kiegészítések)

Janus Pannonius „Kesincei János”-ságának bizonyításmódjához)

Legkorábban: 1910-ben napvilágot látott egyik dolgozatom volt „Janus Pannonius »Eranemus« (a és a latin klasszikusok)” (EPHk XXXIV, 760–75). Most, hat évtized elmúltával – nem éppen a magam kezdeményezéséből – megint belekeveredtem a nagy humanistánk körüli ügyekbe, egészen más oldalról, mint amilyenről ama hajdani dolgozatomban [próbáltam] meg hozzáférközni.

Előre bocsátom, hogy főképpen Tóth István két közleménye ajzott fel erre a megnyilatkozásra. Arra kérem Tóth István kollégámat, aki nyilván ifjabb, mint én, ne nehezteljen meg azokért a ténybeli [két]ségekért és az ezekhez csatlakozó stílusfordulatokért, amelyek közleményeivel kapcsolatban kiváltódtak belőlem. Talán nem lesznek tanulság nélkül valók az ő számára sem.

„Janus Pannonius genealogiája” című előadása a fentebbi közlés szerint a következőképpen kezdődik: „A latin nyelvű humanizmus legnagyobb költőjének, Janus Pannoniusnak genealogiájából három problémára szeretnék rávilágítani: születési helyére, illetőleg családi nevének eredetére, családi státusára és végül nemzetiségére.”

(Az Irodalomtörténeti Közlemények 1965. (LXIX) évfolyamának 5. száma „Adattár” rovatában „Janus Pannonius származása” címen (i. h. 603–13) már foglalkozott a szerző ezzel a kérdéskörrel.) Az előadás során – legalább a közlésből kitetszőleg – a folyóiratközleménybe foglalt „bizonyítást” erősen összevonta, az „adatok” jelentékeny hányadát mellőzte, inkább csak a rájuk alapozott eredményeket közölte. Azért – gondolom, magától értetődik –, főképpen az ItK-beli cikkekre vonatkozólag kellett elvégezнем vizsgálódásomat.

A Dráva-toroknál születés regéje

Először Tóth egy olyan véleményének mondok ellen, amelyre nézve ő Huszti nyomdokába lép.

Huszti (i. m. 1) úgy nyilatkozik Janus szülőhelyére nézve, hogy „valószínűleg Verőce megyében, kétségtelenül a Dráva torkolata közelében” született. Az I. fejezet § jegyzetében (299) meg ezt írja: „Janus a maga szülőhelyét egyébként hangsúlyozottan a Dráva torkolata közelébe teszi.”

A Huszti–Tóth féle Dráva-torkolat elméletéről az alábbi észrevételek – no meg adatok – is kíváncsoknak ki belőlem. Huszti nem jelzi, hogy Janus hol mond olyat, ami szerint szülőhelye a Dráva torkolata közelében volna. Bizonyára Janus Guarinohoz írt panegyrisének a szülőhelyére vonatkozó részletére gondolt.

Csorba Győző fordításában közli ezt Tóth (ItK. 604 és ...) „s én magam is, kit az isten / S jórsorsom küldött hozzád még zsenge koromban / Pannoniának azon részéről, merre a Dráva / Átszeli lágyan a zsiros szántóföldeket, és már / Árját s régi nevét a Dunába veszíteni készül.”

Ennek alapján aztán kijelenti: „a versrészlet nyilvánvalóvá teszi, hogy Janus Pannonius születéshelyét a Duna–Dráva-torkolat közelében kell keresnünk.”

En a fordításból sem ezt következtetném. De az eredetiből meg éppen nem. Idézem az eredetit:

„Me simul hos inter, fatis et sorte Deorum
Pannoniae tellus tenero tibi misit in aevo
Qua mox Danubio mixturus nomen et undas,
Pingvia culta secat leni iam gurgite Dravus.”

(Teleki, I, 28, 485–88 sor.)

Ezt nagyobb hűséggel ekként ültethetjük át magyarra: „Pannonia földje küldött [hozzád] zsenge koromban, onnan, amerre – hogy majd a Dunába elvegyítse nevét és hullámain – a kövér szántókat már csendesedő örvényléssel szeli át a Dráva.”

A pontosabban értelmezett szöveg szerintem nem a torkolat közvetlen környékére illik, sőt még nem is a folyam legalsóbb szakaszára. Erre vall a „mixturus”-hoz csatlakozó „mox”, amit az imént

„majd”-dal magyaráztunk, esetleg választhattuk volna neki a „hamarosan”, „rövidesen”, „nemsokára” megfelelőt is. A legalsó szakaszra tudomásom szerint [nem] a partok melletti művelt földek lehettek a jellemzők, hanem a mocsári erdőségek. Mindenesetre figyelmet érdemlő mozzanat a „leni iam gurgite” – „csendesedő örvénylással” mozzanat, aminek a fordításbeli „lágyan” nem éppen a legjobb tükröztetője. Azt mondolhatjuk, hogy Janus ezzel a felsőbb részében rohamos folyású Drávának lentebb szakaszát jelezte. A Drávának Körös – Somogy megyei szakaszán a lassúbbodás, amint még a Lipszky-sőt a Gönczy-féle térkép hurkai, illetőleg levágott hurkai világosan mutatják, amelyek aztán a torkolat felé mindinkább nagyobb számban és nagyobb mértékben jelentkeznek.

A szülőhely meghatározásával kapcsolatban utal még Tóth Janus következő epigrammarészletére is: „Ille ego et haec cecini Dravum generatus ad altum”, és ilyen fordításban közli: „En magam is ezekről énekeltem, aki a mély Dravánál születtem.” Tóth ezt fűzi hozzá: „Mivel az eredetnél nem beszélhetünk mély Dráva-ról, kétségtelen, hogy itt is a Dráva-torkolatról van szó.” [Tóth megállapítása szó szerint így hangzik: „Kétségtelen, hogy itt is a Dráva-torkolatról van szó, hisz az eredetnél nem beszélhetne még mély Dráváról.”] Furcsa érvelés, hogy mivel a Dráva – amint egyébként más folyók sem – nem mély az eredetnél, ennél fogva a torkolatánál mélynek kell lenni. De mennyire nem kell mélynek lennie, amint tudni illenék, hogy a folyók jelentékeny részénél a torkolatnak vagy torkolatoknak nagyon is nem a mélység a jellemzője. És ez így van a Dráva esetében is.

A Janus életének korai – itáliai – szakaszáról szóló Colocci-féle közlésnek Cseles Márton (1641–1709.) jezsuita Rómában készített töredékes másolatából Kaprinai István felveszi „Hungaria Diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad Regis Hungariae” című (1767.) munkájába és lapalji jegyzeteket fűz hozzá.

Cseles Márton 1641-ben született Rosindoban Pozsony megyében, Nagyszombat mellett. Jezsuita; történetbúvár és vallástudományi író. Meghalt 1709., Sárospatakon (Moenich-Vulkovich, Mírók Név-tára, 17, 31.)

Teleki is átveszi a maga kiadványának „Vitái” közé Kaprinai jegyzeteivel együtt (II, 152–61). Colocci ezzel kezdi: „Janus Pannonius qui a Ioannes vocabatur, fuit ex Pannonia, ex oppido Sirmio, olim Romanorum colonia.” A Colocci-féle adat kerül bele Michael Bombardius „Topographia magni regni Hungariae” című munkájába (150).

Tóth a Szerémsre mint szülőhelyre vonatkozó adattal kapcsolatban ezt írja (ItK i. h. 605): „Pedig Mitrovica városa, amely a régi Sirmium helyén épült, éppen nem a Dráva–Duna torkolatánál fekszik, hanem egész pontosan a Száva partján. E körülményen nem akad fenn Kaprinai István sem, aki a költőről írt életrajzában kitart az idézett felfogás mellett. A szerző [Kaprinai] azonban különösnek tartja, hogy Janus Pannonius nem emlékezik meg verseiben a római császárság korában oly nagy szerepet játszó városról, mint szülőhelyről, bár verseiben említi Sirmiumot.” – Itt egy eléggé érthetetlen tévedése Tóthnak. Nem veszi tudomásul, hogy a Colocci-féle Vita Cseles másolatából Kaprinaitól és Telekitől átvett közlésben a jegyzetek élén ez a felirat van: »Annotationes Kaprinai ad hoc Fragmentum ex S.« És íme a 3. jegyzetben ez olvasható: „Ipse in carminibus suis natale oppidum nuspiam emorat; quod vix dissimulaturus erat, si tam celebri quondam loco primam lucem aspexisset. Alterum est: quod se ad Dravum fluvium ortum dicat epigrammatum suorum.” (És) idézi a „Dravum ad altum”-ra vonatkozó epigramma-részletet. Majd így folytatja Kaprinai (!): „Et quidem ante ostia fluminis huius, eo loco, ubi leni gurgite decurrentem Dravum, mox Danubio nomen et undas mixturum canit in Panegyrico Guarini.” És idézi az idevágó részletet. Kell ennél határozottabb állásfoglalás a „drávai” születéshely mellett? De van további folytatása is. Mégpedig: „Dravi autem, in Danubium semet exonerantis, ostia Nicolaus Olahus Strigoniensium Archiepiscopus Hungariae suae cap. 4. §. 5. non longe a Dráza oppido collocat, Ladislaus vero Szörényius, Sirmiensem Antistes, in Vindiciis Sirmiensibus pag. 33. edit. secundae: duobus circiter miliaribus infra Eszekum ad pagum Almas statuit.”

Úgy látszik, Kaprinainak erre a jegyzetrészletére alapozza Tóth következő kijelentését: „Akadtak mégis jobb belátású szerzők, akik [a folytatás hiányzik: „... Janus Pannonius szavainak hitelt adva a nagy költő szülőfaluját valóban a Duna–Dráva torkolatánál keresték.” i. h. 605]. Meglepő „kifordítása” Kaprinai hivatkozásainak. Szerinte ugyanis Oláh Miklós és Szörényi László a Dráva-torkolatának a helyét jelölik meg, azonban korántsem úgy, mintha Janus szülőhelyei volnának. Ellenben

Kaprinai az, aki az említett Dráva torkolat közelében lévő helyekhez viszonyítva próbálja lokalizálni Janus „drávai” szülőhelyét a következőképpen: „Hic igitur Iani patria circiter¹ quaerenda, non vero in oppido Sirmio².”

Tehát éppen Kaprinai az, aki Janus „patria”-jával kapcsolatban a Dráva-torkolat tájékára: „circiter” gondolt, vagyis valamennyire ő a Tóth István elődje. Ehhez meglehetősen közel áll a mi véleményünk, azzal az eltéréssel, hogy nem a torkolatra vagy a legalsó folyószakaszra következtetünk, hanem a folyam mellékének feljebb eső – nagyjából Körös megyei részeire.

Szerintem, ha Janus számára születéshelyet keresünk, nem kell okvetlenül beleragadnunk a Dráva torkolatába, sőt még a folyam legalsó szakaszának két parti mocsaraiba sem.

Valóban, a Dráva-torok lápos kacskaringóiban a klasszikus ókor sellői egy leendő humanistának nem igen tudtak volna Hippolyte Taine-től indikált miliőt biztosítani.

Térjünk vissza azokra a helységekre, illetőleg helynevekre, amelyeket Oláh Miklós és Szörényi László a Dráva-torkolat lokalizálásával – nem Janus születéshelyével – kapcsolatban felhoznak.

Tóth ezeket jelenti ki előadásában: „Meg kell jegyeznünk, hogy *Drázad* város nem létezik. Sem most, sem régebben. Lehet, hogy sajtóhiba csak s a Dél-Baranyában fekvő *Darázs*, *Dárda* [vagy] a középkorban még létezett *Drávicz(a)* községgel azonosítható. A két hely [melyik a kettő?] valóban a torkolat közelében fekszik, de ugyanilyen alapon akár húsz helységnév (így!) is lehetne a költő szülőhelye.” A cikkben (i. h. 605) ezt írta: „Mivel »Drázad« városnak se térképen, sem régi szakmunkákban nem akadunk nyomára, e helységnév a délbaranyai Dárda vagy Darázs község torzított nevével azonosítható.”

A „torzított”-nak véleményezett nevekhez a következő megjegyzéseket tehetjük:

Darázs Baranya megye délkeleti sarkában a Duna nyugati mellékén Apatintól északnyugat felé. 1403: *Daras* (Csánki II, 242) a Zimontól nyugatra eső Dec déli szomszédságában van egy Dras nevű dűlő. A távolság miatt – ami a mai *Dárda* nevű helyet illeti, annak a hajdani névalakjai:

(Csánki II, 530–1) -*Dravica*

A Drávica, illetőleg Daráca vízfolyás volt Siklóstól délnyugat felő eső Dráva bal melléki részeken (Győrffy I, 248). Volt és van most is Daróca nevű víz [? rajzi] nem a Dunába tartó Dráva végső szakaszán.

Ezek azonban vízrajzi megjelölések és nem településnevek, s így születési helyekre bajosan vonatkozhattak, mert szólni nyilván ama régi korokban sem rendszerint a vízpartokon szoktak.

Azonban egészen felesleges volt az imént ismertetett helyneveket találgatni, csak bízni kellett volna Oláh Miklósban.

Megnyugtathatom ugyanis Tóth Istvánt, hogy Oláh Miklós volt akkora tudós, hogy ő *Drázad* esetében sem a levegőbe beszélt. A *Drazad* tudniillik tényleges név és tényleges hely, sőt nem is akármilyen.

A *Drazad* név és hely nem létezésére vonatkozó kategorikus nemet el lehetett volna kerülnie Tóthnak, ha Csánki Dezső Történeti Földrajzával közelebbi ismeretséget kötött volna.

– Ime, az ebben található adatok: És hogy mi ez a helynév? Világosan mutatja annak, ezért még kétségtelenebbé teszi az eme latin oklevélbeli felvilágosítás: L.[?] Bács vm. Szond Győrffy I, 237. A Dráva torkolatát Drávaszádnak nevezték. Győrffy I, 248.

Savonca Szond alatt Bács Győrffy I. 235–9.

Hut *Almás* 1273: Verőce megye észéki járás Dálya ? északi szomszédságában a Dráva-torkolat közelében délre. Az 1273-tól kezdve adatolható Hagymás nevű Valkó megyei helységnék, illetőleg eléggé jelentékeny városnak felel meg, amely az 1273-i oklevél szerint: „Poss. Hagamas (Hagmas) . . . sita iuxta Danubium ubi aqua Drawe in ipsum Danubium descendit, cum tributo tam in fluvio Drawe quam Danubii constituto” (Csánki II, 283). Lipszky: „*Almás* h. *Almash* ill. Pagus C. Veröczensis” (VII bb 30).

¹ En ritkítottam

² Ehhez csatlakozóan Szerém:S[z]irmium helyére vonatkozó nézeteket ismertet. A jegyzetet így fejezi be a kitűnő tudós jezsuita: „Ab hac autem positione multis passuum millibus longe abest Dravus, eiusque ostium.”

János primás két jeles János unokaöccse. — *Csezmicze* nem *Csázma*.

Miután kiderült, hogy a Kaprinai (i. m. II, 391) közölte 1460 február 16-i keltű pápai oklevél szerint a pécsi püspökké lett Janus Pannonius II. Pius pápa — mint Aeneas Silvius Janus barátja és pártfogója — „Johannis *Cesinge*” néven nevezi, „hivatalos” nevéként több mint száz évig ez szerepelt a magyar tudománytörténetben.

A *Cesinge* névre adatokul szolgálhattak még a Janus halála után készült, de hiteleseknek tekinthető plakettek is, amelyeknek körirata: „Ioh. *Cesinge* Ep. Q. Ecl.” (Vö. Tóth: ItK i. h. 612).

Janus „hivatalos” neve körül 1879-ben történt fordulat Fraknói Vilmosnak „Vitéz János élete” című munkájában (8) jelzett felfedezésével: azzal, hogy a vatikáni levéltárnak Theiner Ágostontól kiadott regestái közül az egyik szerint „Johannes de *Chesmicze* fordul elő egy 1459-i pápai oklevélben. Fraknói ezt az adatot nem éppen körültekintően, mondhatni kapásból Janus Pannoniusra, mint Vitéz Jánosnak nővére révén unokaöccsére vonatkoztatta és az ő hatása alatt így Janussal kapcsolatban a *Cesinge* nevet a „de *Chesmicze* vagy *Csezmiczei* váltotta fel.

Tóth István dolgozatában és előadásában (ItK i. h. 606 és ...) kimutatja, hogy félreértés forog fenn, és — megítélésem szerint — megnyugtatóan igazolta, — és ez, amit érdemül kell elismernünk —, hogy a két oklevél adatai két különböző személyre vonatkoznak.

Több tekintetben szerencsésen számol az e téren abból adódott körülményekkel, hogy Vitéz Jánosnak két János nevű unokaöccse volt, mégpedig mindketten eléggé hasonló életmenetűek, úgy, hogy a kettejükre vonatkozó, illetőleg vonatkoztatható némely adatok, tudósítások keveredhettek és a személyiség tévesztéshez alkalmat szolgáltattak.

Így éppenséggel nem súlytalan érvelési mozzanat Tóthnál (ItK i. h. 606–12), hogy Janus Pannonius alias „Johannes *Cesinge*” 1460-ban jóváhagyott pécsi püspöksége előtt a kellő egyházjogi — papsági minősültség hiánya miatt nem lehetett titeli prépost, ellenben az a „Johannes de *Chesmicze*” visélhette ezt a tisztséget, akinek, mint unokaöccsének segédjéül és helyetteséül való engedélyezését 1459-ben, vagyis az előző évben kéri a pápától a nagybátya váradi püspök Vitéz János. Ugyancsak elfogadható érveket hoz fel amellet, hogy a férfiágon való unokaöccs az a „Johannes de *Chesmicze*”, akit Mátyás király 1459. szeptember 23-án kelt rendelete szerint királyi személynöki feladattal bíz meg a Fülöp család ügyében (ItK 607–8).

Tóth e körben felhozott több adatának és ezekhez kapcsolódó bizonyításmenetének ellenőrzésébe nem kívánok bebecsátkozni.

Miután azonban szerintem is elfogadhatóan igazolja Tóth, hogy az adott esetekben a „de *Chesmicze*” név nem Janust illeti, a célt eltúlozva feleslegesen azt törekszik bizonyítani, hogy egy ilyen név nem is illethette őt, és egyáltalában nem is lehetett neki köze ahhoz a bizonyos — az unokatestvérével kapcsolatban feltűnő — *Chesmicze* nevű helyhez. És itt aztán többszörösen elveti a súlykot. A nem egyszer teljesen érthetetlen tévedések kimutatását sajnálatomra nem mellőzhettem, minthogy nem akarom, hogy az eddigieken kívül — az övéi révén — még további hibák keringjenek Janus Pannonius körül.

Ennek a mozzanatnak a behatóbb megbeszélésére utóbb fogok visszatérni.

A költő saját emlékeibe nem csekély erőszakkal behámozott Dráva-torkolat árja ömlik bele a Duna helyett *Chesmicze* elleni érvelésbe.

Itt aztán furcsa dolgokról értesülünk — mármint (ItK i. h. 608): „Ezzel szemben *Csezmicze*, újabb nevén *Csázma*, a Duna–Dráva torkolattól mintegy 200 km-re fekszik. Ez a nagy távolság kizárta teszi azt, hogy ez a község lett volna Janus Pannonius szülőhelye, mégha középkori viszonylatban nagyobb távolságra is gondolhatnánk e téren.¹

— Hol is van *Csázma*? Belovár Körös (Körös! — P. D.) megyében fekszik, ahol a *Csázma* folyó a moslovinai gránithegyeket nagy ívben folyja körül, és a Szávához közel egyesül a Lonjával. Költőnknek tehát a *Csázma* folyót, vagy legalábbis a Szávát kellett volna említenie szülőhelye körülírására, nem pedig a Duna–Dráva torkolatot. *Csázma* egyébként eredetileg várispánság volt, Dombróval és Ivaniccsal területileg összefüggött, és ahogy Pesty Frigyes megjegyzi: hatalmas püspöki tartományt mutatott. — A csázmai főesperesség 78 plébániából állott: Ó-Csázmán vár is volt, amely terjedelmes területnek volt a központja.”

¹ A „mégha” — kezdetű részt nem értem. — P. D.

Az idézett cikk részletben – sajnos, nem tudom másképpen mondani – hemzsegnek a hibák, mégpedig eléggé szarvasak [is] és nagyobb részt szükségtelenek! – Érthetetlen, hogy Tóth, aki jegyzetben hivatkozik Csánki Dezső „Körös (!) megye a XV-ik században” című munkájának 20. lapjára, nem jött rá arra, hogy a hatalmas méretű Körös megyében volt és van ma Belovár Körösben *Csázma*, illetőleg *Czma*, és van, de ma nincs *Cse[s]zmice*. Mindenesetre különös, hogy Pest[y] nem tartotta szükségesnek megemlíteni, hogy van egy *Csezmice* nevű hely is. Tóth nem hivatkozik e tekintetben Pestyre, és így nem derül ki, hogy tőle hagyta-e magát félrevezetni abban, hogy az ő számára csak *Csázma* van, illetőleg *Csezmice* is *Csázmává* lesz.

Tóth (ItK i. h. 608), amikor előbb idézett nyilatkozatában – a *Csázmá*-val egybekötött *Csezmice*-ről „felvilágosít”-ja a jóhiszemű olvasóit, – mint láttuk – egyebek közt ezt is írja: „Ó-Csázmán vár is volt, amely terjedelmes kerületnek volt a központja.” És ezt a hozzátartozó jegyzet szerint ő Csánki Körös (? Körös) megyéjének 20. lapjáról meríti, ahol Csánki *Cse[s]zmice*-ről mondja ezt (fentebb idéztük). Vagyis Tóth *Csezmice*-t Ó-Csázmá-vá alakítja át. [Megint] megtakarította azoknak a ... tudni véhetőeknek a figyelembevételét, amelyeket Csánkinál (i. m. 71. 113–4) megtalálhatott volna. Merthogy *Ó-Csázma* csakugyan volt, csak hogy semmi köze nem volt *Csezmice*-hez, hanem *Csázma* helységnek – városnak és később várnak valamilyen mellékrésze vagy melléktelepe: az itteni káptalan birtoka lehetett.

Csánki idézett helyén ezt olvashatta: „E tájon (Belovár hely, valamint ennek délnyugati szomszédságába eső, Felső-Szerdahely: ma Sredice-Velike környékén) kereshetjük: *Cse[s]zmice*t, melyet a Mátyás király idejében egy idevaló nemes család európai nevű tagja: Janus Pannonius, a világius költő főpap tett előttünk hírnevessé. A XV. században azonban egyik *Csezmice* (Alsó) az Egerváriaké volt; hajdan, az Árpádok idejében pedig vár is állt itt, mely terjedelmes kerületnek volt a központja.”

Ha némi figyelmet szentelt a Csánki-féle munka mutatójának (i. m. 138), nehéz volt észre nem venni, hogy számos tételben van utalás *Csázmá*-ra és különféle vonatkozásaira, de – ha kisebb mennyiségben is –, találhatók (uo.) utalások *Csezmice*-vel kapcsolatban. Így például megdudhatta volna Tóth, hogy a zágrábi püspökség kamarcai (nem csázmái) főesperessége – egyik plébániája: (1334.): Eccl. B. Virginis in Chesznicha (helyesebben Chesmicha. Azaz: *Csezmica*, *Csezmice*. (1501-ben: Pleb. de inferiori Chesmycze. 215. l.) Belovár környékén (kel.) feküdt.”

A „*Csezmice* = *Csázma*” azonossághoz különben Tóth ragaszkodik ifjú Vitéz Jánossal, illetőleg szerinte *Csezmicei* Jánossal kapcsolatban is, amikor (ItK i. h. 611) ezt jegyzi meg róla: „Ifjú Vitéznek szlavóniai származása is ... csázmái, *csezmicei* születésére utal.”

Mindenesetre csudálkozom, miképpen nem ismerhette fel Tóth, hogy *Csezmice* és *Csázma* nem egy, de annyira más két hely, hogy körülbelül 30 km-re eshettek egymástól. A nevük etimológiailag összefügg egymással, illetőleg a *Csázma* hely neve azonos a mellette elhaladó *Csázma* folyó nevével, amelynek bal partján feküdt.

Tehát mivel *Csázma* helynek mint Janus szülőhelyének teljesen ritkított légből kapott feltevését csupán saját magának számíthatja fel Tóth, felesleges volt eljárni a *Csázma* hely és a Száva folyó távolságának a mérckelésével, ami egyébként nem a *Csázma* és az ezt felvevő Lonja mentén, de légvonalban több mint 25 km.

Tóth *Csázmán*ak saját maga költötte szülőhely voltát még azzal is cáfolja, hogy Ivanich Pál, aki csázmái kananok volt, azonkívül Janus idejében Vitéz János legközvetlenebb környezetéhez tartozott, egyszersmind meghitt barátja Janus Pannoniusnak, nem szól arról, hogy ez *Csázmán* született volna. – Nem ismervén, hogy *Csázma* nem azonos *Csezmice*-vel, Tóth itt valami olyan féle esetet konstruál, amelyben ő egy ökölvívóhoz hasonlít, akinek látomása volna, hogy a maga árnyékát földre küldi és a legyőzött „ellenfelet” a döntőbíró szerepében egy füst alatt ki is számolja.

A délkeletről északnyugat felé menő, majd a *Csázma* helység irányában délnek forduló *Csázma* vize észak felé alakult (?) felhajlásától jobbra – valószínűleg körülbelül 8–10 km-re eshetett *Csezmice*, sőt lehetséges, hogy egy ilyen nevű patak mentén volt.

Itt jelzem, hogy – mint látni fogjuk – nem egészen lényegtelen, hogy *Csezmice* és (az?) az egykori Dráva csak talán valamivel több mint 30 km-re lehettek egymástól, míg *Csezmice* meg a Száva távolsága légvonalban legalább 50 km.

Csezmice-vel kapcsolatban még majd lesznek adalékaim, valamint megjegyezni valóim.

A fentiekből tehát kiderül, hogy a közleménynek az „Adattár”-ba való beosztása nem volt a leghatékonyabb, mivel – gondolom – eléggé meggyőződhattünk róla, hogy éppen az adatokkal, illetőleg az adatok kezelésével áll különösen hadilábon a szerző és ezt a [hadi? lábát] előadásában is megtartotta.

Péterffy Ida

HORVÁTH ÁDÁM LEVELE CSUTOR JÁNOSHOZ¹

A' magyar nyelvért s'ohajtás – ezt a címet adta Horváth egyik, még „füredi poéta” korabeli verses levelének. Egész élete jellegéje lehetne e mondat, mert az anyanyelv sorsa felett érzett aggodalma évtizedek múltán sem csitult. Inkább fokozódott: a „s'ohajtás”-tól a reménytelenségen át a kiáltásig, Csutorhoz intézett levelében – 1813-ban – a „Lélek Harang” megszólaltatásáig. A lelkesítő dalairól, vidámságáról híres, Arionnak, Orpheusnak szólított Horváth gazdag kedélyvilágának legsötétebb árnyalatait ismerjük meg azokból a barátaihoz intézett bizalmas leveleiből, melyekben a magyar nyelvhasználat mostoha sorsa felett érzett aggodalmát fejezi ki. Nem a nagy nyilvánosságnak szánta sorait. Jelzett korábbi levele mégis – „híre nélkül” – megjelent nyomtatásban: *Révai Miklósnak a' hazáját szerető Horváth Ádám Füredről. 1785.* címmel. Akkor még ifjan és bizakodón csak „s'ohajtás”-nyi keserűség került a biztató sorok közé: „nem vész el azért régi nyelvünk rangja; Hogy sok Hazafinál idegen a hangja.” Az „Úrfiak”, az arisztokrata ifjak, kikből az ország vezetői kerülnek majd ki „Nőnek Német, Olasz, Frantz Társaságokba. Idegen tselédek forognak mellettük.” A bajok felsorolása mellett mégis buzdítja Révai:

Írj, édes Magyarom! Írj, és sok néma Magyarnek
Hallgasd meg kötözött Angyalí nyelve, szavát.
Nógasd a' restet, sőt néha jutalmat is ígérj:
Biztatgasd az erőst, és, ha ki gyenge, segítsd.
Nemzedet ezt néked meg fogja köszönni sokára
'S emleget a' Magyarok'hajdani Nagyja között.²

A jóslat valóban „sokára”, de bevált. Ma már nemcsak a Révai „nagyságrendű csillagok”-at tartjuk számon, hanem azokat is, kik serkentették őket, s akik távolról ugyan, de élénk figyelemmel kísérték a magyar nyelvért vívott harc győzelmes kimenetelét. Utóbbiak közül való volt az irodalmi életünkben „névtelen” *Csutor János* is, kihez csaknem három évtizeddel a Révaihoz intézett levél után Horváth ugyancsak verses levelet ír. Ez esetben bizonyos volt abban, hogy nem kerül nyilvánosságra a magyar nyelv akkori helyzetéről vallott rendkívül elkeseredett nézete, leplezetlenül őszinte szava:

¹ Csutor János „1790-ben még Tapolcán élt, tanult, ügyvédi vizsgát tett, és az 1800-as évek elején megyei (Zalai) alügyésszé majd tiszti ügyésszé választották. Viosz Zsuzsannát vette feleségül.” „Salomvári birtokát vagy az asszony hozta a házhoz, vagy ügyvédi jövedelméből vásárolta.” „Az ő fia volt az 1813-ban Salomvárott született Csutor Imre.” „1845-ben megyei aljegyző. Közvetlenül a kiegészítés után választották első alispánná, és állásában maradt az 1870-es évek végéig.” „Alkalmassint az ő alispánságának idején bízta meg a megye Nagy Imrét, Vághelyi Dezsőt és Nagy Gyulát a megyére vonatkozó középkori oklevelek kiadásával.” – DEGRÉ Alajos: A helytörténetírás és a történetkritika kezdetei Zala megyében. Levéltári Szemle 1973. 1. sz. 54.

² Révai Miklós' elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai. Függelékül hozzájuk adunk másoknak is némely hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is. – Pozsonybann. 1787. – Horváth Ádám Révaihoz intézett verses levele a 262. lapon. Közlő ABAFI Lajos: Horváth Ádám egy kézirata. Figyelő, 1876. I. k. 230–231. – Kézirat másolata MTA Kt. Régi és újabb írók 4r. 41/2. köt. 35. sz. 67.

— — — lantom nem tud mást, mint szomorút zengeni
Tsak requiemet, és azt is örököst énekleni.³

A' naponként temetkezni készülő nemzet-ről szóló gyászos panasza mindmáig kéziratban maradt. Címe csak ennyi: *Edgy jó Baráthoz névnapra*, de tartalmából kitűnik, hogy Csutortól az 1813. évi dec. 24-i Ádám napra kapott levélre válaszol, s egyben ő is névnapot köszönt. A levél keltezését nem jelölte, de ismerve gyorsaságát feltételezhető, hogy már a dec. 27-i János napra elküldte levelét.⁴

Csutor János Horváth régi ismerőse, kivel megyegyűléseken, baráti összejöveteleken találkozott. „1810-ig megyei főügyész volt de még 1814-ben is a megyegyűlések legszorgalmasabb látogatói közé tartozott.”⁵ Mint közéleti személynek szüksége volt a latin nyelv ismeretére. Emellett németül is értett. „Tsutor János Úr — írja Horváth — több Ns. Vrgyék Tábla Birája Németből fordít némelly betses munkákat.”⁶ Mint maga vallja Horváthhoz küldött névnapot üdvözlő levelében:

Apollóval nem volt eddig szövetségem.
'S tsupán a' Szépeknek bájoló példájja,
A' Muzsáknak itten kerengő szép nyájja
Ragadott annyira, hogy mázolni mertem
E' verseket 's kiváltt néked megküldöttem.⁷

Levelét „*Salomvárot*” keltezte „December 23-kán 1813-dikban.”⁸

A különböző reális pályákon működők verselése gyakori volt e korban. Már az iskolában tanították a versírás szabályait, s nem lehetett ennek tudása nélkül művelt ember valaki. Úgy vélték, hogy az anyanyelv gyakorlásával hozzájárulnak annak csiszolásához és általában létfenntartásához. Ünneptélyes alkalmakkor, vagy fontosabb mondanivaló esetében kötött szótagszámban, rímelő sorokban írtak. Csutor 6 + 6-os tizenkettesekben, Horváth az általa kedvelt 8 + 7-es változatban. Mindketten páros rímekkel. A maguk válaszott kötöttség mellett meglepő otthonossággal mozogtak mondanivalójuk tolmácsolásában. Csutort, a jogászt a *Götsei Helicon*-hoz tartozó „Poetriák” „*Honnyi hangon írt szép énekjei*” ihlették verses levél fogalmazására. *Dotzi Teréz*, a kesergő özvegy Pusztá-Kálocfán, *Tuboly Erzs* és *Rozi* „igen szép két kisasszony” Nagylengyelben, *Kazinczy Klára*, Horváth nevelt leánya Petrikeresztúron kelt levelei, versei, dalai nagy lelkesedéssel töltötték el.⁹ Az akkoriban Zala megyéhez tartozó Sümeg, Füred, Keszthely fellendülő irodalmi élete, s most a „*Szép Nem kiderült ditső kellemet*” — a göcseji nők magyarnyelvű irodalmi próbálkozása — nagy reménnyel táplálják:

Szép dolog valóbann: hogy Zala mentébenn,
Egymást váltó, hegyes, völgyes környékébenn,
Nem tsak Bacchust, Horát, Pánt, s Faunust esmérjük,
'S Temjényünkkel tsupánn ezeket tisztellyük:

³MTA Kt. R-u-i 4r 41/I.K. 32. sz. 82. l. Kézirat másolat.

⁴További János napok: jan. 27. és 31., febr. 8. stb.

⁵DEGRÉ Alajos — SZENTMÍHÁLYI Imre: Egy adalék Pálóczi Horváth Ádám életéhez. *Göcseji Helikon* 4. sz. 1973. 72.

⁶Horváth Ádám levele Fodor Gerzsonhoz. — Közli ABAFI. Figyelő 1876. I. k. 46.

⁷MÓZSA Ernő: Tsutor János ismeretlen levele Pálóczi Horváth Ádám hagyatékából. *Somogy Megyei Könyvtár Közleményei*. Kaposvár, 1960. — Kézirat másolata MTA Kt R-u-i. 4r 41/I. k. 46. l. Ezen Ts-vel szerepel a vezetéknev. Szentmihályi Imre (Zalaegerszeg) közlése szerint a család Cs-vel írta nevét.

⁸Salomvár, Zalaegerszegtől nyugatra, a Zala folyótól délre eső dombvidék szélén. Gótikus, részben csúcsíves várrommal.

⁹A „*Götsei Helicon*”-ról részletes ismertetést ad PÉTERFFY Ida: Horváth Ádám levelezése „poetriáival”. *Göcseji Helikon* helytörténeti kiadvány 7. sz.

... butszván Apollo Pindus, 's Parnasszustól,
Ama tsuda tevő Kasztáli szent kúttól,
A' Muzsák, 's Gráziák szép társaságann
Hozzánk tért, 's itt fészkel – a' Scythák honnyában.

Hej Barátom! Ditső kilátás ez nekünk,
Méltán örvendezhet élledő vidékünk.

Csutort örömeben túl messze ragadta képzelete. Ezt maga is érzi:

Rázod erre látom fejedet Barátom,
Pedergeted Bajszod; s nevedet, hogy tátom
Illyesekre számat – tudván az időket,
'S ezekből várhatván a' bus jövődöket.

A kor, a 19. sz. második évtizedének szövevényeibe, a fejlődést gátló alapvető tényezők sokaságába mai történetírásunk a tudományos vizsgálat reflektorfényével világított be, s feltárta politikai, gazdasági, társadalmi életének törvényszerű összefüggéseit. Horváth és Csutor 1813-ban váltott levelei arról tanúskodnak, hogy „*tudván az időket*” miképpen éreztek, vélekedtek ketten személyszerint az akkor élő értelmiségiek közül a nyugati végeken. Hasonlataikat a nagy klasszikus költészet példáiból vették, de alapjában való dolgokról, saját égető problémáikról írtak. *Koruk hiteles üzeneteként olvashatjuk soraikat:*

... a' Hazának Zsírját emésztő sok nagyok,
Kik nyilván már arra törekednek magok,
Hogyan siettessék végső romlásunkat,
Sírba temethessék szép szabadságunkat.

Kik mind külső földre elhordván kintseket,
Ott henyé hívságra fordítyák ezeket.

A „sok nagyok” alatt Csutor a „*Báró avagy Mágán*”-t érti, de nem marad adós a köznemesség bírálatával sem:

A kisebb Nemesség, bár huz törvénnyéhez,
Ragaszkodik inkább az anya nyelvéhez,
De mivel nem tanul, 's más részről tsak henyél,
'S amit néki sugnak, mindent jónak itél,
Nem tsak nem nyom semmit, sőt tudatlanságból
Gyakran jó részt leront szép alkotmányából.

Tanulatlanság, henyeség, tudatlanság ... súlyos jelzők! Különösen egy közéletben jártas, tapasztalt egyén tollából. Reménytelenség és kudarcok húzódnak meg a következő sorok mögött:

... fent maradnak edgy két Hazafiak,
Kik a' Haza mellett szólni mernek, 's tudnak.
De ezek a többség ellen mit tehetnek?
Kivált, mikor mindjárt megfenyegettetnek ...

Mit használ, ha mondják, hogy vokok törvényes,
 'S azért állítások nem is lehet vétkes,
 Arra azt felelik, most a szükség készítet,
 'S ez velünk most minden Törvényt félre tétet

Csutor meggyőző érveket sorakoztat fel elkieseredésének indokolására. Horváth, ki maga is mint „több Ns. Vrgyék” táblabírája rendszeres látogatója a megyegyűléseknek, ugyancsak jól ismeri a közélet buktatóit. Emellett irodalmi életünk visszásait, s az anyanyelv mostoha sorsát is. Csutor panaszára tőle szokatlan szenvedélyes kifakadással válaszol: „*Való Muzsám, hogy te már vén 's lassú vagy a' vigakra,*” Elfogyott már kedve, s „*mintha szégyenlőné*” is „*edgy magva szakadt nem*”, a „*mindjárt elhunyt maradék*” „*Ina szakadt lábainak táncz notákat danol*”-ni. Ő írja ezt, ki „fél Magyarországot mulattatta” valaha vidám dalaival. Kinek hajdan „sorsunk aranyabb idejében, Vagy öröm hangokkal jádzó lantot adtak kezében, Vagy a' vig innepléseket megülni segítették: 'S örülni öszvesereglett népség közé vezették.” – Tagadhatatlan, hogy panaszát nemcsak országos gondok, bajok sugalták. Egyéni életének múltó évtizedei, fogyó élettereje, betegsége, anyagi gondjai is meghúzódik e keserű szavak mögött. Talán soha nem érezte olyan fájdalmasan, hogy „dühös tánczos” ifjúsága örökre elmúlt, mint éppen most, hogy nemrégien lezártá vidám bordallokkal, tüzes táncnótákkal, szerelmes énekekkel, pajzán rigmusokkal teli *Ötöd-félszáz Énekek* c. gyűjteményének egy életen át gyűjtött, szerzett gazdag anyagát. Tudta, hogy kurucdalokat, forradalmi szövegeket, a „Bétsi német”-re írott gúnydalokat tartalmazó kötetét nem engedi a cenzúra nyilvánosság elé. Amit leírt, a késő „Maradék” számára őrizte, posthumus művének tekintette, sok más munkájával együtt. Érthető, hogy Csutorhoz intézett levelében még reménykedését is olyan hasonlatokkal fejezi ki, melyeket csak nagy indulat dobhatott felszínre:

— — ha számosan any nyelvünkön irnak,
 Felébresztik a' haltató méregtől elaludtat,
 Sőt a' megbűszhödött Lázárt is; — 's harmadnap halottat;

Horváthnak, aki nemcsak népdalokat, hanem népi szólásmondásokat is gyűjtött,¹⁰ s becsülte a „pórok nyelvét”, már jóval korábban is vallott kedvenc gondolata, hogy „számosan” beszéljenek, írjanak magyarul, mert csak ez segítheti elő nyelvünk fennmaradását és fejlődését. Szeretné, ha sok „néma Magyar” hallatná szavát, gyakorolná „meg kötözött Angyali nyelvét”. Révált is arra felhívást, hogy

— — a' melly fálnak hirtelen rakása
 Esik, hamarabb történik romlása.
 Kezdjük azért alatt, tsak lassu munkával,
 Míg minden társ több több társat hoz magával.

Ezért ösztökéli barátait, ismeretségi körét, hogy írjanak, gyakorolják a nyelvet. Ez az oka, hogy Göcsejben való letelepedése után a műveltebb, olvasó nőket verselésre biztatja, kötött szótagszámban való gondolkodásra serkenti.¹¹ Ez az elv vezérli, amikor kárhóztatja az írói kedvet már csírájában elfojtó recenziókat. Nem a tárgyilagos kritikát ellenzi, hanem azt, amelyik nyilvánosan megszégyenít, gúnyol, vagy kinevetésre készítet. „*Biztatgasd az erőst, és, ha ki gyenge, segítsd*” — írta 1785-ben, s élete végéig megtartotta humánus felfogását, s nyilvánította jó pedagógiai érzékét. Szemléletében a népművelő szándék mellett politikai szempont is érvényesül: „*mi szükség volt* — írja pár évvel később, Kölcsey túlzó bírálatával kapcsolatban — *Olyan motskolódásokkal kakaskodni a' szomszédoknak, a'*

¹⁰ Ezer-hat-száz Példa-beszédek és rész szerint egyenes értelmű hathatós Jeles- Mondások, melyeket, mint régieket, de az Országnak egyik vagy másik kerületjeiben, sőt nagyobbára Ország-szerzte közönségeseket, ösze írt H. Amus. [Adamus]. Mind a mai napig kiadatlan mű. — Az Ötöd-félszáz énekek 1953-ban jelent meg kritikai kiadásban (Bp.) BARTHA Dénes és KISS József munkája.

mit ők ekkora mértékben magok sem mondtak volna.”¹² Kazinczy ugyanekkor tisztán esztétikai nézőpontból ítélt: „örvendek, hogy azok nem fognak írni, a' kik olly hamar elengedék ijeszteni magokat a' Kölcsi recensiojok által.”¹³ Közben nem gondol arra, hogy a kor legnagyobb költője, Berzsenyi is kedvét veszve hallgatott el! Kár, hogy az ádáz „pennatsáták” idején még nem ismerték fel, hogy a haladás érdekében csakis kettőjük nézetének dialektikus egységéből, – az esztétikai szempontok szemelődött tartásával végzett széleskörű irodalmi műveltségre neveléssel – származott volna komoly eredmény. „Kezdjük azért alatt, tsak lassú munkával. . .” az ifjú Horváth bölcs szavát nem fogadták meg, az „öreg Horváth”-ét meg sem hallgatták. Jóformán csak közvetlen baráti körére szorított hatása.

„Nimfáim szép verseit Úgy nézed mint edgy várható feltámadás jeleit” – írja a bizakodó Csutornak. – „A' nyelvnek még olly nagy erőt mersz tulajdonítani. . .” „Ámbár én e' remény felől, tsaknem kétségbeestem, Nem bánom azt ott keresni; a' hol régegn kerestem.” Utóbbi pár szava mögött meghúzódik a felismerés: bármilyen fontos az anyanyelv művelése, egymagában nem elég az ország bajának, a társadalom valódi problémáinak megoldására. Jogunk van ezt feltételezni annak a teljes őszinteséggel írott levelének ismeretében, melyet legjobb barátja, a közeli Nagylengyelben lakó Tuboly László leányának küldött. „Sok szép tselekedeteket tett immár életében, Szegényeknek és árváknak ő mindég pártfogója” – írja Tuboly Erzi az 1814. évi májusi születésnapjára köszöntőjében.¹⁴ Horváth elhárítja a „feles ditséreteket”-et, s részletesen fejtegeti a jótekonyságról vallott nézeteit. „Jó munka ugyan”, de „Hány van a' kit kisegíteni nints erőm inségéből, Hány a' kit gyarapitanom nem lehet, mertt nints miből.” „Edgyes erő már nem használ” – s „Hánynak van nagyobb szüksége, mint ez a testes élet. . .” „A, tudomány terjesztésében és erkölts javításbann Olly sokak az akadékok, hogy a' legnagyobb Lélek” sem „bírhát vélek.” „S hogy valami jobb épüllyön össze (kell) dűlni mindennek.” (Kiemelés utólagos.) – A levél nem postán ment, kézzől kézbe adták a régi jakobinus Tuboly László házába, kit Ferenc császár megfosztott megyei tisztségétől. Horváth legbizalmasabb barátja leányának mert csak így írni. Tudta jól: „ha ezt most mi írjuk Vagy elveszünk vele edgyütt, vagy legalább megríjjuk.” Még hozzáteszi: „a' mit köz haszonra, 's örök haszonra tennénk” „el kell rejtenünk,” „Ha midőnn a' jó dolgokba nem leszsz annyi akadék” „Hasznát vehesse munkáinknak edgy boldogabb maradék.”¹⁵

„Legalább téged szeretlek meghagyni hiszemedbenn” – folytatja Csutornak írott levelét. De a megnyugtató szavak után mind hevesebb indulattal szól „Lélek Harang”-ja halálos jeladásá”-ról, „a' tovább élni erőlködés”-ről, kiált, hogy az „Ammon mennykövel”-nek zápora ne „mint a' szótalan bárányt ragadja mérszázszékre” áldozatát, hogy bizonyítsa „a' Maradék” előtt: „polgári életének legutolsó pontján is Bajt vivni a' halál ellen bátor és kíván is.”

A súlyos, döbbenetes hatású mondanivaló a verses levél magjaként, a középső részben foglal helyet. A robbanásig feszülő tartalmat gyengédvonalú, a költészet iránti tisztelet, a barátság, a Poetriák sikere feletti öröm szálaiból font keretbe helyezi Horváth. Bevezetőben üdvözlí „Ama Hesperus szárnyán jött” köszöntő „lantozatot”, dicséri barátja „Hyblai rajmzében fordított nyelvét”, „elmés tollát”. A szenvedélyes kifakadások vad viharzása után felvillantja a remény szelíd fényét. Lám a „Poetriák” Csutor őket magasztaló versének hallatára „még szebben lantolgnak”, „serkentelek, hogy a' Parnasszus hegyét keresd”, „légy te is munkás barátja ártatlan lakosinak”, nyelvünk „derékségét, szépségét, bájoló voltát, erejét, lelkességét” zengi: „ez maga megérdemli, lételünk el nem múlni.” Az utolsó, köszöntő sorokban olyan természetes egyszerűséggel sorolja jókívánságait – barátja „hosszú élettel legyen megjutalmazva” hitvesével „Háza Nemes virágy”-val együtt – olyan megbékélt hangulatban, hogy szinte elfelejtjük, milyen veszélyes szakadék szélén vezettek korábbi sorai.

A verses levél tagoltsága nem könnyen tűnik ki a hézag nélkül írott, folyondárként összefonódó tömött sorokból. Csak a tartalom megismerése, a hangulat átélése után látjuk, hogy jó a formai felépítése. Nyelvezete eredeti, egyéni, józamatú kifejezésekkel teli. Nagyobb tömörséggel, gondos

¹¹ Göcsejben az 1810-es évek elején telepedhetett le Horváth Petrikeresztúrtban. Legrégibb innen keltezett, eddig ismert levele: 1811. okt. 31-ről való.

¹² Kazinczy Levelezése. XVI. k. 2.

¹³ Kiss Jánosnak 1818. jan. 18. Kaz. Lev. XV. k. 450. l.

¹⁴ Göcseji Helikon 7. II. rész. 6. sz. Péterffy I. i. m.

¹⁵ Uo. II. rész 7. sz.

csiszolással a benne rejlő költői értékek jobban felszínre kerültek volna, de Horváth mint legtöbbször, úgy most is rögtönzött. Könnyedén, bőséges áradással. „Nem tudok én abban corrigálni, a' mit egyszer meg-írok, ha tsak egészen el-nem bontom” – írja Kazinczynak még 1789-ben, s ezen a szokásán később sem változtatott.¹⁶ Legalábbis alkalmi költészetében nem, s ehhez a műfajhoz tartozik Csutorhoz írott 76 soros, gazdag tartalmú levele is. Egyébként ideje sem lett volna az „el-bontás”-ra, mert az 1913. évi Ádám napra mások is üdvözölték, s illetlőséggel válaszoltak. Nem is késlekedett:

– – – az én tollamnak az most is szent szokása,
Hogy ha Pallás vagy Apolló hiveinek írása
Olyan érkezik kezembe; mely magára választ vár,
Más szerű bokros bajaim legyenek, 's tiltsanak bár,
Én nem tsak szentség törésnek tartanám nem felelni,
Hanem bűnnek elkésni is, 's véteknek vesztegelni.

Csákvárra Kovács Sámuelnek küldött, hangulatos részletekben bővelkedő 82 soros (!) verses levelében fejti ki ezt a tiszteletreméltó humanus elvét.¹⁷ Ugyanekkor Dotzi Terézhez, Farkas Sándor síró özvegyéhez címzett levelében ennél is hosszabban – 84 sorban (!) – verssel.¹⁸ Vigasztalja bánatában, biztatja balesetének (karja sérült) türelmes elviselésére, ígéri hogy elhárítja az „akadékokat” ügyes-bajos dolgaiban. Közben újra meg újra serkenti a verselésre: „tudta nélkül nyitott edgy szép iskolát,” Klári, Tuboly Rozsi és Erzsi „versezetei” az ő Múzsájának megannyi „tenyésző kellemei.”

Horváth kitűnő levelező volt. Nemcsak gyors feleletei miatt, hanem azért is mert mindenre válaszolt, amiben hozzáfordultak. Tudta kinek, mit és hogyan írjon. Nem pletykál, a tárgynál marad, – ezt sokszor túllontúl is hosszan fejtegeti, – s annyira tapintatos, hogy hangulatban is alkalmazkodik levelező társához. A Poetrikához intézett soraiban például nyoma sincs annak a borúlátásnak, mit nyelvünk felől Csutornak ír. Amikor feléjük, – a jövő reménységeihez – fordul csupa derű, bizakodás, ösztönzés: „Légy velünk utitárs a' Pindus hegyére Sok rest férjfiaknak méltó szegényére” – írja Tuboly Erzsinek. „Rajta hát ne irtozz poetává lenni, Bátor lépésekkel ne késs fejjebb menni” – serkenti Tuboly Rozit. Nagylengyelbe küldött két verses levele 70 sornyi. (!)¹⁹ Ki tudja még hány helyre írt ugyanekkor? Ez csak az, ami fennmaradt, amit jelenleg ismerünk az 1813. évi petrikeresztúri Ádám nappal kapcsolatban. Összesen 312 sor, s hányféle téma!

Jogos a kérdés: nem volt túlzott Horváth aggodalma nyelvünk várható sorsa felett? Feleljen kortársa Pápay Sámuel, a' Magyar Literatura esmérete c. 1808-ban, Veszprémben megjelent könyvének pár idézetével:

„A' Magyar Nyelv' és Literatura' gyarapodásának nem kis akadályt vetett még eddig az, hogy a' magyar Aszszonyi Nem az idegen ízhez és olvasáshoz szokván, magyarul éppen nem olvasott;” (412. l.) – Az 1794-ben indított *Urania* c. folyóirat, mely „minden megkívántató tökéletességgel fel lévén ruházva”, hamarosan megszűnt, mert „Dámáink már ekkorra majdnem egészen idegenekké válván; nyelvünket nem igen értették, a' közép rendnek magyar ízlése pedig még nem volt annyira kifinomodva, hogy a' Gráziáknak igaz kellemeit, *Uranian*ban érezhette volna.” (413. l.) – A közműveltséget hátráltatja, hogy „a' Nemzetnek nagy része, 's. az aszszony személyek nem is iskolázathatnak olly sokáig, hogy mindent, a' mit tudniok hasznos és szükséges, az Oskolákban kitanulhatnának: azt tehát annakutánna az olvasás által kell nagyobbra vinniek.” (468. l.)²⁰

¹⁶ Kaz. Lev. I. k. 508. l.

¹⁷ MTA Kt. R-u-i. 4-r. 41/2 k. 12. sz. 20. l.

¹⁸ Göcseji Helikon 7. i. m. I. rész 13. sz.

¹⁹ Uo. i. m. II. rész 3. és 10. sz.

²⁰ Pápay Sámuel (1770–1827) idézett művét az egri líceumban (1796–1800) a magyar nyelv és irodalom tanáráként tartott előadásai alapján készítette Péteri Takács József buzdítására. – Ezzel a művével a legjobb íróknál is elismerést szerzett. Több megye táblabírájává választotta. Az alakuló akadémiára ezer ezüst forintot adományozott. – *Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra és törvénykezésre való alkalmaztatásáról* c. munkáját Veszprémben adták ki 1807-ben, s valamennyi vármegyének megküldték.

Az első rendszeres magyarnyelvű irodalomtörténet megállapításainak ismeretében érthetőbbé válik miért lelkesedett Csutor János a göcseji „poetriák” verselésének láttán, s Horváth válaszlevelében miért szólítja Melpoménét, a tragédia múzsáját „ekhózni”. Csutor János levele „a Ferenc-kori magyarság helyzetét nyers élességgel rögzítő, a felvilágosodásban felemelkedésünk reményét látó, bűneink ostromozásában a XVI. század feddőénekeinek ószövegségi pátozát idézi.”²¹ Nem kevésbé jelentős és jellemző a korra Horváth Ádám válaszlevele, melyet a következőkben teljes egészében közlünk.

HORVÁTH ÁDÁM – CSUTOR JÁNOSNAK

(1813. dec. végén.)

Edgy jó Baráthoz, névnapra

[H. n. Keltezés n.]

Hát te Melpomenem! tudsz-e 's nem vagy é rest ekhozni,
Ama Hesperus szárnyánn jött hangra vissza hangzani (?)
Menny megélemedett Múzsám, Barátodat ölelni,
S a tölle Ádám napjánn jött lantozatra felelni.
Most van modod edgy lakossal Pindust gazdagítani,
Mertt Pindarus felettéből kitalálta mondani,
Vagy legalább kimutatni, hogy Hyblai rajmébenn,
Fördött nyelve, 's elmés tolla, tsak még nem forgott kézben.
Addig hibázzon' im most az elásott talentomot
Elő mutatá, és annak mértékje annyit nyomott,
Hogy ha azzal mint más némelly úgy gazdálkodott volna,
A' Természet nagy Urának legjobban ő számolna,
Való Múzsám, – hogy te már vén 's lassú vagy a' vigakra,
'S igaz okonn keresztet is vethettél már azokra
A' mik hajdann életünk 's sorsunk aranyabb idejébenn,
Vagy öröm hangokkal jádzó lantot adtak kezében,
Vagy a' vig innepléseket megülni segítették:
'S örülni öszvesereglett népség közzé vezették,
Már most lantom alig tud mást, mint szomorút zengeni
Tsak requiemet, és azt is örököst énekelni;
Úgy tettszik mintha szegyenlné; edgy magva szakadt nemtől
A' naponként temetkezni készülő nemzetemtől;
Hogy annak edgy lét már mindjártt elhunyo maradékja
De az is mind a' hatalmas Nimrodnak martalékja,
Ina szakadt lábainak táncz notákat danoljon,
'S azzal a' búságtól vigabb jövőndöket zsarollyon.
De mivel te jó Barátom, Nimfáim szép verseit
Úgy nézed mint edgy várható feltámadás jeleit;
A' nyelvnek még olly nagy erőt mersz tulajdonítani,
Hogy mint a' boldogabb korban azt lehetett tartani
Mind öszve alkotó enyvnek, mind élet adó Zsírnek
Úgy még most is? – ha számosann anya nyelvünkönn írnak,
Felébresztik a' haltató méregtől elaludtat,
Sőt a' megbűszhödt Lázárt is; – 's harmadnap halottat;
Ámbár én a' remény felől, tsaknem kétségbeestem,
Nem bánom ezt ott keresni; a' hol régegn kerestem.

²¹ MOZSA Ernő: i. m.

Legalább téged szeretlek meghagyni hiszemdedbenn;
Mertt a' mellett, hogy te ezzel erősödsz reményedbenn,
Nekem is megleszsz ha más nem az a' vigasztalásom,
Hogy az én Lélek Harangom, 's halálos jeladásom,
Edgyütt hangzik, 's talán lassabb vagy siketebb lármával,
Több Barátimnak jobb sorsot jövendőlő hangjával,
Legalább a' tovább élni öröködés akkora,
Hogy az Ammon menykövei ellene lött zápora,
Nem mint a' szotalan bárányt ragadja mészárszékre,
Hanem a' sebes újabb irt rak minden új seb kézre
Ha vesz is mint a' légy őszszel éledni öröködik;
Sőt a' maradék előtt is, azzal ditsőtődik,
Hogy polgári életének legutolsó pontján is;
Bajt vivni a' halál ellen bátor is, és kíván is,
Voltt is Poetriáimat magasztaló versednek,
'S társaságjokba állásról tett szép ígéretednek
Haszna; mertt ezek azolta még szebben lantolgtatnak;
Anakreont, Homért, Virgilt, edgyaránt majmolgtatnak,
Én hát mindönn neved napját idvezlem e' versemmel,
Edgyzersmind azok helyett is köszönő énekemmel;
Téged viszont serkentelek, hogy a' Parnasszus hegyét; –
Keresd, 's ha azzá béráltad magad e' görbe Megyét,
Légy te is munkás barátja ártatlan lakosinak,
Hadd hagygyuk emlékezetül Mágog maradékinak,
Hogy a' kiknek nintsen erőnk más móddal feltartani
Létünket, azt olly oszloppal, kívánnók támasztani
Melly valaha bástyának is, elég erős lett volna
'S most hatvan fontos ágyú is halni nem parantsoina;
Sőt ha valaki majd késsön szent öröködésünket
Látandja méltó könnyekkel sirassa meg nyelvünket;
'S vallja az irigy is ennek akkora derékségét,
Szépségét, bájos voltát, erejét lelkeségét,
Hogy ez maga megérdemli, lételünk elnem mulni
'S megestünk utánn is újra méltó leszsz megtanulni.
Többnyire ez mindnyájunknak itt buzgó kívánsága,
Hogy érdemes személlyednek tapasztaltt barátsága,
Istentől hoszszú élettel legyen megjutalmazva;
Az áldjon meg mindennémű áldásaival halmozva
Éltesse jó hitvesedet, 's Házað Nemes virágít,
'S tartja meg szivednek hozzánk nemes hajlandóságát.

Horváth Ádám

D. Szemző Piroska

ADALÉKOK VAJDA JÁNOS UTOLSÓ ÉVEIHEZ

A költő utolsó útjának, élete végállomásának közvetlen tanúja és kísérője, háztartásának gondozója, betegségében ápolónője Müller Mária – ahogyan ő nevezte és az irodalmi köztudatban is fennmaradt: „Mari” – volt. 1897. január 17-én reggel 1/4 9 órakor észlelte Müller Mari a halál beálltát és elszaladt azt az illetékesekkel közölni.

Mit tudunk: köztudat és irodalomtörténet egyaránt, Müller Mariról, akinek a nevéhez, oda-kívánczó közhelyként, a „hűséges” jelzőt is oda-odabiggyesztk?!

Az első nagy, átfogó Vajda-monográfia megalkotója egyszer, Vajdának a végrendelete kapcsán említi.¹ A Végrendelet szerint pedig:

Halálom esetére.

Január 16. éjjel 3 óra.

Kérem a következőket:

1. Testem okvetlen minél apróbb részletekre fölbonthatassék, agyam, szívem, gyomrom kivétessék és fölapróztassék.

2. Fiókomban, tárcámban található lehet e pilanatban mintegy 400 frt. Ebből hű ápolónőm, Müller Mari azonnal átvehet 200 frt, olv. kétszáz frtot, mint neki megígért kielégítést.

3. Könyvtár, ruhatár, fegyver, pipatár, bútorzat netán elárvereltetvén, ami ezek után bejön, három részre osztandó és két nővérem, Róza és Gizi, harmadikul pedig Müller Mari részesedjenek belőle.

Egyetlen egy krajcárral sem vagyok adósa senkinek.

Január 16. reggel félnégy.

Vajda János²

Vajda akkor a Kerepesi út (ma Rákóczi út) 10. sz. alatt lévő sarokháznak a Dohány-utca felé eső részében lakott és az árverést – rendelkezésének megfelelően – itt ejtették meg.

A költő halálával életének, családjának szereplői, a végrendeletébe foglalt személyek is előtérbe kerültek. Vajda Rózát és Vajda Gizellát bátyjuk, lehetőségeihez mérten, támogatta, Rózát, Pestre kerülvén, egyszer-másszor magánál tartotta, vagy munkához juttatta. Gizella megmaradt a földműves munkánál. E nőtestvérek – a költőkortársak gyászjelentése mellé – maguk is kinyilvánították „szeretett testvérébátyjuk Vajda János Magyar költőnek, a Kisfaludy Társaság tagjának, 1848/49-ki honvédnek élete 70-ik esztendejében, 1897 január 17-én, hosszas betegség után bekövetkezett halálát.

Beszterlésé és végső tisztessége a róm. kath. egyház szertartása szerint kedden, f. hó 19-én, délután 3 órakor lesz a Stáhly-utcai halottas ház kápolnájából.

Az engesztelő szent miseáldozatot f. hó 20-án délelőtt 10 órakor fogják a ferencrendi atyák belvárosi templomában az Urnak bemutatni. – Budapest 1897. január 18-án.

Király Károlyné Vajda Róza
Kántor Mihályné Vajda Gizella”³

Vajda végrendeletileg nem foglalkozott művei szerzői jogának örökhagyásával s ez valószínűleg nem véletlen, mert 1896. utolsó hónapjaiban rosszullétei egyre gyakoribbá váltak a haldoklás rémképeivel együtt. A végrendekezés gondolata pedig évekkal halála előtt kísértette. – Azonban különböző kiadói: Emich Gusztáv, Hartleben Konrád Adolf, Ráth Mór, Corvina, a Kisfaludy Társaság, a Magyar Tudományos Akadémia, Athenaeum, Aigner Lajos, Révai, Ruzitska, Singer és Wolfner és a legtöbb munkáját megjelentető Heckenast Gusztáv és annak jogutódja a Franklin Társulat még bírták teljes kiadói jogukat, csupán Vajdának szerzői kiadásai felett nem rendelkeztek. A Franklin, az elsőnek megszervezett tőkeerős, nagykapitalista kiadótársulat, egyeduralomra törekedve, egymásután elnyeli az egykézben lévő vállalatokat és igyekszik sorozatosan megkaparintani Vajda összes műveinek kiadói jogát is. A költő halálával a „pályatársak”, a sajtó, mintha jóvátenni szeretnék az életében ért mellőzésekért, nagy igyekezettel élesztgették emlékét: cikkek, hosszabb-rövidebb tanulmányok jelentek meg róla.

A Franklin Társulatot ennek hatása alatt üzleti megfontolásai arra késztetik, hogy alig egy év eltelte után érintkezésbe lépjen a szerzői jogdíj teljes megszerzéséért Vajda Rózával és Gizellával.

A Franklin kebelében működő és a kiadásukban megjelenő Vasárnapi Újság, Politikai Újdonságok, Képes Néplap, Világkrónika c. orgánumnoknak – valamennyinek Vajda is munkatársa volt – szerkesz-

¹ KOMLÓS Aladár: Vajda János. Bp. 1954. 318.

² BpH 1897. 18. sz. (Vajda János végrendelete és utolsó költeménye.)

³ E Gyászjelentés az OSzK Kisnyomtatványtárában.

tőjét: Nagy Miklóst bízzák meg, hogy a Vajda nővérekkel lépjen érintkezésbe. Róza és Gizella ezután 1898. dec. 15-én a Franklin igazgatóságának átadják Nagy Miklós azon igazoló iratát, mely szerint tanúsítja, hogy mindketten valóban a költő nővérei és egyedüli örökösei. „Mint ilyenek hajlandók eladni a Társulatnak egyszer- s mindenkorra Vajda János összes munkáit, bárhol találhatók azok. Ennélfogva a Franklin T. fel van hatalmazva, hogy Vajda János munkáival, mint saját tulajdonával rendelkezék. Ennek fejében örök megváltási ár gyanánt 1000 forintot fizet a Társulat, mely összegnek fele 500, azaz ötszáz forint most (1898. dec. 15-én!) esedékes, másik fele pedig 1901. dec. hó 31-én.”⁴ A Társulat sietve: már 1899. jan. 2-án levelet intéz a nővérekhez – ekkor Vajda Gizella már nem Kántor Mihályné, hanem Sütő Jánosné – és közli, hogy ajánlatukat minden pontjában elfogadják és magukra nézve kötelezőeknek elismerik.⁵ 1901. júl. 13-án pedig a Vajda nővérek ismerik el a Franklin Társulatnak, hogy az 1898. dec. 15-én kötött szerződésük szerint a nekik járó 1000 forintot, Vajda műveinek örökmegváltási díját, teljesen és véglegesen felvették. Ezekután a Társulattól semmiféle követelésük nincsen, vagyis Vajda János munkái felett semmiképpen sem rendelkezhetnek.⁶

Mi is következik mindezekből?

Először is, hogy a költőnek öt évtizeden át létrehozott alkotásai a létért való küzdelem kényszerűségének szülöttei, ezúttal sem az ő sorsán enyhítettek, az ugyancsak szűkölködő testvéreinek jelentettek egy-két esztendőre némi támogatást. Másodszor: minthogy az írói hagyatékra a költő nem végrendelkezett, az jogszerűen az egyenesági hozzátartozókra szállott és ebben már Müller Mari nem részesült, pedig feltehető, hogy Vajda ebből sem hagyta volna ki.

Feltehető, mert végrendeletében sem csekélyke készpénz –, sem igen szerény ingótgárgyi „vagyonából” nem hagyta ki; de erre enged következtetni két hozzá intézett levele,⁷ melyek a rokonszenv, az emberi megbecsülés – mondhatni választékosság hangján íródtak.

Kedves Mari!

Ha Ön a levelet mással iratja, ez esetben csak akkor írjon, ha valami olyan fordul elő, amit okvetlen szükségesnek vél tudatni.

De ha Ön Maga írta a múltkori levelet – ami ugyan szinte hihetetlen – hát ez esetben nem bánom, ha gyakrabban ír kevésbé fontos de mégis érdekes tudnivalókról. Például: nem keresett-e valaki? Nem kaptam-e levelet és honnan (ha ezt a borítékból kivehetni)? Milyen a legmagasabb hőfok az utcán és szobámban? A szakadozott ingeket megcsináltatta-e már? A fekete őszi kabátot – az újja belését – megfolttoztatta-e? stb.

Ilyen helyen, távol hazulról, igen jól esik, ha levelet kap az ember.

A mi engem illet, egy nap jobban, másnap rosszabbul vagyok, azért ismétlem, a dolog úgy áll, mint mindig mondtam, engem lehet várni mindennap, de az sem lehetetlen, hogy még legalább egy hétig itt maradok.

Rohitsch VII

3.95.

Üdv!

Vajda

Vajda ezúttal is Rohitsch-Sauerbrunn, e stájerországi gyógyhely savanyúvizes, glaubersós forrásaitól remélt enyhülést gyomor- és bélbántalmaira. Gyönyörű vidékeivel, díszkertjeivel rendkívül jó hatással volt mindig kedélyére is; innen mindig költői erejében is megújulva tért haza. Ottlétét két dologtól tette általában függővé: javul-e a kúrától az állapota, mert ha súlyosbodást érzene magán, azonnal hazatérne – meghalni. Ma már nyilvánvaló, hogy attól kezdve, mikor emésztőszervi megbetegedése idültté vált – és ez szinte élte delétől kezdődött – halálfélelemérzete nem volt hipokondria, betegsége

⁴ A Franklin Társulat iratai. OSzK Kézirattár, Fond 1.

⁵ Uo. – Róza 79 éves korában, 1921-ben, nagy nyomorban halt meg; Gizella a Csákvárt, az Eszterházyaktól fenntartott szegényházban 1926-ban.

⁶ A Franklin T. iratai, vö. 4. sz. jegyzet.

⁷ E levelek a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában.

sugallta. Ezért írja Marinak, hogy őt mindennap lehet várni. Az ottmaradását természetesen pénzügyi körülményei is meghatározták. A pénzzel egész életében sem tudott bánni, rengeteget dolgozott, mégis örökké pénzsűkében volt. Rohitsról nem egyszer küldött főszerkesztőjének, Nagy Miklósnak előlegkérő sorokat, vagy a tervezettnél hamarabb tért haza, de felelőtlen adósságokat soha nem csinált.

Kicseng leveléből az elmagánosodás is: ő, aki azelőtt, már állandó munkája miatt is, kívánta az egyedüllétet, most látogató és levél után vágyik, aziránt érdeklődik, erről csak írjon Mari! A fontos tudnivalók közé tartozott a fővárosnak és főleg szobájának hőfoka, mert a kánikulai meleget rendkívül nehezen viselte el. Ilyen időjárásakor kérte szerkesztőitől a vasúti szabadjegyeket, hogy Rohitsra, Palics-fürdőhelyre menekülhessen előle.

Talán Mari legközelebbi leveleinek „témáit” is megadja kérdéseivel, mert „távol hazulról igen jól esik, ha levelet kap az ember . . .!” Mi más ez, ha nem rezignáció és cseppje a honvágnak.

Eddig még nem sikerült kinyomoznunk, hogy Mari mióta gondozta a költőt és otthonát; de a levél arra enged következtetni, hogy talán 1894-től vagy éppen 1895-től van körülötte, mert ha régebben, akkor nem álmélkodna Mari hozzáírt levelének – nyilván – nem várt értelmességén: „De ha Ön maga írta a múltkori levelet – ami ugyan szinte hihetetlen”. Ugyancsak Rohicsról ezidőben, hasonlóan és gondoskodással írt Nagy Miklósnak Mariról s e leveléből azt is megtudjuk, hogy érdemeihez méltó bért fizetett neki: 10 Ft-t havonta; Nagy a szerkesztőségi szolgálta által, *előlegben*, küldje el neki a pénzt jún. 1-én. „ . . . az illető tud írni és ad róla nyugtát.” (MTA Könyvtára, Kézirattár, Vajdának Nagyhoz írt levélmásolatai között.)

A második Marihoz írt Vajda levél – sajnos – töredék, de így is érdekes:

Kedves Mari!

Csak hogy ne aggódjék, röviden értesítem hogy megérkeztem baj nélkül. Az úton idáig rosszul voltam, semmit enni nem tudtam, de ide érve, este már jó ízű vacsoráltam, még eddig fejem nem fáj; a vízmártírságot holnap akarom elkezdni, de persze minden bizonytalan, csak egy kis reménység biztat, hogy talán, talán majd mégis sikerül egy darabig maradnom. Az első hét mutatja meg.

Ezúttal el vagyok tökéltve egy kis bajjal *nem* azonnal haza menekülni, de azért megeshetik, hogy váratlanul egyszerre otthon termek. Csak azt kell tudnia, hogy bármikor megyek, nem nappal, de *esti 10 óra után fogok megérkezni*, tehát éjjelre otthon maradjon mindig.

De ismétlem, e pillanatban nagy kedvem van itt kitartani, és remélem, hogy maradhatok tovább, huzamosabban.

Szeretném, ha el tudná nekem küldeni a *Wolfnernél* megjelent „Magyarország és nemzeti önérzet” című munkám két füzött példányát, csomagban, szállító levéllel.

Minthogy a levél töredék, nélkülözi a keltezés helyét és idejét, mégis pontosan meghatározhatók: ez is rohitsi üzenet, mert a levélpapír feje felér egy ma is ismert stílusú, kis képegységekből álló, színes, szép üdvözlőkártyával a fürdőhelyről. Nem kétséges, hogy a díszes levélpapírral a költő meg akarta örvendeztetni Marit.

A levél 1896. júliusában érkezhett, mert Wolfner 1896-ban adta ki a „Magyarország és nemzeti önérzet” c. munkát.⁸ A július hónap azért elfogadható, mert ezen esztendő július 5-én Vajda ügyvédbarátjának, Kisbaári Kiss Ferencnek ugyancsak Rohitsról írt levelet. Azt már nem sikerült megállapítani, hogy valóban hosszabb ideig maradt-e a fürdőhelyen, de egy 1896. dec. 26-án ugyancsak Kisbaári Kiss-nek írt leveléből kitűnik, hogy súlyosbodó betegsége miatt már Rohits is csupán ideig-óráig használt: „ . . . fél év óta állapotom lassú haldoklás, mely most már közeledik a vég felé” – írja baljós sejtélemmel.⁹

⁸ KOMLÓS Aladár idézett művében, 338., a mű megjelenését 1896-ra teszi, azt más irodalmi adatok alapján kikövetkeztette, mert sem az impresszumban, de a könyv semminemű helyén megjelenési év nem található.

⁹ Az idézett Kisbaári Kissnek írt Vajda-leveleket vö. D. SZEMZŐ Piroska: Vajda János-levelek, róla szóló írások. ItK 1977. 246–257.

E második levélnek a tartalma szintén Müller Mari intelligens voltát igazolja: eligazodik művei között, írni olvasni tud és rábízható a postázás. Kitűnik az is, hogy Mari már otthonosan mozog nála, ismeri betegségeknek tüneteit, gondolzza, aggódik érte. Vagyis kirajzolódik gondos, szorgalmas, odaadó, értelmes volta.

A szekunder irodalom Marit öregasszonynak tartja. Vajda felesége sok Vajda-kutató számára forrásul szolgáló, kiadatlan „Emlékirataiban” megírja 1896 Karácsonya utolsó napján férjénél tett látogatását: „... én felmentem ot volt az uramnál a Róza nővére, és persze az ápolónő, aki a takarítónője is volt egyben, fiatal asszony, semmi öreg.”¹⁰ Vajda Jánosné igazat írt, Mari akkor még fiatal volt. Idézzük példaképpen még a szekunder irodalomból: az író, újságíró Pásztor Árpád Gina és Rozamunda c. regényében ez áll: „Reggel bejött hozzá (ti. Vajdához) takarítónője, az öreg Müller Mari.”¹¹ Honnan ez az életkori meghatározása?

Pásztor az 1927-ben megjelent, a költő születésének 100 esztendőjének jubileumára készült regénye megírásakor abban a szerencsés helyzetben volt, hogy – közelebb lévén Vajda elhalálózása évéhez – még sokan éltek személyes ismerősei és kortársai. Hogy csak a legjelentősebbeket említsük: felesége, szül. Bartos Róza (elhunyt 1933. febr. 27-én) és Nagy Miklósnak, főszerkesztőjének leánya Pálma, férjezett Schmidtné, aki apjának és a költőnek kapcsolata alapján, igen gazdag írásos hagyatékukat is őrizte. Pászornak bőven volt alkalma, bevallása szerint, az emlékezőseket, írásos hagyatékukat munkájában kamatoztatni.¹² Ennek megvoltak a hátrányai is: igen sok esetben nem személyes tapasztalatokról, hanem hallomásokról értesült és ez – meg az elregényesítés is – tévedései forrásává lett. A szerzett adathalmaz labirintusaiban az összefüggések is elhomályosultak. Ez történt Müller Mari esetében; életkora megítélésénél félrevezették Vajdának egyik Nagy Miklóshoz 1896. novemberében írt és regényébe is beleszórt következő sorai: „Tegnap óta betegen fekszem... Nagyon sajnálom, hogy önt kell megint háborgatnom előlegért. Jelenleg tisztán állunk, amit most küld, az lesz az első előleg nberre [novemberre] – tessék aszerint beírni – én is beírom – én egész nap otthon leszek, várom küldeményét – de legjobb lenne, ha mielőbb küldené? mert bár koplalással gyógyítom magamat, de egy vén asszony van körülöttem, aki enni akar.”¹³ Ezt a „vén asszonyt” azonosítja Pásztor Müller Marival, holott – Vajda Jánosné idézett sorait figyelembe véve – ezt a költő Róza nővéreértette, aki az egyre súlyosabb betegét gyakran látogatta és kedvenc, általa főzött ételekkel kínálta.

A költőről tévesen, több helyen azt állítja az irodalom, hogy édesapján kívül nem nagyon szerette a családját; cáfolják ezt egy 1890 körül Nagy Miklóshoz írt sorai, melyben arra kéri, hogy a jelentkező Gizi húgának adja át a honoráriumából hátralévő 30 Ft-ját: „Ez a húgom – Gizi – a legszentebb, legmegbízhatóbb nő a világon – hasonlíthatatlanul jobb, mint a másik, csodálatos önzetlenség, jámborság – csak az a baj, hogy ritkán egészséges.” (MTA Könyvtára, Kézirattár, Vajdának Nagyhoz írt levélmásolatai között.) – Bár szeretetre vágyódó, forró szívű, de rendkívül hullámzó kedélyű volt: költő, életében nem egyszer elűzte magamellől a szeretett embert.

¹⁰ 236. l. – OSZK Kézirattár, 1807. Fol. Hung.

¹¹ 323. l.

¹² Uo. Függelék, 358–366.

¹³ Uo. 329.

SÖTÉR ISTVÁN: WERTHERTŐL SZILVESZTERIG

Bp. 1976. Szépirodalmi K. 574 l.

A kötet cím igen találó. Egész sor olyan társadalmi és kulturális fejlődésfolyamatot sűrít magába, amelyeknek elemzésére a tanulmányok hivatottak. Politikailag azt az előrehullámzó mozgást jelöli meg, amely a polgári forradalmár Werther-től a plebejus népföradalmár Szilveszter-hez vezet. Ideológiai téren magában foglalja a feudális rendiség ellen fellépő, polgári humanista küzdelemtől a mindenfajta osztályelnyomás elleni, forradalmi harcig húzódó történelmi utat. Az egyéni lázadás felváltását a „világot megreszketető milliók” lázadásával. A német nyomorúsággal szembeforduló tiltakozástól az egész világ társadalmának újjáformálásáig, a világ-szabadság eszméjéig ívelő ideológiai fejlődést. Etikailag egyszersmind tükrözi a személyiség felszabadításáért folytatott küzdelemtől az előrehaladást a társadalmi-közösségi cselekvésig, az érzelmi, erkölcsi különállástól a tömegek ügyének képviseléséig. Esztétikai vonatkozásban pedig klasszicizmustól és a Sturm und Drangtól a romantikán át a realizmusig tartó irányváltásokat sűríti magába a történelmi pályáiv.

Plasztikusan kifejezi a cím a szerzőnek egyszersmind azt a szellemi alapállását is, mely nemzetit és nemzetközit, magyart és világ-irodalmit csakis dialektikus összefüggéseiben képes megítélni. Werther ugyan jellegzetesen német hős, de a benne megjelenített problematika hasonlósága révén már a XVIII. század folyamán „magyar”-rá vált, mint ahogy kisugárzó hatását Európa legtöbb irodalmában felleljük. Szilveszter pedig, bármennyire magán viseli is legnagyobb XIX. századi nemzeti költőnk jellemjegyeit, egyetemessége révén az egész emberi haladás szimbólumává magasodott a múlt időkben.

Végül azt is összegzi a *Werther-től Szilveszterig*, hogy az értekező felvilágosodás és romantika, klasszicizmus és romantika, romantika és realizmus között – minden elvi-esztétikai

különbözésük ellenére – nem lát kínai falat. Érzékelteti gondolkodásmódjának jelentős erényét: értékiszteletét, azt a szellemi magatartást, mely nem ismer el konstruált ellentéteket a műveltség területén.

Az eddigiekből kitűnt: a tanulmányoknak, esszéknek a felvilágosodás s még inkább a romantika áll középpontjában. A romantikához mindenekelőtt az vonzza a szerzőt, hogy összeurópai kulturális jelenség, olyan szellemi fejlemény, amelyen minden nyugat, illetve kelet-európai irodalom keresztülment. Egyesíti tehát földrészünkön a legkülönbözőbb nemzeti kultúrákat. Másrészt ez az az irányzat, mely megtestesíti azoknak az alapvető újításoknak jelentős részét, amelyeket a korszak irodalma létrehozott, maga a korszak pedig a XVIII. század közepe és a XIX. század közepe között valósággal újjáformálta a társadalmi tudatot szerte Európában. A romantika s az azt megelőző felvilágosodás fedezte fel az irodalom számára az ember személyes, benső világát, szabadította fel szubjektivitását. Ezért áll például közel Sötér Istvánhoz Csokonai – ezért sikerül erről a különös sorsú, zseniális poétáról e kötetben megragadó esszékét alkotnia.

Mindezzel együtt, minden túl az új, polgári társadalommal születő új kultúra érdekli leginkább a tanulmányíró Sötért – a folyamat, amelyben egy új társadalom s annak új költészet-eszménye létrejön. A romantikában a polgárosodás irodalmi megfelelését, illetve magasabb fázisát, azaz a feudalizmus béklyóinak felszámolását, a személyiség alkotó lehetőségeinek szabadabb kibontakozását látja. Ez is elárulja, hogy Sötér az olyan irodalomhoz vonzódik, amelyik az egész embert állítja középpontjába, amelyik immár nem adja a teljességnél alább – az egyén kisvilágát és a nagyvilág totalitását egyaránt „kívánja versebe venni”. A történelemben, az irodalom történetében is az ember, az emberi

lényeg keresése vezérli. A folyamat felderítése, amelynek során a műalkotást létrehozó ember művé lényegül. A művekben mindig az azokat létrehozó emberi arc változatosságát és eredetiségét kutatja, az alkotó egyéniségekben pedig a művek feltételeit, diszpozícióit, a beteljesült eshetőségeket, a tárgyasuló új, de a régít megszüntetve megőrző minőségeket. Egyszerre a maradandóságot és a fejlődést. Sötér tanulmányainak legmélyebb felismerése: az emberből műve marad meg leginkább, mégpedig azért, mivel előmozdítójává válik az új korszakok új embere kialakulásának.

Ebből következően Sötér István kultúra-konceptiója a műveltség kincseit nem szembefordítani, hanem lehetőleg társítani kívánja egymással, abból a felismerésből kiindulva, hogy az igazán nagy művek amúgyis minden időben testvérei, különbözőségeikben is folytatói egymásnak. A szellemi élet diszkontinuitások sorozatán át fejlődik, de ezek a diszkontinuitások alapvetőek a teremtő tevékenység kontinuitásának keretében, attól is meghatározottan valósulnak meg; a nagy alkotó mindig újat teremt, de sohasem a semmiből és még kevésbé a semminek; a nagy mű mindig valamihez képest új, s ez a „valamihez képest” is benne él és munkál az új műben – ezt a szellemiséget hirdetik Sötér István tanulmányai.

A kötet jelentős részén rejtett vita húzódik végig Lukács György felfogásával, aki a romantikát túlnyomórészt a német romantika egyes reakciós teljesítményei nyomán ítélte meg, s a maga egészében elvetette. Sötér ezzel szemben hangsúlyozza, hogy Közép- és Kelet-Európában a romantika és a felvilágosodás között szoros és termékeny a kapcsolat. Csak egyetérteni lehet azzal a megállapításával, hogy a felvilágosodás és a romantika itt ugyanannak a társadalmi szükségletnek időrendben egymást szorosan követő, két-fajta kifejeződése, mint ahogyan azzal is, hogy a XVIII. század végének német romantikája, valamint a goethei-schillerei klasszika voltaképp egyaránt a francia forradalomra való reagálás nyomán jön létre. Nagy jelentőségűek továbbá Sötérnek azok a tételei, amelyekben az irodalom egészét tekintve nem lát ellentétet romantika és realizmus között sem, a valóság megragadása különböző módjainak minősítve mindkettőt. Meggyőzően bizonyítja, hogy a francia irodalomban például a romantika és a realizmus kibontakozása párhuzamosan ment végbe, sőt a két áramlat egymást elősegítette: történetileg a romantika előkészítette a terepet a realizmus

számára. Mindeddig a hazai irodalomtörténet-írásban Sötér István adta a romantikáról a legmegnyugtatóbb definíciót akkor, amikor az irányzatot a következőképp határozta meg: a romantikában a művészet szuverén módon, olyan autonóm és különleges világot hivatott teremteni, mely sűrített atmoszférája, felfokozottsága révén mentes a mindennapiságtól, valamilyen kiváltásos érzelmi, erkölcsi vagy lelki állapot fejez ki. A romantika eszerint megszünteti a mindennapiságot és különleges világot épít.

Fontos része e romantika-tanulmányoknak Herder jelentőségének megvilágítása Közép- és Kelet-Európa nemzet irodalmainak kialakulásában. A népköltészetben alapuló nemzeti irodalom, e herderi típusú kultúrakonceptió meghatározó érvényű az itteni művészetek útjában. Lényegében az egész magyar reformkor, illetve az ekkor kialakuló magyar nemzeti ideológia alapvetése herderi fogantatású: az egyéni-népi-nemzeti-emberiségi „négyes” alapelvű dialektika a weimari filozófus műveire vezethető vissza. Irodalomkritikai-ideológiai eszmélkedésünket az ő tanainak alkotó alkalmazása kapcsolja össze leginkább Közép- és Kelet-Európa népeivel.

Mindez eredményekben Sötér István prekonceptióktól és dogmáktól, egyoldalúságoktól és hipotetikus nézőpontoktól óvó tudósi magatartását kell igazán értékelnünk. Azt a szellemi nyíltságot és problémaérzékenységet, mely nem zárkózik el a szellemi élet területén semmi elől, igényt tart mindarra, amit az emberi alkotóerő valaha is megteremtett. Ez a teljességigény, mely a szerzőben, akárcsak nemzedéktársaiban, a *Nyugat* harmadik nemzedékében, Babits szellem-újja nyomán alakult ki, Sötér Istvánnak egyik legrokonszenvesebb irodalomtörténetírói vonása. Ez a dogmák ellen fellépő gondolkodói szabadság készítette őt a Petőfi állítólagos szerepjátszásával kapcsolatos vitára is, a szenvedő és a lázadó Petőfi-arc megrajzolására. Ugyancsak ennek jegyében hangsúlyozza a forradalmár Petőfiben az életöröm, az emberszeretet költőjét a valóság-idegen aszketizmus ellenében, s ezért képes Mickiewiczről szólva egységben látni és láttatni az *Ősök* keserű, dúlt és szilaj vízióit a *Pan Tadeus* nyájas, életbizalommal és idillikus harmóniával telített képeivel. Szemlélete – az emberi lényeg kereséséből kiindulva – a sokoldalúságot, az ellentmondások egységét keresi, élvezi, mutatja fel az igazán nagy életművekben.

Az irodalomtörténetírás módszertanát tekintve Sötér az összehasonlítás, a tipológiai komparatiztika híve és mélyreható alkalmazója.

E kötetében is példamutató az a komplexség, amellyel a magyar irodalmi jelenségeket az európai kontextus egészében elhelyezi és értékeli, s megfordítva: ahogyan az összeurópai fejlődés egy-egy új fejleményének funkcióját és sugalló hatását az áthasonítás során a hazai irodalom adott fejlődésfázisában megítéli. Tanulmányai ösztönző erejüket abból a szempontból is, hogy irodalmunkat nem csupán a világirodalom szerves egészének látja, hanem egyszersmind világ-irodalmi rangúnak is: épp összevetéseiből derül új fény azokra az egyedi színekre és jellegzetességekre, amelyekkel a világirodalom egyetemes-ségét gazdagította.

Sőtér István nem hisz – teljes joggal – a zárt, autonóm módon kialakult és egymással szemben álló irodalmi irányzatokban. Nem hisz azok egymást mereven felváltó történeti sorrendjében – az irodalmi életet s főleg a műveket gazdagabbnak és összetettebbnek látja effajta mesterségesen konstruált rendszereknél. Nem vallja magáénak a stílustörténeti korszakolást sem, arra hivatkozva, hogy egy-egy korszakban nem egy, hanem több stílus hat egymás mellett. Elutasítja az irodalmi korszak monisztikus és monolitikus fogalmát, helyette a történelmi korszakét fogadja el. Ismételten rámutat arra, hogy a korszak különböző irányzatok, áramlatok szövődéke, melyek együtt élnek és hatnak – akár egyes írói pályákon, sőt műveken belül is. Figyelmet arra, hogy a különböző, egymásnak ellentmondó jelenségeket összetettségükben, a korszak teljes színképének megfelelően kell vizsgálnunk.

Mindebben megítélésem szerint Sőtér Istvánnak teljesen igaza van, mint ahogyan abban is, hogy óvni kíván a stílustörténet abszolutizálásával járó veszélyektől, az irodalom társadalmi-történeti függésének esetleges megkérdőjelezésétől. Csak egyetérteni lehet azzal a fel-fogásával, hogy az új tudatformák, bennük az irodalom, változásait a társadalmi átalakulás függvényeként szemléli. De ezzel együtt kétségtelen, hogy az egyes történeti korszakokban – bármennyire párhuzamosan élnek is egymás mellett különböző stílusok – egy-egy stílus-irányzat domináns voltát mindig meg lehet figyelni. Hogy a romantika példájánál maradjunk: 1817–1860 között a magyar irodalomban a felvilágosodás, a klasszicizmus, a Sturm und Drang, a szentimentalizmus, majd a kezdődő realizmus megnyilvánulásai elevenen élnek, s mind erőteljesebben hat a népiesség, mégis: a kor igazán jelentős művészi teljesítményei nagyrészt a romantika vagy a romantikától áthatott népiesség

jegyében születnek, az előrelendítő irodalom-kritikai programok ugyancsak a romantikus elvek alapján jönnek létre. Attól magam is óvakodnék, hogy egy-egy korszakot valamely irányzat kizárólagossága alapján minősítsünk, hogy az irodalom történetét egyedül stílustörténeti rendszerezés alapján közelítsük meg, ám úgy vélem, hogy valamely, az irodalom autonóm fejlődését is visszatükröző történeti rendszerező elv érvényesítésére feltétlenül szükség van. A korszak társadalmi tendenciái a művészetben mindig a személyiség, az emberi individuumban közegében valósulnak meg, s ennek folyamataihoz a stílusoknak egyént és közösséget a műalkotás síkján összekapcsoló rendszerezettség visz közelebb.

Eltér felfogásom a Sőtér Istvánétól a klasszicizmus végkifejletére vonatkozólag is. Sőtér nem ismeri el a klasszicizmus uralkodó voltát a XVIII. század utolsó harmadában, s helyette a Sturm und Drang hatását állítja előtérbe. Nem tagadva ez utóbbinak megújító szerepét az európai irodalomban, figyelembe kell vennünk, hogy a Sturm und Drang legnagyobb alkotói, Herder, Lessing, Goethe és Schiller utóbb a klasszikának lettek költőóriásai. A klasszicizmusban az 1780-as–90-es években csakugyan mélyreható változás indul meg, ez azonban nem jelenti lehanyatlását vagy másodlagossá válását. Amint a XVIII. században másfajta klasszicizmussal állunk szemben, mint a megelőző században – erre épp Sőtér István mutat rá meggyőzően –, úgy a század végén ismét továbbfejlődik, újabb, legmagasabb fázisába ér ez az irányzat. Különösen Közép–Kelet-Európa irodalmainak polgárosodásában tölt be jelentős szerepet: a magyar irodalom magára találása, nemzeti fejlődése, korszerű irodalomkritikai kategóriáinak kialakulása például éppúgy alapozódik az *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* író, már klasszicista Herder munkásságára, mint a Sturm und Drang-korszakában a *Fragment* és a *Kritische Waldert* alkotó bölcselőire. Goethe és Schiller klasszicista példái legalább annyira hatottak nálunk, mint ifjúkori kezdeményeik, s ugyanezt mondhatjuk el Lessing munkásságáról is. A XIX. század elején a klasszicizmus olyannyira átalakult, feltöltődött új, polgárosult érzékenységekkel, hogy legjava produkcióiban már nem túlságosan sok választotta el a romantikától. A XVIII. század végén kialakuló új költészet-eszmény – melyet Sőtér egy frappáns idézettel jellemez („egy nemes érzésben nagyságos és érzékeny indulatokkal olvadózó szív; oly szív, mely ég, s a képzelődést tűzbe hozza”) – éppen-

séggel nem idegen a klasszicizmustól. Idehaza például Kazinczy, Batsányi, Berzsenyi, Kisfaludy Sándor, a fiatal Kölcsey a klasszicizmuson belül ezt a költszeteideált képviseli.

Közismert Sötér István széles körű műveltségének franciás orientációja, valamint az a kiterjedt munka, amelyet épp e kultúra szellemiségének áthasonítása érdekében nehéz időkből végzett. Alighanem ebből ered azonban az is, hogy a klasszikához hasonlóan a német romantika inspirációit is némiképp alábecsüli Közép- és Kelet-Európa irodalmának fejlődésében. Kérdésesnek látja, hogy Közép- és Kelet-Európa romantikái követték-e igazán a jénai csoport példait. Követték, legfeljebb metafizikájukat nem vették át. A jénai romantika az egyéni alkotóerő felszabadításának, a költői génusz ihletettségének, a nemzeti irodalom elvének és a történetiségnek, a népköltészet megújító funkciójának eszméit képviselte, s Közép- és Kelet-Európa népei mindezeket elsősorban tőlük sajátítják el. Herder örökségét elsősorban a jénaiak áptolták, Kant és Schelling ugyancsak korszakos jelentőségű filozófiai, esztétikai tanításait ugyancsak ők fordították le mindenekelőtt az irodalom nyelvére, s amikor a mi zónánk irodalmi e tanításokból merítettek, a jénaiak munkásságát voltaképp meg nem kerülheték. Közép- és Kelet-Európa romantikusai csakugyan elutasították a húszas évek Schlegeleinek klerikalizmusát, feudális abszolutista tanításait, de a századforduló Schlegeleinek kezdeményezéseiből annál inkább merítettek (pl. August Wilhelm drámaelméletéből, Friedrich költészettanából, az Athenaeum-fragmentekből stb.) Az ifjabbik Schlegel híres világirodalom-történetének ihletése például szövetségserűen ott érződik Kölcsey *Nemzeti hagyományok*kján, s erősen hat Toldy, Bajza, Vörösmarty, sőt Erdélyi János, Henszlmann, Pulszky munkásságára is. Alig van a korszaknak jelentősebb magyar irodalomkritikai gondolkodója, aki megkerülte volna tanításaikat.

Az irodalomtörténet ismertetett eredményei a szépíró beleérző képességeivel és kifinomult művészetével társulnak Sötér Bánk-ban esszéjében. Konceptióját azonban nem érzem mindenben megalapozottnak. Feltétlenül igaza van abban, hogy Katona tragédiája nemcsak a nemzeti harc drámája, hanem szerelmi dráma s a lélek drámája. A magánéleti sérelem jelentőségét a mű elemzése során csakugyan némiképp sem szabad elhanyagolnunk. Sötér István azonban ezen túlmenően Bánk tragikumát abban látja, hogy a

haza és a becsület parancsára cselekedve el kell vesztítenie Melindát. Úgy gondolom, hogy nemcsak ebben áll a nagyúr tragikumuma. Annak tudatában is, hogy tettével, a királyné megölésével nem mozdított elő lényegében semmit, ezzel szemben lehetetlenné tette a maga számára a népért, nemzetért folytatandó további munkálkodást. Ne feledjük: az időszak – 1815 –, amikor Katona a *Bánk bánt* megírja, a Szent Szövetség létrejöttével, az évtizedes napóleoni háborúk lezárulásával együtt járó ideológiai válságnak, a forradalmi tettekből való kiábrándulásnak s ezzel párhuzamosan a reformkori ideológiai eszmélkedést sokban meghatározó evolucionizmus előretörésének időszaka Magyarországon. Bánk nem követett el tragikai vétséget – hangsúlyozza Sötér István. A mi felfogásunk szerint csakugyan nem. Azt követett viszont el Katona József korának átlagos-általános szemlélete szerint: a trón, a korona birtoklása e korszakban félig-meddig szakrális-karizmatikus tényező volt, a király és a királyné a nemzet, a haza legfőbb reprezentánsa, őre és letéteményese, megsértésük – ha mégoly igazságos indítékok alapján is – az akkori morál sarkalatos megsértését jelentette. A dráma tragikumát az is adja, hogy az erkölcsileg magasrendű Bánk nemzeti és egyéni sérelmétől egyaránt hajtva szembekerül a közfelfogás előtt ugyancsak a legmagasabb erkölcsi piedesztálra helyezett királyi trónus egyik méltatlan betöltőjével. A többre, jobbra vágyó, magasra törő ember számára nincs kiút 1815-ben, a nemzeteket, népeket *Gesamtstaar*ba foglaló bécsi kongresszus idején Katona világképében. Nemcsak Melinda halálát, de Tiborc magára maradását, a nép elárulását is eredményezi Bánk tette – tragikumának ez is lényeges összetevője. A radikális társadalmi tett céltalansága egy nem forradalmi korban, a sokra hivatott ember sorsa lehúzó viszonyok közepette, az egyéni döntés lehetőségei egy olyan társadalomban, amely a közmeggyőződés kalodájába zárja az egyéniséget – mindez szintén benne rejlik Katona színművében.

A tudós tanulmányok, esszék közepette fokozottan jóleső olvasmány a Ligne hercegről szóló írás, melynek oldottsága, esztétikus alakrajza mögül lehetetlen ki nem érezni Sötér István valloását, kimunkált életprogramját. A XVIII–XIX. század fordulójával az az irodalomtörténet-szír foglalkozik előszeretettel, aki olyannyira magának érzi a Ligne herceg izgalmas figurájában megtestesülő, goethei típusú karaktervonásokat. A boldogságvágyat, az élet s főleg az életöröm szeretetét, képességeinek célszerű felhasználását, az

összhangra törő igényt, az egyensúlyra való törekvést, a túlzott szenvedélyekről való tartózkodást, egy olyfajta bölcsességet, mely felgyúló érdeklődéssel és lelkesedéssel köszönt mindent, ami az emberi életet és az élet emberségét gazdagíthatja. Sőtér István ebben az esszéjében voltaképp a maga igen termékeny, kiegyensúlyozottan s

fáradhatatlanul munkálkodó s mind tágasabb összefüggéseket megragadó tevékenységének kulcsát is kezünkbe adja, oly filozofikus ösztönzést sugallva, amelyek immár voltaképp jócskán túl is mutatnak az irodalomtörténetírás körein.

Fenyő István

OROSZ LÁSZLÓ: BERZSENYI DÁNIEL

Bp. 1976. Gondolat K. 233 l. (Nagy Magyar Írók)

A költő születésének 200., halálának 140. évfordulójára jelent meg a Gondolat könyvkiadó „Nagy Magyar Írók” sorozatában Orosz László Berzsenyiről szóló kismonográfiája. A szerző, ugyanebben a sorozatban néhány éve kiadott Katona-könyvéhez hasonlóan, most is alapos munkát végzett. Ismeretterjesztő céljának megfelelően nem kísérletezett új elméletek felállításával, hanem a szakirodalom eddigi eredményeit összegezte, jó érzékkel rostálva ki szinte mindazt, amit ma már elavultnak, túlhaladottnak érezhetnénk.

Munkája kezdetén azonnal a Berzsenyikutatás hagyományos problémájával kellett szembenéznie. Azzal ti., hogy éppen a költő első, természetét tekintve mennyiségileg és minőségileg legjelentősebb alkotói korszakára vonatkozólag rendelkezünk a legkevesebb megbízható adattal, s nem ismerjük az ekkor született versek kronológiáját sem. Ilyen adottságok mellett szabályos költői fejlődésrajzt készíteni Berzsenyiről kevés sikerrel kecsegtető vállalkozás; Orosz, nagyon helyesen, nem is kísérletezik vele. Különválasztja az életrajz tárgyalását a művektől, melyeket nem valamilyen hipotetikus kronológiai sorrendben elemez, hanem témájuk szerint csoportosítva őket. Csoportosítása – szerelmes versek, hazafias költemények, múzsához/ról szóló versek, elégiák – elfogadható, s megfelelő alapot biztosít a költemények tárgyalásához. Módszerének nagy előnye, hogy a kronológiától való elszakadás lehetővé teszi a hagyományos Berzsenyi-fejlődésrajz hátterbe szorítását is. Igaz, itt-ott kísért még könyvében az a ma már elfogadhatatlan szemléletmód, mely szerint Berzsenyi kezdetben műveletlen nemes volt, s csak később jutott el a felvilágosodás eszmévilágának befogadásához; sajnos a könyvvelző reklámszövegéül (a nagyközönség elsődleges tájékozódási forrásául) is egy olyan, kihagyásokkal még jobban eltorzított idézetet választott a propagandista a könyv szöve-

géből, mely e régi szemléletmódról tanúskodik. Az egyes versek tárgyalása során azonban Orosz újszerűbb látásmódról tesz tanúbizonyságot. Szabadabban fejt ki saját véleményét, nemegyszer eltérve a hagyományos értelmezésektől – pl. az *Osztályrészem* című verset, melyben a régi iskola a nemesi megelégedés egyértelmű megjelenését látta, Orosz jóval differenciáltabban ítéli meg.

Elemzései persze itt-ott vitára ingerelnek. Nem hiszem például, hogy Berzsenyinek „A költészetért rajongó hangjából érezhetünk valamit a dilettánsokra jellemző túlfűtöttségből.” (94. l.). Sokkal inkább a korabeli Európa viszonylatában is modernnek számító rajongást fedezhetünk fel benne az iránt a költészet iránt, amely a vágyott eszményi világba vezethet. Az is aligha fogadható el, hogy a *Levéltöredék barátomhoz* nem levélként töredék, hanem címe „... egy helyzet, érzélem, hangulat szinte hevenyészett, stílusátlan, rögtönzésszerű közlésére utal...” (122. l.). Éppen fordítva: a vers csak a szabályos levél normáihoz viszonyítva töredék, műalkotásként befejezett egész. Nem is beszélve arról, hogy a verseit állandóan csiszolgató Berzsenyi aligha adott volna ki a kezéből valami „hevenyészett”, rögtönzésszerű” alkotást.

A részletkérdéseken túlmenően halványan megkérdőjelezném azt is, hogy jogosan zárja-e Orosz Berzsenyi első költői korszakát 1808-cal, a Kazinczyval való levelezés megindulásával. A tények regisztrálásának szintjén valóban önmagától adódik ez a választóvonal, a mélyebb összefüggésekre figyelve azonban talán el kellene tolnunk néhány évvel későbbre, 1810 környékére. A Kazinczyhoz szóló első, önfeledt örömet tükröző levelek ugyanis inkább az első költői korszak záróakkordjának tekinthetők, míg a későbbi, nem csak Kazinczyhoz írottakból kiolvasható elbizonytalanodás, illúzióvesztés már valóban új korszak kezdetét jelzi, s életművének egész további sorsát meghatározza.

De akárhol húzzuk is meg az első és a második költői korszak határát, az kétségtelen tény, hogy a Kazinczyval való levelezés megindulása után megszaporodnak, megbízhatóbbakká válnak az adatok, s a levelezésből viszonylagos biztonsággal megállapítható a művek születésének időpontja is – azaz könnyebbé válik az irodalomtörténet helyzete. Orosz, ismét csak egyértelműen helyeselhetően, ki is használja ezt, s most már nem választja külön az életrajzot a költemények tárgyalásától, hanem a kettőt összekapcsolva igyekszik *fejlődésrajzot* adni. Vizsgálódása vezérfonalául Berzsenyi Kazinczyhoz való viszonyának alakulását választja. Jogosan, hiszen Berzsenyi számára valóban a széphalmi mesterrel, s körével való megismerkedés jelentette a meghatározó szellemi élményt ebben az időben – ha közöttük mindvégig idegennek érezte is magát. Ismét kérdéses azonban a korszakolás helyénvalósága, pontosabban az, hogy érdemes-e a Kölcsény-kritika, a Kazinczytól való elhidegülés utáni időszakot új szakaszként felfogni, s nem kellene-e inkább az ifjúkori illúziók, illetve az 1810 körüli illúzióvesztés egyenes következményének tekinteni azt is, ami 1817 után történt? Ily módon a vizsgálódás középpontjába az egész életmű legfontosabb kérdését lehetett volna állítani: azt, hogy a költő, aki Kazinczy révén végre bekapcsolódott a korabeli irodalmi életbe, s látszólag kedvezőbb feltételek mellett dolgozhatott volna tovább, miért hallgatott el mégis szinte teljesen, s miért fordult érdeklődése az elméleti munka felé? E kérdést azonban Orosz igazi élességgel nem veti fel; megmarad továbbra is a leírás szintjén. S ez érthető is, ha arra gondolunk, hogy a szakirodalom hagyományos választát, azt, hogy a nemesi eszményekből való kiábrándulás, s a felvilágosodás felé fordulás tünetei jelentkeztek az 1810-es év környékén, nyilván nem akarta elfogadni, a megfelelőbb válasz keresése pedig túlzottnak volna könyvének határain: Berzsenyit a XVIII–XIX. század fordulójának hazai és európai viszonyai között kellett volna elhelyeznie. Mindkettő szinte teljesen érintetlen terület a Berzsenyi-szakirodalomban, s míg az első különösen problematikusá teszi a XVIII. század feltáratlan volta, addig a másodikhoz sem nyújt sok segítséget az a pozitívista ízü „hatásvadászat”, amelyre az európai háttér vizsgálata mindaddig korlátozódott – logikus következményeként annak,

hogy a költőt műveletlennek tartották, s így nem is gondoltak távolabbi hasonlóságok feltételezésére.

Berzsenyi azonban nem volt műveletlen (erre Németh László is figyelmeztetett már), s tévednénk akkor is, ha tágabb környezetét, a századforduló Magyarországot teljesen elszigeteltnek képelnénk el a korabeli Európa szellemi életétől. Az elkésett fejlődés következtében egymásra tolódva élt itt a sztoikus jellegű morálfilozófia, a felvilágosodás vele lassan egybeesővődő és helyét átvevő erkölcsi gondolkodása, s érződött már az a francia forradalmat Európaszerte követő illúzióvesztés is, mely addig szilárdnak hitt értékek megkérdőjelezéséhez, új eszmények kereséséhez vezetett, előkészítve az utat a romantikához, s maga is romantikává válva már egy kicsit. S mindezt a megéledő nacionalizmus légköre vette körül. Berzsenyi munkásságának alaposabb vizsgálata után alighanem azt kell látnunk majd, hogy hazai költőink közül ő élte át/szenvedte el legteljesebben korának ezeket az ellentmondásait, s végső soron ezek alakították oly furcsán életművét is. Helye tehát valóban átmeneti volt, de azt nem a nemesi konzervativizmus és a felvilágosodás, hanem a felvilágosodás és a reformkor, a klasszicizmus és a romantika között kell keresnünk.

Hangsúlyozzuk ismét: az itt csak jelzett problémák megoldását, s talán még felvetését sem kérhetjük számon Orosz Lászlón. Népszerűsítő célzatú kismonográfiájában az eddigi eredményeket kellett összegeznie a *leírás szintjén* – s ez mentheti korszakolásának ehhez a sinthez való alkalmazkodását is. Munkája során jó érzékkel szűrte ki a Berzsenyi-kutatás számos disszonáns elemét, s alapvetően józan, megbízható tájékoztatót nyújtott azoknak, akik könyvét elsősorban használják és használni fogják: a középiskolás diákoknak, leendő és már gyakorló irodalomtanároknak.

Könyve azonban indirekt formában a Berzsenyi-kutatás számos gyenge pontjára is rámutatott, s ebből le kell vonniuk a megfelelő következtetéseket az irodalomtörténet művelőinek is. Elsősorban talán azt, hogy egy valóban korszerű, Berzsenyiről szóló monográfia létrehozásának alapfeltételeit részlettanulmányok egész sorával kellene mielőbb megteremteni.

Szajbely Mihály

Stílusról, stíluselméletéről, stíluskorszakokról írni manapság, midőn e fogalomkörnek jószert minden eleme bizonytalanná vált, s a kételyből születendő új rendnek legfeljebb ha körvonalait sejtjük, kétféleképpen lehet: vagy eltökélt naivsággal, vagy nem kevésbé eltökélt akribiával. Az első álláspont úgy tesz, mintha léteznének még egyértelmű és értelmes evidenciák s kimondva-kimondatlanul végső soron talál vagy teremti magának ilyeneket. Nem feltétlenül magas szintűeket, de mindenesetre feltétlenül használhatókat; ilyesféleket pl.: az irodalmi stílus a pregnáns, s pregnánsan összefüggő nyelvi jegyek rendszere; a romantika kedvelte a szélsőséges ellentéteket; az impresszionizmus a pillanat rögzítésének művészete, stb. stb. A másik álláspont könnyen mutatja ki, hogy ezek az evidenciák szembetűnően túllontúl diszparát anyagban és túllontúl diszparát érvényességi tartományban mozognak. Mindenekelőtt nem is biztos, hogy evidenciák, hiszen még az irodalmi és a nem-irodalmi nyelvet, stílust, alkotást sem tudjuk egymástól definitíve megkülönböztetni: az egyik, különösen tetszetős meghatározást például azzal támadta kaján bírálója, hogy ezek szerint a legpéldaszerűbb műalkotás a telefonkönyv lenne. Az egyes korszakokat állítólag elhatároló és jellemző jegyekről pedig szó se essék, lévén ezek többnyire lélektani, filozófiai, történelmi általánosságok, s a nyelvi kiindulásuk is csak anyag-szerűbbek, de nem bizonyosabbak: a nominális stílust például impresszionista jegynek szokták tekinteni, de vajon az-e a tudományos prózában is? Míg újra nem épül tehát a fogalmak érvényes rendje nem maradhatna más hátra, mint hogy minden tanulmány eleve közli vagy éppen külön tisztázza, milyen értelemben és összefüggésben használja saját fogalmain: ami viszont rendkívül nehézkes, s nem is feltétlenül célrányos módszer.

Ez a tanulmánygyűjtemény határozottan az első álláspontot követi. A legalapvetőbb fogalmakat – nyelv, irodalom – teljesen természetesen veszi és akként kezeli, önnön, szűkebb témájában viszont elfogadja a közmegegyezést, arra épít; bevallott célja, hogy e közmegegyezést bizonyítsa, dokumentálja, néhány ponton pedig finomítsa vagy árnyalja. Tárgya az irodalmi stílus, annak ismét csak problémátlanul hagyományos értelmében, vagyis mint „a stílári sajátosságok nyelvi megjelenési formái”-nak (Szabó Zoltán –

51) valamiféle reprezentatív csoportja illetve egy-egy irányzatot meghatározó vezértendenciája. S lényegében ráhagyatkozik a kormegegyezésre és impresszionizmus egészét illető felfogása is. Olyan típusú meghatározások, mint „... a pillanatnyi hangulatnak és érzelmi benyomásnak és az ezekből kieredő összképzetegységeknek” a stílusa (Szabó Zoltán – 64), „A hangulat ural-kodik” „mindent egyszerre megragadni és tükrözni” (Murvai Olga – 116 és 121) világosan jelzik, hogy e kötet nem törekszik újragondolni az általános felfogást, hanem mintegy csak utalás-szerűen felidézi annak néhány, a nyelvi megformálásra éppen vonatkoztatható tételét. Módszere vitathatatlanul jogos: egy sokszerzős tanulmánygyűjtemény különösen jól teszi, ha valaminő közös alapra támaszkodva kísérel meg újat mondani. Még akár áldozatok árán is; hacsak ezek nem koncepcionális érdekűek.

Így az olvasó legfeljebb sajnálhatja, de nem hibáztathatja, hogy a kötet ott is elzárkózik az irányzat már nem tisztán nyelvi, vagy éppen nyelvtani szemléletétől, ahol a túllépés lehetőségét anyaga természetesen kínálja. Vegyük például Murvai Olga tanulmányának (Szöveg-szerkezet és stílusforma Kaffka Margit novelláiban) egyetlen vonatkozását, az igeidők használatát Kaffka Margitnál.

A tanulmány az *egyenes beszéd*, a *függő beszéd* és a *szabad függő beszéd* viszonyát és funkcióját elemzi. E háromféle stílusformát a *cselekmény*, a *szereplő*, a *helyszín*, a *reflexió* és a *leírás* szerkezeti szegmenseivel állítja korrelációba, s megállapítja, hogy a *szabad függő beszéd* javarészt az utóbbi kettőben tér vissza, még hozzá – miként ezt egy századértékig kiszámított numerikus táblázat és egy grafikus ábrázolt függvény bizonyítja – az egyes szegmenseket illetve közlésformákat legtöbbször „meredek” (tehát nem igével, kötőszóval, vagy névmással indított) váltás választja el; az elbeszélésekben így jelentékeny hangsúlyt kapnak az epizódok, szerző és szereplő között elmosódik a határvonal, egészük bizonyos montázsszínezetet nyer, prózájuk pedig helyenként már a numerizációhoz közelít. Remek megállapítások; s révükön a tanulmány el is jut a kétségkívül központi kérdéshez, Kaffka Margit időszemléletéhez, az idősíkok nyelvtani egyidejűségéhez az örök jelenben, illetve a pillanat teljességében.

Itt azonban – élesen fogalmazva: még mindig a nyelvtannál – a tanulmány szándokoltan megtorpan. Elszórt megjegyzéseiből sejteni lehet ugyan, hogy a tanulmány szerzője is tudja, itt kezdődne az igazi probléma: nem egyszerűen a nyelvtani idők, hanem a mulandóság és az öröklét feloldásánál a jelenben, amelynek jegyében aztán nem egyszerűen vagy nem csak a szegmentumok mosódnak össze, hanem maga a formaszándék irányul önnönmaga ellen, minden teremtet formának egyszersmind az illuzórikusság színezetét kölcsönözve. Ha van irodalmi impresszionizmus, úgy lényege bizonyára az idő megváltozott élénye, felfogása, szerepe – nevezzük ezt lélektaninak, filozófiainak, poétikainak, de semmiestre sem pusztán nyelvtaninak –, s ez formálja át a közlésformák és a szegmentumok korábbi arányait; innen tekintve a tanulmány csak ugyanebben az anyagban mozogva is, biztosabbat is mondhatott volna annál, amit mond.

Ha van irodalmi impresszionizmus... Természetesen van, – s a kötet természetesen jól teszi, hogy ez irányban sem támaszt elvi kételeyeket; de azért egy árnyalatnyival több aggály, a leíró-dokumentáló igényen túllépő meditáció akár hasznosnak is bizonyulhatott volna. A magyar impresszionizmus irodalmának létét és mibenlétét illetően ugyan soha nem alakult ki olyan nyílt vita, mint pl. a szimbolizmus és a szecesszió körül, de az egyes, Adyval, Babits-csal, Kosztolányival foglalkozó monográfiák és tanulmányok akár kimondatlanul is, mindenesetre sokban leszűkítették T. Lovas Rózsa őstanulmányainak érvényét; ez a könyv viszont egyértelműen hozzájuk igazodik, fenntartva bizonyos nyelvi és stilisztikai alakzatok vitathatatlanul impresszionista jellegének gondolatát: vegyük pl. P. Dombi Erzsébet (*Színhatások a századforduló prózájában*) dolgozatát.

A tanulmány a hagyományos stilisztika miniciózus munkájával dolgozza fel a színek összes előfordulását 8 novelláskötetben és 2 regényben; majd századértékre kiszámított pontossággal, a legkülönbébb szempontok szerint csoportosítja, így a szerzők szerint, a színek variabilitása, a színek korrelációja szerint, anyagát még gráfban is ábrázolja (– amelyből, csak első látásra váratlanul, a *sarga* szín központi szerepe tűnik ki –), azután különféle mellékcsoportosításokat vezet be, a minősített szavak anyagát, előtag és utótag nyelvtani és logikai viszonyát, a színleírás szintaktikai terjedelmét vizsgálja és hierarchizálja, minden esetben a szélsőséges variációt, tehát a színesztéziákat, az

oxymoronokat, ill. az egész mondatra kiterjedő színleírást is tekintetbe véve. Apró sajtóhibák (a kettes számú táblázatból pl. kimaradtak a Justh-ra vonatkozó adatok, holott a kommentár szerint azok a legérdekesebbek), éppúgy alig érdemelnek említést, mint a besorolások bizonyos esetlegességei (miért minősül pl. vizuális tónusnak az „éles” és hangulati tónusnak a „mérges” zöld?): ilyen típusú tanulmányokban ez óhatatlanul előfordul, s nem érinti, hogy az adatok tömegének különféle elrendezései valóban informatívak; inkább az kérdéses, szabad-e, jogos-e nyelvi forma és stílusirányzat mechanikus megfeleltetésének jegyében minden egyes színmegnevezést bármilyen szűrés és megfontolás nélkül az impresszionizmus – vagy a preimpresszionizmus – jegyének tekinteni?

Hiszen magának a tanulmánynak néhány lényeges megállapítása is ellentmond e felfogásnak. Czöbel Minkánál, írja például, „a konkrét színélmény a valóság belső reflexióival egybefonva jelentkezik” (17), „Álomvilágát absztrahált érzetek uralják, s jóformán kirekesztődnek belőle a primér ingerek” (40): ez egyszerűen tételes ellentéte az impresszionista esztétikának. (Talán nem hiábavaló idéznünk itt Ruth Moser (*L'impressionisme français*, Genève–Lille, 1952.) egyik szerencsés megfogalmazását: „Mihelyt a szín nem az érzékekre irányul, mihelyt olyan látomásokat teremt, amelyek inkább a képzelethez vagy az indulathoz szólnak, máris a szürrealizmus, a szimbolizmus vagy az expresszionizmus birodalmába jutottunk, még akkor is, ha nem változtatjuk meg az impresszionizmus technikáját.”) S ha már ezek a színhasználatok is bekerültek a tanulmány elemzésének körébe, úgy feltétlenül ki kellett volna tekinteni az eleve impresszionistának tételezett szintagmák csoportosításának és szembeállításának módszeréből, és említeni legalább a nyilvánvaló topikus eredeteket. Ez itt nem filológiai, hanem értelmezési kérdés: a „fehér” legtöbb előfordulását pl. senki nem fogja impresszionistának ítélni a „*blancheurs éternelles*” vagy a *Fehér mollban* írt vers színeképzetére gondolva, miként a kék szín feltűnő halmozását is – talán ha igaz fiziko-lélektani okfejtések helyett – gyakran jobban indokolja, hogy Novalis „kék madara” óta ez a szín a nosztalgianak, a valószínűtlenségnek, az irrealitásnak az irodalmi allegóriája, vagy jelképe: Ambrus Zoltán novellájának, a *Pókháló kisasszony*nak kék repkénnyel a kezükben kéken vigyorgó kék majmai ennek a hagyománynak a valóságos tanpéldái. Más esetek-

ben nem is szükségesegek ilyen litteráris kitekintések, már a kicsit is tágabb szövegösszefüggés kizárja az impresszionista olvasatot: Elek Artur novellájának (*Jakab, a fatalista*) nemhogy egésze – egy magányos megszállottság és egy magányos meghalás története – távoli az impresszionizmustól, de maga az idézett részlet kiáltoán eltérő tónusú, dekadensen stilizált, poétizált mondatai nem valami pillanatnyi színbenyomást, szín-asszociációt vagy éppen színálmot, hanem sokkal inkább durva és naturális látványt rögzítenek, az elfulladó lélegzetben elkéklő test látványát.

A színek ilymírvü gyakori előfordulása persze mindenképpen szignifikáns, s felmérésük persze mindenképpen érdekes és hasznos: de e morfológico-matematikai csoportosításoknak és táblázatoknak csak nőtt volna a hitelük, ha éppen nem numerikus összességre törekszenek, hanem tágabb szempontok és fogalmak szerint eleve megszürik anyagukat; az igény realizálását egyébként jól jelzi, hogy maga P. Dombi Erzsébet is rendszertelenül ugyan, de többször szükségesnek érezte, a „szimboliktól” a „dekoratív jellegig” különféle minősítésekkel példáit egymástól szétválasztani.

Igen valószínű persze, hogy ez a tanulmány is azért vállalta a gyakran esetlegesnek tűnő megnevezések és kategóriák ódiumát, mert – hasonlóan a többihez – e tekintetben ráhagyatkozott a könyv kétségkívül központi és kétségkívül legnagyobb igényű munkájára, Szabó Zoltán dolgozatára (*Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában*). Szabó Zoltán régebbi tanulmányaiban is jelezte, miként kategorizálja a századforduló stílusperiódusait, elképzelését azonban itt fejtí ki a legrendszerezesebben. Ezek szerint a magyar impresszionizmus nyugatos hulláma előtt, már a 80-as évektől számos szerzőnél felmutathatók az impresszionista esztétika bizonyos jegyei. E nem is annyira koherens, de szívós tendenciát preimpresszionizmusnak nevezi, s e cikkének fő célja, hogy felmutassa, miként fonódott össze elsősorban a szecesszióval, de valamennyire a szimbolizmussal, sőt az expresszionizmussal is. *Őt* olyan *határterületet* jelöl meg, amelyeknél tehát preimpresszionizmus és szecesszió közvetlenül érintkeznek egymással. Először a díszítettségre törekvést magába foglalva pl. az indázó mondatokat és a halmozott jelzőket, a „szokatlan, feltűnő szókapcsolásokat”, s egyáltalán mindent, ami a „feltűnő” a „fokozott” és alapvetően „hangulati” hatást stilisztikailag kiváltja. *Másod-*

szor a művész-téma gyakori visszatértét, amelynek során, ha röviden is, de kitér a korszak egyik kulcskérdésére, a költészet megnövekedett szerepére a művészeti ágak hierarchiájában. *Har-madszor* az úgynevezett „természet lirizmust” vagyis a természet utáni nosztalgia, ill. ennek visszaját is, a művi primátusát a természetessel szemben. *Negyedszer* illúzió és álom egybekeveredését, ami az érzeteket „tompítottá” és „tűnékenyvé”, a prózát „meseszerűvé” tette. *Végül* az érzetkultuszt: „Az impresszionizmus és a szecesszió legtágabb érintkezési felülete, egybeeső irányzati sajátossága, – írja, – az érzéki benyomások kifejezése”.

Afelől nem lehet kétség, hogy ezek a törekvések messzemenőleg jellemezték a századforduló prózáját, – s ha hozzávesszük a már csak a szecesszióra vonatkoztatott hatodikát is, a stilizációt (– a gyakori ismétlések révén elért többséjszerűség –), amelynek megkülönböztetett jelentőségét és az itten tárgyaltnál sokkal összetettebb értelmét Szabó Zoltán világosan jelzi is, csak ez alkalommal nyilván nem volt alkalmunk kidolgozni, a tanulmány valóban talán az e stíluskorszak összes alaprendenciáját említi. S feltétlenül hozzá kell tennünk, hogy Szabó Zoltán ezeket a kategóriákat jóval rugalmasabban kezeli, mint saját tanítványai és munkatársai, példái azért meggyőzőbbek, mert az összetett stílushatások elemzésekor érzékenyebben figyel a szavak helyi és történeti értékére és a szövegösszefüggésre.

Koncepciójának egészét megítélni nincs itt módunk, ez külön tanulmányt igényel. Az egyes tendenciákat illetően is csak annyit jegyezni meg, hogy a művi kultusza a természetessel szemben legfeljebb mint ellentéte hozható összefüggésbe az impresszionista esztétikával. A rendszer irányát, célját tekintve viszont szívesen jeleznénk bizonyos elvi megfontolásokat.

Általános szinten az tetszik kérdésesnek (– ezzel a magam némely korábbi, hasonló típusú kísérleteinek érvényét is kétségbe vonom –), szükséges-e és érdemes-e egy sem nem jelentős, sem nem terjedelmes korszakot túlzottan is szegmentálni? – s különösen, ha a benne felmutatott irányzatok formateremtő ereje és kifejező eszközrendszere, legalábbis az irodalomban, semmiképp nem mérhető a határozott és egyedi pregnanciájú nagy korszakokéhoz. Szabó Zoltán a különféle tendenciák mellérendelő egyenértékűségéből indul ki, nem is beszél soha jegyekről vagy vonásokról, hanem mindig csak irányzatokról, s határozottan nem tulajdonít egyiknek sem integráló

vagy akárcsak domináló szerepet: bizonyos nyelvtani és stilisztikai formulák összefoglalására ezért vezeti be a preimpresszionizmus kategóriáját. Magam ezzel szemben, s különösen éppen ezeknek az állítólagos preimpresszionista prózai műveknek a vonatkozásában, szívesen fenn tartanám a szecesszió bizonyos integráló jelentőségének gondolatát, mert úgy vélem, annak poétikai és szemantikai gesztusa domináló erejű volt, és még az elemzett jegyek közül is képes volt sok mindent magához hasonítani vagy magába integrálni. S magának Szabó Zoltánnak egyik korábbi tanulmánya is (*A századvegi impresszionizmus stílusformái*), bár ugyancsak a preimpresszionizmus fogalmának a keretén belül, de határozottan elindul a kétféle gesztus megkülönböztetésének irányába. Szemben az e kötetben szereplő munkával, mely mindent egységesen „kifejezésnek” tekint, („érzéki benyomások kifejezése”) ez a másik tanulmány világosabban jelzi a közvetlen valóság tárgyi megfogalmazását, az objektivitás zavartalan hitén már túllépett irodalom igazi konfliktusát: a lényegi különbözőséget éppen a megnevezés és a sejtetés, a leírás (körülírás) és a kifejezés szándéka között – és egyes, ebből adódó nyelvi-stilisztikai következményeket –. De mindez, természetesen, még vitakérdés; Szabó Zoltán eme tanulmánya mindenesetre az egyik lehetséges álláspont tághorizontú és koherens kifejtését nyújtja.

(Nem szoltunk a kötet két további tanulmányáról; ezek azonban nem is állnak az eddig

elemzettek színvonalán. Brauch Magda munkája – *A nominális szerkesztésmód Kosztolányi Dezső műveiben* – nagyon megszenvedte, hogy egy bizonyára sokszorosan hosszabb dolgozat zsugorított variációja. Huszonhárom oldalon szó esik a nominalitásról általában, majd grammatikai formáiról, funkcióiról és időbeli eloszlásáról Kosztolányi életművében. Példái és kategóriái közül némelyek tökéletesen meggyőzőek, mások épp annyira esetlegesnek látszanak, – de valójában ilyen keretek között megítélhetetlenek, a dolgozat valóban sokat ígér, de ilyen formában nem ad sokat. Túrós Endre munkája viszont – *A hanghalmazs Áprily Lajos verseiben* – túl szerény célkitűzésre korlátozódik, s nem is nagyon bizonyít többet annál, mint hogy Áprily Lajos valóban impresszionista jellegű verseket írt, valóban kedvelte az alliterációkat, s ezek a különféle hangokra, ill. hangfajtákra komponált halmazok valóban támogatták lírájának általános impresszionista hatását.

Terjedelméhez képest szokatlanul hosszan írtunk e kötetről, – s ezen belül talán túlságosan is a gyenge vagy a vitatható pontokra koncentrálván. Eppen nem gyengesége okán; hanem mert legjobb tanulmányai a stílus kategóriák értelmét és a stílus kategóriák használatának módját illető lényeges elvi kérdések megfogalmazására nyújtottak alkalmat. Ami, végső soron, valójában a kötet értékét, komolyságát bizonyítja.

Pór Péter

HUMANISTA TÖRTÉNETIRÓK

A válogatás, a szöveggondozás és a jegyzetek Kulcsár Péter munkája, Kulcsár Margit közreműködésével. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 11951. (Magyar Remekírók)

Aligha tévedek, ha azt mondom: nem igen volt történelmünknek még egy olyan mozgalmas, kétségbeejtő tragédiákban és fölemelő győzelmekben annyira gazdag korszaka, mint a XV–XVI. század. Az pedig aligha véletlen, hogy ezt már az akkor élők is fölismerték és fölismérésüket írásban meg is fogalmazták. Így azután olyan gazdag emléktárhely birtokába jutatták utódaikat, amely – ha csak töredékeiben is – közkinccsé válva bőséges forrása lehet eszmélkedő gondolatoknak. A „miért?” és „mi lett volna, ha?” szükségképpen fölvetődik minden kor gondolkodó emberében –, még ha vallja is Kulcsár Péterrel, hogy „ez a történet-tudomány mai állása szerint tudománytalan

kérdésköltevé”. Úgy hiszem, minden történeti munka megszületésekor ott bábáskodik mind a két kérdés, és e munkák olvasóiban megint csak életre támad lépten-nyomon. Végső soron ez a vaskos kötet is ennek köszönheti a létrejöttét.

Már régóta szükség volt rá. Erről főként akkor győződhetünk meg, ha az igénytelen külső mögé pillantunk. A kötet fő érdeme az, hogy jórészt olyan műveknek szemelvényes vagy teljes fordítását adja a kezünkbe, amelyek még egyáltalán nem voltak magyar nyelven olvashatók. Mivel addigra, mire kommandáló szavaink megjelennek, a kötet már ismét a „hiánycikkek” listáján lesz, legalább e rövid felsorolásból hadd értesüljön az olvasó, mi minden lapul itt meg,

több mint ezer oldalon. *Ransarus* Annales-éből a Corvin Jánosról szóló rész, *Bonfini* Magyar történetéből a IV. és V. könyv képviseli a XV. század eddig magyarul ismeretlen történeti műveit. (*Galeotto* könyvecskéje, mely nemrégiben egyszer már megjelent, nélkülözhető lett volna, hiszen tulajdonképpen nem is történeti munka!) A XVI. századiak közül újdonság *Oláh* Miklós Athilája (ez sem történeti mű a szó szoros értelmében, és tendenciája sem világlik ki olyan határozottan, mint ezt Kulcsár szavai alapján gondolnók), *Zsámboky* Jánostól Sziget ostromának leírása, *Verancsics* Emlékirata Fráter György életéről, *Brutus* Magyar históriájának egy, *Baranyai Decsiének* néhány részlete, és végül, de elsősorban említendő *Forgách* Ferenc teljes Emlékirata! *Thuróczy*, *Brodarics*, *Szerémi*, *Istvánffy* és *Szamosközy* műveiből vett részletek teszik teljessé a képet. Ez utóbbiak azonban nem újak a magyarul olvasó közönség előtt.

A szerkesztő jellemző alkotásokat, szemelvényeket válogatott össze, így szinte hézagtalanul előttünk áll a magyar s erdélyi történet Mátyás halálától a XVI. század alkonyáig. Már kevésbé sikerült meggyőzővé formálnia a bevezető fejezetet (A humanista történetírás elmélete), pusztán azért is, mert elméleti traktátusok ez időben – úgy tűnik – nem készültek. A közölt *Brenner*- és *Szikszai Fabricius*-előszó vajmi kevés teóriát tartalmaz, a dolog természete szerint. Egyedül *Zsámboky* ajánlása emelkedik valamelyes elméleti általánosítás magaslátára.

A humanista történeti irodalom korszakolása és műfaji elhatárolása nem egyszerű feladat; bizonyos tágabb értelmezési lehetőséget ez a nem szakemberek számára készült kiadvány lehetővé is tesz. Így ha kifogásoltam is *Galeottónak* meg *Oláh Athilájának* szerepeltetését, ha *Thuróczy* nem számítottuk is humanistának, jelenlétüket korántsem rovom föl hibául. Már csak a kontraszt végett sem árt ott látnunk őket. Viszont az utószó feladata lenne, hogy eligazítson azokban a kérdésekben, amelyeket az anyag fölvet. Kulcsár azonban jobban látja meg magukat a problémákat, mint a megoldásokat. Jellemzőnek vélem azt a mondatát, amellyel a tőle először világosan megrajzolt körvonalakat, mintha csak megjedne határozottságuktól, maga teszi bizonytalanná: „Nagyjában ezek (ti. a fölöröltak) a humanista történeti irodalom első szakaszára jellemző elméleti alapok, melyek lényegében mindvégig változatlanok maradnak, bár a különböző eszmei áramlatok, a körülmények helyenként, időnként, körönként színezik, módosítják ezeket, aztán

pedig – és nem is sokára, hanem szinte az első perctől kezdve – megindulnak az átalakulás (néhány ponton a gyökeres átalakulás) felé.” (1165. l.) Valóban nem könnyű a fejlődés lépcsőfokainak világos megkülönböztetése. Ha olyan határozottan helyre véljük is tenni a jelenségeket, mint Kulcsár teszi a középkori történetírással – hogy ti. „általában és jellemzően két műfaj között”, a teologikus világkrónika meg a prakticista annalsztika között oszlott meg –, jönnek művek, amelyek nem engedik magukat ilyen egyértelműen beskatulyázni. *Einhartot*, *Freisingi Ottót*, a mi P. magisterünket, *Kézait*, *Rogeriust*, a nagyobbik *Gellért*-legenda íróját melyikbe soroljuk be e két műfaj közül? – hogy csak a keresetlenül is eszembe ötlő neveket említsem. Másfelől a történetírás humanista jegyei közé olyan ismérvek lopták be magukat Kulcsár tanulmányában, amelyek sokkal régebbi múltra néznek vissza, s koránt sem tekinthetők a XV–XVI. század vívmányának. Ellenkezőleg: csodálkozással vesszük tudomásul, hogy még mindig – vagy már megint – virulnak. Ilyen az etimologizálás: hogy nem a reneszánsz talál-mánya, azt elég *Isidorus* nevének említésével jelezni, és megint csak P. magisterre, *Kézaira*, a *László*-legenda írójára vagy éppen a *Deliberatio* szerzőjére, *Gellértra* hivatkoznom. (Mindenkinek pl., hogy a *Strassburg*-névmagyarázat már *Kézainál* is megvan, vö. 1170.!) Ilyen az őskeresés: *Attila* nem *Oláhnál* válik elsőként „nemzeti” hőssé, az antikvitás emlékeire sem a XV. századi ember szeme csodálkozott rá először. Ilyen a „translatio imperii” ókorba visszanyúló gondolata.

Nem tudom viszont, nem kellene-e a humanista történetírás – legalább is a Kulcsártól retorikus irányzatnak nevezett korai szakasz – egyik fő jellemvonását a dekorativitásban látnunk. A *decorum* keresése és megtalálása (*inventio*!) az eseményekben már a liviusi művészetnek is sajátja volt. Nem csodálkozhatunk hát azon, hogy ez az antik nyomokon járó tanuló is kibontakozó műfaj maga is fölismeri és megvalósítja a díszítésnek sajátos értelmezését (a jelenetezésben, orációkban, jellemzésekben stb.).

Elgondolkodtató, valóban, hogy *Bonfini*t követően miért nem született hosszú időn keresztül teljes magyar történet. Úgy gondolom azonban, ennek eléggé kézenfekvő a magyarázata: éppen *Bonfini* műve tette ezt fölöslegessé. A múlt iránti esztétikai színezetű érdeklődést teljes mértékben kielégítette ez az opus, éppen dekoratívása miatt. A XVI. századiakat elsősorban

jelenük érdekelte, a múltat újraértelmezni nem akarták. Amikor azután a XVIII. század dereka táján megélénkült a történettudományi tevékenység (beleértve a segédtudományokat is), egymás után jelentek meg a terjedelmes, immár nem a dekorativitásra, hanem a pozitív tényekre tekintő művek (Pray, Palma, Katona). Nem áll tehát, hogy Bonfini, ill. Brodaricsot követően „korszerű tudományos alapon álló, teljes magyar történelmet legközelebb Horváth Mihály ír majd a XIX. század hatvanas-hetvenes éveiben”! (1175. l.)

A XVI. század egyes alkotóinak, ill. műveinek bemutatása – beleértve a magyar nyelvűeket is – arányos és jó. Ugyancsak megbízhatóak azok az íróportrék, amelyek a jegyzetek között találhatóak, és kiválóan felelnek meg a szövegre utaló jegyzetek a tájékoztatás feladatának. (Egy-két pontatlanságot találtam: Révai Ferenc a latin szöveg szerint „palatinus”, a fordításban „nádor” [7], a jegyzetben „nádori helytartó” [1046]; Sz. Jeromos születési helye a dalmáciai Stridon volt, s nem „állítólag a Zala megyei Stridó” [1090]; bizonyára nem „helyi tartomány” fűzi Udine alapítását Attila nevéhez [1102]; Szerémi nem csupán az „alsóbb egyházi rendekig jutott”, hiszen fölszentelt pap volt, csak az alsópapság sorából nem emelkedett ki [1103]; Dóci Orbán pécsi püspök volt, nem „bécsi” [1153].)

A fordítások (Borzsák István, Erdélyi László, Geréb László, Juhász László, Kardos Tibor, Király Erzsébet, Kulcsár Péter és M. Tihanyi Gyöngyi tolmácsolásai) általában gördülékenyek; mégis úgy érzem, még mindig aktuális vitatéma a holt nyelvekről való fordítás. Sok ilyenféle, a magyar nyelvtől idegen szóra, szókapcsolatra akadtam: barbárok ekkora sokasága, katonai erényekkel jeleskedő, uralommal hatalmas, hadi istenség, hadi tudomány, hadi dicsőség, nagy jóisten, királyi készüléttel tartott menyegző, emlékeztet tenni, nagy hamarsággal, katonai vitézség, derekasság, megfuttatott ellenség, esküvés, mindenféle katonával felszerelkezett, gyűlölség félése, hadihír stb. A fordítónak nem szabadna félnie attól, hogy saját kora nyelvén szóaltassa meg a tolmácsolandó szerzőt; s ez a szó: „nyelv” a szókincset, szintaxist, mondatfelépítést egyaránt jelenti.

Hiszem és remélem, hogy azok a szemelvények és művek, amelyek most ebben a kötetben olvashatók, továbbiakkal kibővülve újra meg újra meg fognak még jelenni. Hasznosnak vélem tehát, ha felhívom a figyelmet néhány pontatlanul fordított vagy félreértett szóra, kifejezésre

(zárójelben, a latin után téve, fordítási javaslatokkal). 9.: „*önként* is biztatott... a kiadásra” (ultra etiam... = maga is...). 22.: „*rendes* csatában” (iusta acie = szabályos ütközetben). 27.: „amikor minden helyretéve és *germán pedantériával* kijavítva jelenhet meg” (si omnia sanata ac suo germano [így a helyes!] nitori restituta prodirent = ha minden kijavítva és a maga igazi fényének visszaadva jelenhet meg). 32.: „saját *meggyőződésemet* kell elmondanom, de nem *mindent mindenben*” (Hérodotos VII, 152: Ἐγὼ δὲ ὁφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πείθεσθαι γὰρ μὴν οὐ παννύσσας ὁφείλω = nekem ugyan el kell mondanom az elmondottakat, de nem kell azokat teljes mértékben igaznak tartanom). 32.: „az *időrenddel* nem vág össze” (temporibus non consentit = nem korhű v. a korba nem illik bele). 42.: „*egyházatyák*” (patres ecclesiae = az egyház atyái [az előbbi ui. történeti terminus!]). 47.: „Romanea” (Roma nea ill. Nea = Új Róma). 57.: „*szem elől kerüljön*” (magyartalan: a prospectu removeantur = eltüntessék szem elől). 57.: „hosszú beszédet tartottak *hazai nyelvükön*” (in patria lingua = anyanyelvükön). 59.: „Nincs rosszabb *sajtnál*” (magyartalan: nihil esse peius caso = A sajtnál nincs rosszabb). 85.: „az olyan ajándékot, amit *tenyerbe* adnak” (quod per palmam datur = amit kézzel adnak). 85.: „ajándékot kérnek a királytól *feléje tartott szerszamaikba*,” (praetentis cuiusque artificii instrumentis = ki-ki feléje nyújtván mestersége eszközét). 109.: „s a többi *kevésbé nagyúri férfiak*” [utána egyes számú állítványok!] (et caeteri quidam non magni momenti viri = és a többi kisebb jelentőségű férfiak). 114.: „Jajca *természeténél* fogva... igen erős várát” (loci natura... munitissimum = természetesen fekvésénél fogva...). 118.: „a király [Mátyás]... *egy éj leple alatt saját ostromló táborán át kivitte Kázmért*” (ipsūque Kasimirum noctis obscuritas suae regiae obsidionis e medio non subtraxisset = és magát K.-t az éj homálya az ő [ti. M.] királyi ostromgyűrűjéből ki nem lopta volna). 118.: „a lengyel király... mindezt [a lengyeleket, ruténokat stb.] *hadba vitte*” (... in unam redigens expeditionem = egyetlen haderőbe tömörítette). 118.: „e nagy sokaság *megrémitette* ugyan Mátyás király urat” (quamvis tantus populus domino regi M. ... terrori esset = bár... M. megfélemlítését célozta). 119.: „a *lakmározó* lengyeleket” (Polonos victualium quaestui deditos = az élelmet kereső lengyeleket). 120.: „Mohamed... *kedve ellenére* tért haza” (expers voti sui = tervét meg nem való-

sítván). 122.: „*frakcióknak*” (factionibus = pártoknak [a frakció ui. párton belüli szakadár csoportot jelöl]). 122.: „*nem oktalanul*” (non immerito = nem ok nélkül [az „oktalan” esztelent jelöl]). 122.: „*tudott a különböző pártok létéről*” (variarum partium non ignarus = ismerte a különböző pártokat). 123.: „*meghallotta, hogy... Mátyás meghalt*” (audita... morte = úgy hallotta, hogy...). 127.: „*Lajos... király, akit a szarmaták elkergettek*” (... a Sarmatis usurpatum = aki a szarmaták [litvánok] királya is volt). 135.: „*[a lengyelek] az interregnum idejére fűkát, pénzt, csapatokat ajánlottak*” (filios = fiaikat [különbség!]). 138.: „*Báthori helyetteségét Drágffy B. viselte*” (pro Bathore D. B. vicem gessit = B. helyettese D. B. volt). 147.: „*Nagyszombatot és Semptét a Vág folyó szeli át*” (Vagus Tirnaviam et Schempten amnis interfuit = N. és S. között folyik a V. folyó). 148.: „*kiskirályok*” (reguli = tartományurak v. oligarchák; ez a félrevezető fordítás másutt is megtalálható a kötetben!). 159.: „*szenz rigmusokkal*” (sacris rhythmis = szent himnuszokkal v. énekekkel; a népies akusztikájú „rigmus” szó itt teljes stílári képtelenség). A latin „metropolitanus” szó a fordítás során hol „érsek”, hol „metropolita”, hol „metropolitanus”, hol pedig ezek „helyettese”, ill. „képviselője” (168–170. lapok); nem kellett volna egy mellett megmaradni, miután egy s ugyanazon személyről van szó? 168.: „*mindenki térdre rogyott*” (ingeniculatis omnibus = valamennyien térdre borultak v. letérdeltek; megint stílári csúszás!). 169.: „*megkezdődővén a gyónás*” (inita confessione = [miséről lévén szó] a közgyónás v. lépcsőima kezdetekor). 169.: [az érsek] „*felragadva... a kardot*” (sumpto... gladio = felvéve v. fölemelve a kardot [ez a királyválasztás szertartásában van!]). 170.: „*a király nyomban felpattan*” (rex protinus... assurgit = ... azonnal feláll [ismét: szertartás!]). 170. és 174.: „*a kardot... megrázza*” (ensem... vibrat = meglendíti v. megsuhogtatja [szertartás!]). 170.: „*aztán a bal oldali hüvelybe visszadugja*” (mox leva manica tersum recondit = aztán bal kesztyűjével megtörölve v. végigsimítva [hüvelyébe] dugja). 170.: „*isten azért kent fel téged a feltámadás olajával az ő részesei által, hogy...*” (propterea... te unxit deus exultationis oleo pre participibus suis = azért kent fel téged az ujjongás v. öröm olajával az ő részesei előtt, hogy...). 171.: „*mikor az úrvacsorára kerül sor, szent áldozással erősíti, oltalmazza önmagát és a királyt*” (cum ad communionem perventum est,

se regemque sanctissima eucharistia reficit munique = amikor az áldozáshoz értek, magát s a királyt az oltáriszentséggel táplálja s erősíti meg). 178.: „*barátai között mindent szétszór*” (cuncta... his prodegit = ... elajándékozott v. odaajándékozott). 329.: „*P. fekvéséről és más alkalmatosságáról nevezetes városa*” (loco alisque commoditatibus memorabilis = fekvése és egyéb előnyei miatt említésre érdemes). 333.: „*a hunok minden egyes menekültöt üldözni tudtak, és egymás után valamennyit megölték*” (... quoscunque fugientes consequi poterant, passim omnes trucidant = akit csak menekültében utolérhettek, egytől-egytől mind megölték). 334.: „*Ethele... feje hasonló testének többi részéhez*” [mégis, melyikhez?] (capite ad membra caetera aequo = feje arányos többi tagjaival). 334.: „*az ellenség megcsalásában zseniális*” (in hostibus fallendis ingeniosus = ... félrevezetésében). Ugyanitt az Iliász-idézet (3,179) helyesen így van (legalább is Devecseri fordítása szerint). „*nagyszerű dárdavető...!*” 335.: „*hadi készülete, mint az íróktól megértettük, a következő volt*” (apparatum ipsius bellicum talem fuisse ex scriptoribus comperimus = az íróktól megtudjuk, hogy hadfelszerelése a következő volt). 335.: „*nagyon szerette a hadakozással kapcsolatos dolgokat*” (erat earum rerum, quae bello usui sunt, studiosus = nagy gondot fordított a különböző harceszközökre). 338.: „*S. azt hagyományozza*” [hasonló másutt is] (S. tradit = azt mondja v. arról tudósít). 342.: „*az egykor vitézséggel szerzett székéből kizavarják őket*” (his quoque, quas olim virtute paratant, sedibus eos deturbarent = erről a lakóhelyükről is, melyet egykor vitézségükkel szereztek meg, elűzi őket). 344.: „*a jogos igényekre és más erényekre*” (ad... studia recta aliasque virtutes = a helyes törekvésekre... [a „iustam vitam” fordítása hiányzik]). 344.: „*Te magad, és ebben biztos legyél, elgondolás vagy, szándékok és erőd mit sem ér isten akarata nélkül*” (Qui ut certus sis, cogitatus [gen.!] consilium et vires tuas praeter dei arbitrium nihil roboris habituras... astrorum te portenta animadvertisse existimo = Ki [= te] hogy biztos légy, úgy vélem, égi jelek intettek téged arra, hogy szándékaid és erőd... hatástalanok lesznek). 349.: „*a gallok elegáns megjelenésűek*” (corporis proceritate praestantes = feltűnően v. rendkívül magas termetűek). 350.: „*a többi kiskirályt... a frontra állítja*” (in acie alios regulos... locat = az élre a többi fejedelmet... helyezi el). 356.: „*ha az... uralmat és a vagyont nem tulajdonítod el fegyverrel*”

(nisi... imperium opesque... armis vindices = ha... nem biztosítod v. meg nem szerzed magadnak). 357. és 387.: „amint a *krónikás* elmondja, és *lelke rajta*” (sicuti chronicon refert, penes quod fides sit = amint a krónika elmondja, amelynek hitelt kell adnunk). 377.: „a hunok *halálra dühöngenek mindenkin* = dühükben mindenkit megölnek). 377.: [néhány mutaványos] „a gladiátorok szabályos *fogásai előtt* csodás ügyességgel függőn *eltáncol*” (inter gladiatorum artificiosos flexus mira arte agilter saltitantes = igazi gladiatori mozdulatok közepette csodás ügyességgel függőn ugrál). 380. „*konzulok nagy csapatával*” (cum... altero consulum = az egyik konzullal [az „agmine” szó nem ide tartozik]). 412.: „bízva a becsületes – *bárha* egykor is volt – *munkát* értékelő utókor *hálájában*” (de gratia posteritatis confisi, apud quam rectae actiones vel ipsa vetustate pretium habent = ... amely az igaz tetteket [az elődökét] már régiségük miatt is nagyra becsüli). 412.: „nem *száraz tollal* nyúltam e... témához” (neque... sterile ingenium attulerim = nem meddő v. kiszikkadt v. erőtlen elmével). 418.: „olyannyira *illetlen* bűnök fertőjében” (immodicorum flagitiorum = hatalmas v. mértéktelen bűnök...). 419.: „a dolgokról, melyek... *születés közben* jutottak” (in genitura = születés v. származás révén [megkülönböztetve a véletlenül és a szándékosan szerzettektől]). 420.: „*rendesen fölserdülve*” (legitima annorum maturitate consequuta = elérvén a törvény megkívánta érett kort). 421.: [a várat], „minden *tehetségével* ostromolta” (omnibus petebatur ingeniis = összes ágyúval...). 428.: Szolimán számot tart „az *igazságos győztes titulusára*” (victoriae titulum iustissimum = a győzelem jogos címére). 429.: „*vajon* rosszul, *vagy* derekasan viselték-e magukat (sive male... sive praeclare... = akár rosszul... akár kiválóan). 429.: [a zsarnok] „tudja, hogy *tisztelik és félik őt*, de sohasem lehet nyugodt” (nobilitas uni serviat, a quo se observari et timeri sciat... = ... mert tudja [a nemesség], hogy megfigyelés alatt tartja s fél tőle [a zsarnok]). 430.: „annak a *hitnek a megoltalmazásában*” (in sua fide tuenda = hűségének megőrzésében). Uitt Verbóczi beszédének utolsó mondata helyesen így festene: Mert ki ne látná, hogy ő [a szultán] – aki a maga jogáról mond le olyasmit kérve, ami a hatalmában van – haragra lobbant majd az ellen, aki a maga meg a kérés szerencsésjét tudatlanra véve azt állítja, hogy erőszakkal és fegyverrel sem csikarható ki tőle az, ami fölött másnak van joga

és hatalma. 431.: „*Mehemet, egy magyar származású jahajan* [is így tett]... , aki nyomban *megfeledkezett hazaszeretetről, mihelyt megijedt a büntetéstől*” (Mehemetis jahajanus... vincente patriae caritate, ubi emanasset supplicii metum = Mehemetnek a házgondnoka..., amikor győzve benne a hazaszeretet, kifejezésre juttatta a bosszútól való félelmét). Az ezt megelőző mondat is hibás; ott arról van szó, hogy sokan igyekeztek őt [ti. Török Bálintot] „elhúzni” a fenyegető veszél előtt (imminenti ruinae subducere), még saját életük kockáztatásával is (certo etiam obiecto citae periculo). 432.: „mialatt... e dolgok *zajlottak a várakozók előtt*” (quibus... quorum (helyesen: quorsum) res evaderet expectantibus = mialatt... várták, hová fejlődnek az események). A 433. lap utolsó mondata helyesen így van: Azt mondják, Sz. mindeme szavaival csak a magyarokat akarta kismerni; és mennél könnyebb volt kitalálnia, hogy merre hajlik a véleményük, annál nehezebbé tette számukra a válaszadást, hiszen... A köv. lap elején ez lenne Brutus szövegének helyesebb értelme: Mert ki nem látja, hogy így fejeződött ki az erőszak azok előtt, akik vonakodtak belátni a hazai erők elégtelenségét, hogy azután annak, aki mohón keresi, ürügye lehessen a tehetetleneket elűzni ama ország birtokától, amelyet erővel megvédeni aligha remélhettek. 434.: „nem kételkedünk abban, hogy győzhetetlen jobboldalunkban a jövőben is *úgy teszünk* ahogy *most tettünk*, a magyar királyság oltalmazásában *közösen járunk el*, (... quin... nos ut nunc fuimus, ita simus in posterum tuendo Ungariae regno pares futuri = hogy mint eddig, úgy ezután is képesek leszünk... Magyarországot megoltalmazni). 435.: „*megcsalva azokat*, akiknek fegyvereivel *győzelmet arattak*” (eorum insidiis... superatis = fölülmúlva azok álnokságát). 438.: „egy iszapos patak... *partja oly meredek*” (rivus caenosus et ita impeditis rivis = járhatatlan v. ingoványos v. csúszós). 443.: „ide-oda *foglalást jelző lándzsákat tűzközdve, mondván, hogy ezt megteheti*” (praefixis hic illic hastis occupantium ea [= tabernacula] fore diceret = itt-ott lándzsákat szűrve le azt mondja, hogy azok [a sátrak] a foglalóké). 447.: „*széles, jól felszerelt város*” (urbs et amplitudine et munitione haud contemnenda = mind kiterjedésében, mind védműveiben tekintélyes város). 457.: „az ágyúkat ezekről [a dombokról] *irányította az alul levőkre*” (... in subiectos muros = az alacsonyabb[an húzóódó] falakra). 458.: „*ki merre látott*, téli szállására vonult

vissza" (qua cuique proximum fuit... = ki-ki a legközelebb lévő téli szállásra tért vissza). 462.: „*messze elrugaszzkodnak az úgynevezett realitástól*" (toto certe, ut dicitur, coelo a veritate rei aberrant = mint mondani szokás, egy világ választja el őket a valóságtól). 462.: „a jóisten előtt bizony nagyon *kedvetlen* dolgot művelnek" (deo rem longe ingratisimam faciunt = nagyon nagy hálátlanságot tanúsítanak v. igen gyűlöletes dolgot művelnek). 467.: „*itt is, ott is elmondva e beszédek*... Náprági... válaszolt" (his ultro citroque habitis sermonibus... = miután mindkét részről v. egymást váltogatva így beszéltek). 570.: „Salm M. grófot küldi hozzá katonai *főmegbízottként*" (Nicolaum... rerum bellicarum supremum curatorem cum mandatis ad eum ablegat = ... főmegbízottat küldi hozzá üzenettel). 570.: „*nagy hangon* adja elő" (magnificis dictis recitat = pompázatos beszédben v. szavakkal). 570.: „*ki fogja eszközölni a vörös sűveget a pápától*" (robrum galerum = a bíbor[os]i kalapot). 735.: „*az [érsek] is így járt el a császári követekkel, amikor annak idején leánya ügyében hozzá küldött*" (oratoribus suis idem ille fecerat, quos filiae suae causa, *quam ille ab omni suo consortio diu separaverat*, ad eum miserat; a kiemelt mellékmondat fordítása hiányzik, de ettől függetlenül nem látom indokoltnak a fordítás szövegébe illesztett kérdőjelet: a szöveg nem romlott!). 739.: „*az egyiket [hajót] Dragut... Bizánba küldte segítségül*" (pro auxilio misit = segítségért). 470.: „*a keresztények ugyanis vallási kötelességeiknek is megfeleltek*" (humanitatis officium invicem deferentes = az emberiség v. irgalmasság szolgálatát lerótták egymás iránt [valószínűleg a sebesültek ellátására ill. kimentésére, esetleg a halottak elszállítására vonatkozik]). 740.: „*az Imperialis*" nevű szállítóhajó" (navis oneraria, quae vocabatur Imperialis; nem állítom teljes bizonyossággal, de elképzelhető,

hogy ez egy hajótípus megjelölése volt). 741.: „*a partraszállásra alkalmas helyet*" (ad descensiones commodiora loca = táborozásra alkalmasabb területet). 745.: „*az egész szigeten ott a legkedvezőbb az éghajlat*" (situs totius insulae commodissimus ibi esset = ... ott a legkedvezőbb a terep). 748.: „*hiszen elnehezült, idős ember volt*" (e megjegyzés inkább Johannes Auria gályájára vonatkozhat: erat enim gravis et vetus = mert súlyos és öreg alkotmány volt). 976.: „*Tamás esztergomi érsek... aki Rómából úgynevezett keresztes hadat hozott a török ellen*" (... qui Roma cruciatam, ut vocant, contra Turcam ettulisset; noha a szótárak nem jegyzik, a tények alapján „keresztes bullát" javasolok fordításul).

Abból, hogy ismertetésemnek jó a felét ilyen szőrszálhasogatásnak tűnő hibaigazítások teszik ki, nem szabad arra következtetni, hogy a fordítók nem végeztek jó munkát. Megismétlem, amit már az elején írtam: több, mint ezer oldalas, tekintélyes kötetről van szó, s benne olyan, a fordítót igencsak próbára tévő szerzőkről, mint Szerémi vagy Brutus. De tudjuk, hogy Forgách kiadott szövege is sok kívánnivalót hagy maga után. Ne csodálkozzunk hát, ha olyan művek átültetése, amelyeknek nincs megbízható latin szövege, s ez ideig kísérlet sem történt magyarra fordítására, nem sikerül mindjárt száz százalékos eredménnyel. Köztudomású azonban, hogy a latin nyelvismeret rohamos fogyatkozása a fordításokat emeli egyre szélesebb kör számára forrásértékűvé. Ha ez így van – márpedig sajnos így van –, nem tehetünk mást, mint ismételten kiadni e fordításokat, de mindannyiszor revideálni őket, csiszolni, javítani rajtuk. Ehhez kívántam segítséget nyújtani ismertetéssel.

Boronkai Iván

BETHLEN GÁBOR KORÁNAK KÖLTÉSZETE

Sajtó alá rendezte Komlószi Tibor és Stoll Béla, Bp. 1976. Akadémiai K. 652 l. (Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 8.)

A Régi Magyar Költők Tára sorjázó XVII. századi kötetei (már a 9. is megjelent, a 10. sajtó alatt van) tekintélyes mennyiségű anyagukkal lehetővé teszik a magyar költészet e korszakának jobb áttekintését és néhány általánosabb tanulság levonását. Az irodalomtörténet munkája persze

nem könnyű, mert a sorozat egyébként helyes szerkesztési elvei az anyagot olymódon tagolják, hogy időrendjük (már ti. a kötetek anyagának időrendje) minduntalan keresztezi egymást. Ha csak a jelen kötet időhatárait vesszük figyelembe, azaz Bethlen Gábor uralkodásának korát

(1613–1629), megállapíthatjuk, hogy a 2. kötet (1962) szerzőinek (Pécseli Király Imre, Nyéki Vörös Mátyás, Miskolczi Csulyak István) nem jelentéktelen verstermése esik ebbe a korszakba; a 3. kötet (1961) szerelmi verseinek egy része ide sorolható; a 4. kötetben (1967) bemutatott unitárius költők (pl. Thordai János vagy Szentmártoni Bodó János) részben szintén ekkor működtek; Szenczi Molnár Albert életműve (6. köt. 1971) jelentékeny mértékben kötődik Bethlen Gábor uralkodásához, sőt ugyanezt mondhatjuk a 7. kötetben (1974) közölt katolikus énekek egy részéről, sőt Péchi Simon (5. köt. 1970) érdekes költői munkássága is 1625 után bontakozott ki. Ha mindehhez hozzávesszük, hogy e „manierista iskola” (vagy legalábbis késői reneszánsz költészet) vezető mesterének, Rimay Jánosnak munkássága részben szintén Bethlen Gábor korára esik, a 8. kötet címét csak „pars pro toto”-ként foghatjuk fel. Szól erről a kötet előszava is (5. l.), mégis úgy véltük, nem árt nyomatékosan hangsúlyozni. Ráadásul e kötet szerzőinek túlnyomó része nem erdélyi, s bár Bethlen Gábor politikájának buzgó támogatói voltak (Prágai András, Szepsi Korocs György, Szepsi Csombor Márton), irodalmi munkásságuk csak részben kapcsolódik a fejedelem személyéhez (mint pl. Vásárhelyi Kerekes István *Epitaphion catastrophicon*-ja vagy a fejedelem halálára írt versek). Megjegyzésünk nem akarja megkérdőjelezni a 8. kötet címét, pusztán a szükséges módszertani fenntartásokra, helyesebben a szükséges óvatosságra óhajt utalni.

A kiadással kapcsolatban még egy módszertani szempontunkat kívánjuk közölni. A kötetben számos olyan vers fordul elő, amely egy nagyobb, olykor kéziratban maradt munka kiszakított részlete. Ilyenkor a mai olvasó nehezen fedezi fel a vers és a prózai szöveg valószínű összefüggését. Vegyük Foktövi János példáját, aki kötetünk egyik felfedezettje. A XVII. század két első évtizedében Vácott működő református lelkész kéziratban maradt prédikációs kötete (*Az embeor I eredetirol. II. természetiről. III. allappattiarol irattatot koniw*) rengeteg versfordítást tartalmaz szinte kizárólag antik szerzőktől (két Janus-fordítás is akad), szerzőjének kiterjedt humanista olvasottságáról téve tanulságot. A kéziratot Erdélyi Pál ismertette (MKSz 1887; Egy PhK 1888), de nem teljes egészében, ill. szemelvényesen. Azt nem várhatjuk a kiadóktól, hogy minden versidézet részletes szövegkörnyezetét bemutassák, azt azonban szeretnénk volna, ha a prédikációs kötet sommás

gondolatmenetét közölték volna. Ha Foktövit valaki komolyan tanulmányozni óhajtja – talán meg is érné a fáradságot! – még Erdélyi Pálon túl is az eredeti kéziratához kell nyúlania, noha a mű egy részének már kritikai kiadása van. Amennyire helyeselnénk, hogy Prágai András *Reloxfordításának* önálló magyar bevezetéseit egészében közlik a kiadók, éppen annyira kívánatos lenne, ha Foktövi gondolataiból többet kapnánk. Lehet, hogy e kívánság túlzó, de a kutatásban óhatatlanul felmerül. Ez a megjegyzés áll talán a nagyszámú üdvözlő vers (aggratulatoria) esetében is, noha az ilyenmű versek rendszertől előadják a könyv tárgyát. Foktöviről még annyit, hogy az időmértékes verselés buzgó művelője volt, noha kísérletei prozódiai szempontból többnyire fogyatékosak. Mértékes verselésünk története, Virág Benedek és Négyesy László kísérletei után, megérdemelve egy újabb és teljesebb összefoglalást.

Kötetünk egyébként változatos anyagot tartalmaz. Kiemelkedő költői egyéniség Prágai András. Ismeretes, hogy nagy ügyességgel fordította a *Fejedelmeknek serkentő órája* verses idézeit, s neki kell tulajdonítanunk a *Sebes agynak késő sisak* c. kézirat fejedelmi személyek bemutatását végző szép Balassi-strófás költeményeit is. E versciklust és szerzőjét Komlovszki Tibor ismertette meg irodalmi közvéleményünkkel (ItK 1966), régebbi és újabb érvei (itt az 505–508. lapon) teljesen meggyőzők. Prágai egész munkássága a magyar manierista irodalom sikerült és stilisztikailag komolyan veendő terméke. Bizonyossága egyébként annak a megfigyelésnek is, hogy a századforduló klasszikus ismeretanyaga, tudása mennyivel gazdagabb és pontosabb, mint 1570 táján volt (vö. *Borzsák István-émlékkönyv*, Debrecen 1974–75, 193–202. l.). Felhívom a figyelmet arra, hogy nyugodtan feltételezhetjük Prágai nemesi származását („Andreas Prágai de Nemes Kér, 457. l.), szellemi tájékozódásában pedig vegyük észre a *rózsakeresztességhez* fűződő kapcsolatait (456. l.).

Prágai András és Foktövi János vallásos-moralizáló, mégis világiás jellegű humanizmusát még néhány világi tárgyú, a szórakoztatás igényével keletkezett verses alkotás erősíti. Ezek egy névtelen *Metamorphoses*-fordítása (229. l.), a *Tükör* című gúnyos asszonybemutató (később Misztótfalusi Kis szintén közzétette, de kiadványa elveszett; itt 299. l.), Vásárhelyi Kerekes István zsúfolt mitológiai seregszemléje, az *Epitaphion catastrophicon* (231. l.), Tállyai

Pálnak I. Miksa császár vadászkalandjáról szóló hosszabb elbeszélése (309. l.), *Pyramus és Thysbe* széphistóriája 1628-ból (320. l.), *Jázon és Medea* széphistóriája (286. l.), amely sajnálatosan töredékes, valamint a gyöngyről szóló moralizáló elmélkedése (396. l.), amelybe ügyesen bele van szőve Antonius és Cleopatra híres lakomájának története:

Giöngy szömnnek egiket füleből ki veve
Nagi eres ecziötben draga giöngiöt vete,
Annak erősseget az ecziöt meg giözze,
Vendegök lattara ottan ezt meg' eve.

Szenczi Milnár Albert Cleopatra pazarlását erősen elítélő hangsúllyal közli (*De summo bonno*, Bp. 1975. 109–110. l.), versünkben ennek nyoma sincs.

Végre kritikai szöveget kapunk a *Csepregről* címen ismert *veszedelem-énekről* (Ezt önálló magyar műfajnak tartom a XVII–XVIII. században!) A szövegmegállapítás bonyolult munkája mesteri teljesítmény. Érdekes színfoltot képviselnek Salánki György erasmusi *Enchiridion*-fordításának kísérő versei (306. l.), nem magukban, hanem inkább azért, mert felhívják figyelmünket erre az első magyar nyelvű Erasmus-kötetre, amellyel behatóan sohasem foglalkoztunk. (Forráshoz való bizonya, stílus-teljesítménye stb.) A Bethlen Gábor halálára írt három magyar vers (Várad Mihály: *Prodromus funestus*, *Nemzetünk virága*, *Cantio Gabrielis Bethlen*, 341–350. l.) ékes manierista formadásával tűnik ki, de ugyanezt mondhatjuk már Késerei Dajka Jánosnak Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett elmondott verseiről is (273–278. l.). Az *udvariságnak* ez az ékes stílus felelt meg! Várad Mihály hosszú latin nyelvű gyászverse (596–600. l.) a humanista köz-költészet legjobb formái színvonalát képviseli pompázóan hömpölygő hexameterével. Felhívom rá a figyelmet, hogy Várad *Prodromus*-ában is felbukkan a Rimay alkotta nép-kép–tép–szép stb. rím, ami persze Thordai János zsoltárfordítása után már nem meglepő. (Ez valószínűleg szélesebb körben volt ismert, mint véljük!)

Kötetünk verseinek jelentékeny része természetesen vallásos jellegű, ami egyébként többnyire már nem akadály a művészi megformálásnak. Kanizsai Pálfi János (182–187. l.), Szepsi Csombor Márton, a bártfai énekeskönyvek sok névtelen vagy csak név szerint ismert poétája jó egyházi költő volt: tudták a mesterséget, s

mindez elég természetes Balassi, Rimay, Nyéki Vörös, Hajnal Mátyás, Pécseli Király Imre kortársainál. Velechinus István mesterdi distichon-jaira (228. l.) már Virág Benedek (és Kőlcsey Ferenc) felfigyelt. Felhívom a figyelmet arra a szép versre, amely a pelikán–Krisztus hasonlatra épül (414. l.) s tömör szerkezetével előnyösen különbözik a számos hosszadalmas egyházi énektől *Czemeki Mátyás éneke* (412) viszont stilisztikailag és ritmikailag egyaránt „zengő-bongó”, muzsikás versével alkot kiemelkedőt.

Zengedező czimbalom szo – s hegedő szo zeng,
En alattam Parnassusnak nagy hegye-is zeng,
Lybánus havassán éneklésem cseng,
Minden-fele musikáim szolnak ugyan peng.

A verstani változatosság különben is jellemző a század e két évtizedének költészetére. E vers ritmusa 13 | 13 | 12 | 13. Emlékeztetjük az olvasót arra, amit sorozatunk 3. kötetének ritmikájáról írtunk (I. O. Közl. XVII. k. 1962. 366. l.)

A sajtó alá rendezés színvonalát kiemelkedőnek tartjuk, megnyugsunk a szerzők magyarázatainak terjedelmében is, noha e téren talán egy kissé nagyobb terjedeleme is elkert volna, mert sok a nehéz szöveg. Erre csak egyetlen példát! A *Tükör* c. asszonygúnyoló 112–114. sorai így hangzanak:

Akkor hova tekincs, ebben semmi jó nincs,
bár egy nagy pöröllyel is
Fogait ki-roncsák, ollóval ollólták, azt mutattya
vibből-is,
Ha jól reá vigyász, illy jó sültet találsz,
gyertya világ nélkül-is.

Mit jelent az „azt mutattya vibből is” fordulat? Érthetetlen marad, ha nem utalunk Poggio világ-hírűvé vált *Facetiae*-jének híres anekdotájára: a nyelvess asszony még a kútba merítve is kezével mutogatja urának a tetűölés mozdulatát, mert egész életében tetvesnek csúfolta. (Lásd György Lajos: *Világjáró anekdoták*, Bp. 1938. 69–70. l.) Úgy látszik, Poggiót nem csak Balassi Bálint ismerte (vö. „Philephus gyűrűje”, Eckhardt S.: *Új fejezetek B. B. viharos életéből*, Bp. 1957. 32–33. l. Irod. Fü. 10.), bár meg kell mondanunk, hogy ez asszonycsúfoló anekdóta már középkori példatárakban is előfordul. A Poggio-forrás azonban valószínűbb.

Néhány helyen kiegészíthetjük vagy megadhatjuk a magyarázatot. (Lapszám szerint haladok.)

544. l.: nem *κρονος*, hanem *χρονος* kell. (Stephanus: *Thesaurus Graecae linguae*, IX. Graz 1954, 701. has.) – Az ugyanitt szereplő „Areta poéta” nem lehet ókori személy: *Aretas* néven csak nabataeus királyokat és egy IX. századi platonista teológust ismerünk. Gyanításom szerint az igen népszerű Pietro Aretinóról van szó, aki csakugyan „bolondul veszett el”: a szóbeszéd szerint lakoma közben érte a szélütés.

547. l.: A *Ricisius* poétára való utalás csakugyan feloldhatatlan a számos Ricius, Ricisius, Ricci, Rizzi név miatt. Ugyanitt azonban két további magyarázat könnyen megadható. *Methodios* a lykiai Olympos püspöke volt, 311-ben mártírként halt meg. Hiteles művei a Porosz Akadémia sorozatában vannak kiadva (*Die griechischen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderten*, 27. köt., Leipzig 1917). Számunkra azonban egy neki tulajdonított apokrif mű fontos, ez jövendőléseket tartalmaz (*Lex. f. Theol. u. Kirche*, 2. kiad. VII. köt. 1935. 137. has.). A magyar irodalomban Batizi

Andrásnál (RMKT I, Bp. 1880, 105. és 424. l.), sőt már Temesvári Pelbártnál és Gyirva Vencelnél fordul elő (György Lajos: *Egy középkori Sibilly-vers*... Pécs 1929). – *Boldis* király nem más, mint a Dániel könyvének 5. részében szereplő Boldizsár, Baltazár, Belsaccar, akinek igazi neve Nabonid volt. A *Boldis* régi magyar becéző alak.

550. l. A *Csepregi veszedelem* 122. sora azt jelenti, hogy amidőn a dühödtt harag felgerjed az emberben, „kivetkőzik természetéből” („a természet nagyobbra terjed”). Horatius írja (Ep. I. 2,62): „Ira furor brevis est”. A sor ennek a magyar párhuzama. –

580. l. Fráter Gyulai Mártonnak a győri *Epinicia* szerzőjével történő azonosításával egyetértünk.

Egy gazdag tartalmú, esztétikai szempontból sem jelentéktelen régi magyar verses kötetet kaptunk kézhez, és csak méltánylással szólhatunk a szövegek gondozóinak teljesítményéről.

Bán Imre

ADY ENDRE ÖSSZES VERSEI

A szövegeket gondozta és a jegyzeteket összeállította Láng József és Schweitzer Pál. Bp. 1977. Szépirodalmi K. 1638 l. (Ady Endre Művei I., Magyar Remekírók)

Isten csudája, hogy Ady versei csak annyi hibával maradtak ránk, mint amennyit most ez az új, harmincadik „összes” kijavít. Ritkaság, hogy a *Magyar jakobinusok dala* első sorában megmaradt a *b* betű, nem „banalizálódott” *h*-vá ebben a kifejezésben: *ujjunk begyéből vér serken ki*. Úgy, ahogyan a *seregszámla* seregszemle, a *bóbiskálván* bóbiskolván lett. Az előbbit még a szakértelméről, érzékenységéről, pontosságáról egyaránt kiváló bizonyítványt adó két textológus, Láng József és Schweitzer Pál sem merte „emendálni”, visszajavítani, s csak Kovács Sándor Iván alapos, nagy nekifutású, szellemes tanulmánya (Kortárs, 1977. 11. sz.) bátorította föl őket is, hogy egy következő kiadásban majd érvényesítsék Ady hiteles szándékát. De a *bóbiskálván* népnyelvi vagy régies ízű változatát helyreállították. S még mennyi mindent!

Szövegjavítások

Kimaradt sort iktatnak vissza; névelővé szürkült mutatónévmásokat (ez: az) mentenek meg; szintén a szokványos alakra bővült alakokat

tömörítenek ismét (*éltem, jelentnem, játszunk*); a *csend* újból Ady írása szerint *csönd* lett; az *élve-virág* (még a szedő nézhette el Ady írásában) *áloe-virág*, s így tovább. Szintén kéziratból rosszul szedett *Másnak* szót a rím és az értelem szerint *Múltnak* alakra javítottak (930. l.), a hibás címet többszörbá tették (*Mostoháim a betűben*), a fölösleges kötőszót (*és*) törölték (1354) stb. Átvették Földessy Gyula javítását (*Az öreg Kunné*); s egy másik esetben fölöslegesen is tették ki a szögletes zárójelet a pótoltt szó köré, hiszen már Földessy is így adta (*Hadd szenvednék érte*).

Nemcsak sort, hanem szakaszokat is visszaiktattak: azokat, amelyeket Ady, kedve ellenére, Hatvany óhajának engedve törölt (*Már előre rendeltettem, Nyögök s mind terhemmel*).

A javítások valóban az eddigi leghitelesebb Ady-összessé minősítik ezt a kiadást, amely a kritikai kiadás előtt (hiszen az I. kötet csak töredéke az életműnek) a lehető legjobb szövegeket adja. Nem ellenvetésem, inkább csak kételyem van néhány javítás kapcsán. Az *elsüllyedt utak* 12. sorában az *utam elfogyott* áll a kótetekben: első közlésének *elhagyott* szavát állították vissza a szerkesztők „értelmi meg-

fontolásból". Nincs kizárva, hogy nem sajtóhiba, hanem Ady változtatása a kötetbeli alak. Az *Új arató ének* csak *A halottak élén* című kötetből ismeretes; itt 1915 szerepel alatta. Ezt a szerkesztők tévedésnek minősítik, mondván, hogy valószínűleg nem sokkal a kötet megjelenése előtt íródott. De nem lehetetlen, hogy előkerül valahonnan 1915. évi megjelenése. A *Vihar és fa* című vers két sorát Boncza Berta másolatában talált változat szerint módosították, abban a föltevésben, hogy az eltérések Ady javításaira mennek vissza. Nem tudom, elég érv-e ez a szövegbe nyúláshoz.

De a legjobban *A Kalota partján* egy sorának, egy betűjének a módosítását sajnálom. A szerkesztők a Nyugatbeli első közlést állították vissza: Mily pompás vonulások a dombon. Valamennyi kötetben így szerepel: Mily pompás vonulások a dombon. Ez utóbbi szerintem sokkal jobb, művészibb, mint az első közlésbeli: elvontabb, szokatlanabb, hatásosabb. S ott van utána, a következő sorban, a szintén elvont, bár egyes számban álló megismétlése: Óh, tempós vonulás... Vajon miért ne tehetnők föl, hogy Ady eredetileg így írta, csak a Nyugat szedője torzította a szokványossá, de Ady *A halottak élén* szerkesztésekor visszajavította, s Földessy a továbbiakban megőrizte. Avagy ha nem így volt is a kéziratban, de Ady a kötet szerkesztésekor tudatosan, művészi céllal változtatta meg?

A javítások indokolásaként gyakran ismétlődik ez a megfogalmazás: „verstani megfontolásból”, „poétikai megfontolásból”, „verstani megfontolásból”. Csak egyszer olvassuk a tüzetesebb okot: „ritmikai megfontolásból” (1434). Jobb lett volna szabatosabban adni a magyarázatot: esetenként a szótagszám hiányára vagy többletére; a rímre, ritmusra stb. utalni.

Azért csodálatos, hogy az Ady-versek nem torzultak el még jobban, mert Ady, mint a Jegyzetekben olvassuk, nem törődött kéziratának sorsával, de még kötetének kefelevonataival sem. Verseiből fennmaradt mintegy 330 kéziratának helyesírása is következtelen. Még a tisztázataikban is ötletszerűen jelöli a magánhangzók hosszúságát, rövidségét; elmosódik a különbség a központosításban; összevisszaság van a szavak egybe- és különírásában, a közsavak nagy kezdőbetűs írásában stb. A napilapokban megjelent versek hemzsegnak a sajtóhibáktól; nem tüntetik föl a magánhangzók időtartamát; szerkesztők, nyomdák, szedők egyéni helyesírása kuszálja össze a költőt. Ő maga köteteivel sem vergődött, öccsére és Földessy Gyulára bízta az újság-

kivágatok fölragasztását, a nyomdai levonatok javítását; ő csak a költői tennivalókat végezte: a ciklusba rendezést s a szövegek csiszolását, javíthatóságát; szavak cseréjét, törlését, beiktatását.

Helyesírás

Ezernyi véletlen tényező eredőjeként áll tehát előttünk az Ady-mű. A kritikai kiadásnak megvan a maga külön szabályzata; hovatovább el kell készítenünk a népszerű kiadások irányelveit is. Egyik ilyen alapelvül kínálkozik annak kimondása, hogy az írói, költői szövegeket – a mondanivaló és a forma sérelme nélkül – a lehető legjobban hozzá kell igazítanunk a mai helyesíráshoz. Ezt kívánja elsősorban az olvasó esztétikai élvezete, amelyet megzavar a szokatlan írásmód: eltereli figyelmét a lényegről; meg is tévesztheti, mert homályt, jelentéssáryalapot sejtethet az egyszerű helyesírási csökevényben, elavult írásmódban. Másodszor ezt kívánja a nyelvtanítás is, amelynek eredményeit az avult írásmód lerombolja: az olvasó helyesírási tudatát összekeveri, ha más alakot talál kedvelt költőinek versesköteteiben, mint amelyet éveken át az iskolában nagy nehezen megtanult. Mégpedig nem egyet-kettőt, amelyről megtanulhatta, hogy „költői szabadság”; hanem százával, ezrével s főként olyan alakokban, amelyek régies vagy egyénies írásmódja nem tükröz sem különleges költői mondandót, sem verstani szükségletet.

Milyen helyesírási változtatásokat látnék helyesnek egy következő Ady-összes szövegeiben?

1. Mindenütt következetesen pótolnám a mondatkapcsoló kötőszók (*és, s*) elől – a korabeli gyakorlat szerint – hiányzó vesszőt. Ennek olykor értelemmódosító szerepe is lehet. (Vö. Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története. Bp. 1974. 253–254.)

2. Az Ady írásképét annyira jellemző kötőjeles szavakat, kifejezéseket három csoportra osztanám:

a) Egybeírnám azokat, amelyek a mai helyesírás szerint egybeírandók, és amelyeknek kötőszavas írásmódja nem jelez különleges, alkalmi, egyszeri jelentéstartalmat. Csak a versek címéből veszem példáimat, amelyek most még ebben a kötetben is kötőjellel szerepelnek, de aggálytalanul egybeírhatók, hiszen így is ugyanazt jelentik: *héjanász, hotelszobák, platánfa, Napfényország, Azúrorság, férfiünnep, színészleány; bölcsőhelyem, szénarendek, halálmenet, frigy-*

láda, kocsiút, proletárfiú, rémmesék, templomalapító, várúr, királylány, levélféle, nőkergető, nyárérszaka, tábortűz, hintajáték, búzaföld, ceruzasorok, telehold, ibolyavetés, kalózhajó, Szentlélek, szalmaözege, interurbán. Nem tudom, nem tévedés-e, hogy a kéziratban állítólag (1448) Ady is így írta volna: *halózhajók*.

b) Külön írnám azokat, amelyek a helyesírás szerint – jórészt Ady korának helyesírása szerint is – külön írandók. Ezekre is előbb a címekből néhány példát: *Csönd herceg, ködbe fúlt, rég halottak, jégcsap szívű*. De innen-onnan a versekből is: *faun mezű, ronggyá szedettebb, kreol arca, étellel kínáltak, nemes urak, pártot ütni, ital bor* (ti. egy ital bor), *túl sokszor, messi magyarok, fészket kérőn, papi beszéd, egy kicsit* stb. Nem tudom eldönteni, elhagyható-e a kötőjel ezekben: *Minden-Titkok, Minden-Pénzek*. Szívesebben elhagynám.

c) Még mindig bőségesen marad olyan Ady alkotta jellegzetes összetétel, amelyet kénytelenek vagyunk kötőjelesen meghagyni, mert egyszeri és többlet-jelentésű. Megint a címekből válogatok: *Csók-kissasszony, Csók-palota, koporsó-paripa, Délibáb-ösöm Kőd-városban, halál-árok, Élet-fa, asztal-trón, mámor-fejedelem, arany-szobra, perc-emberkék* stb. Olykor Ady is habozott: a 680. lapon *Tisza-urat* találunk (értsd: Tisza István rendszerének úri haszonélvezője), a 683. lapon ugyanebben az értelemben szerepel *Tisza urak* alakban. Itt inkább a kötőjeles alakot tartom helyénvalónak.

3. Mai helyesírással írnék ilyen közneveket, tulajdonneveket, mint *sohse* (*sose*; Ady verseiben nagyon gyakori!), *Páris* (*Párizs*, címben is sűrűn előfordul), *kathedrális*, (*katedrális*), *külömb* (*különb*), *Földesi* (*Földessy*), *Bocskai* (*Bocskai*) stb. Az *utca* különbözőképpen szerepel, nyilván a közlő hely saját gyakorlata szerint: hol *utca* (208, 210), hol *ucca* (640, 647, 746), nemegyszer címben is. Ugyanígy az *utolszor* (677), de *utólászor* is (646). Zavar a *just* szó („azért is!”) *just* alakú írása (681), mert egy pillanatig a *just* érezzük benne. Megvitatandónak tartom: a *korcsma*, *korcsmáros* szóból nem hagyhatnánk-e ki az *r* betűt, hogy ezzel se zavarjuk a mai olvasót, ne vonjuk el figyelmét a vers mondanivalójától. A *csolnak* címben is negédes, avatag hangulatot kelt (*Csolnak a Holt-tengeren*), itt kijavítanám. Nem tehetjük sajnós ugyanezt *A tűnődés csolnakján* című versnek legalábbis a szövegében, mert az *eloldlak* rimel rá.

4. „A magánhangzók hosszúságának jelölésénél – amelyben a források, köztük a kötetek is,

igen tarka képet mutatnak – ritmikai megfontolások alapján módosítottuk az eddigi Ady-összesek legkírívóbb egyenetlenségeit” – mondják a szerkesztők (1314), de sajnós hozzátesszük: „Nem törekedtünk azonban egységességre ebben a különleges óvatosságra intő kérdésben.” Kár! Megbocsáthatónak tarthatnánk, ha nem érték volna el a teljes következetességet, tökéletes egységet, de azért jó lett volna, ha legalább törekednek rá. Nehéz, de nem lehetetlen földat: csak hangosan kell olvasni a verseket, hogy megállapítsuk, a ritmus és a rím mit enged meg a helyesíráshoz igazításban. Mert az nyilvánvaló, hogy még Ady kéziratával ellentétben sem olvasható így: *S itt ujak a bünök és ujak az átkok* (1464). Ezt át kell írni: *S itt újak a bünök, és újak az átkok*. Ugyanebben a versben a kézirat *csunya* és *ugy* alakot használ; olvasva ennek a versnek a ritmusa szerint is mind a kettőt hosszú *ú*-val ejtjük.

S ugyanígy: indokolatlan röviden hagyni az ilyen alakokat: *fölguyítja, kisértsz, gyanuval, husába, hívogatja, hires*. Viszont olykor a helyes *sima* helyett a hosszú *síma* való a versbe (15.) Nem indokolt megőrizni *Az Értől az Óceánig* rövid *o*-ját; nyugodtan írhatunk hosszút, mert úgy is ejtjük. Megint fordítva: *Az öreg Kúnné u-ja* szükségtelenül hosszú.

Néhol a mássalhangzók időtartama is ellenkezik mai helyesírásunkkal. *Az öreg szakállas* is, *Bercsényi marsall husárja* is egy *l*-lel szerepel; mi akadálya volna, hogy kettővel írjuk? S fordítva: Ady ugyan *En jó hiszekegyem* címmel írta versét, de miért ragaszkodnánk éppen ebben a fonetikus íráshoz, hiszen a szót alanyesetben is hosszan ejtjük, mégsem írjuk két *gy*-ével! Más a helyzet a *Hunn, új legenda* esetében: ott a ritmus megköveteli a hosszúságot. *Az ember az ember-telenségben* 8. sorában is meg kell őrizni a *kigyúladt* alakot.

Mindez tehát azt jelenti, hogy Ady népszerű kiadásának szöveggondozása még talán a kritikai kiadásénál is körültekintőbb, aprólékosabb munkát kíván. Mintha erre volna igazán érvényes Batsányi tétele, amelyet Ányos műveinek kiadása kapcsán szögezett le: költő szövegeinek gondozására csak költő alkalmas. Nos, ha költő nem is, mindenesetre a költészet törvényeivel, a vers-tannal költő módra járatos és a mai helyesírásból is fölkészült szakember. Soronként, szavanként kell mérlegelnie, miként lehet az eredeti költői szándék megsértése nélkül maivá, a ma embere számára minél jobban élvezhetővé tennie a régi szövegeket.

Filius ante patrem: a kritikai kiadás előtt már ezt előlegező textológiai eredményeket kaptunk a megjelenések lelőhelyének adatolásával. Még nagyobb meglepetés, népszerű kiadásokban teljesen szokatlan, hogy a jegyzetekben szöveg-változatokat is közölnek a szerkesztők. Azért is értékesek ezek, mert Ady nem engedett bepillantást költői műhelyébe: fogalmazványait igyekezett megsemmisíteni. A mégis megmaradtak tanulságos alkotáslélektani dokumentumok. A *Párizsban járt az Ősz* 2. sora (*Szent Mihály útján suhant nesztelen*) a kéziratban még így volt: *Suhanva szállt a Szent Mihály uton*; előbb a költő az állítmányt jött alakra cserélte, majd az egész sort törölte, és a végleges szöveget írta fölé. Az *Én nem vagyok magyar?* utolsó-előtti sora (*Svábokból jött magyaroknak*) csak a *Vér és arany* 4. kiadásában, 1918-ban szerepel először: nyilván – mint a jegyzet mondja – Rákosi Jenő Ady ellen 1915–16-ban folytatott hajszájának költői bosszújaként. Az sincs tanulság nélkül, hogy a *Sappho szerelmes éneke* Hatvanyinak szóló ajánlásából Ady a nyomdai levonat javításakor törölte a *nemes* szót. Szintúgy érdekes, hogy a *Proletárfüü verse* nyomdai kéziratában *Proletárfüü dicsekvése* volt a korábbi cím.

Magyarázatok

A tárgyi magyarázatok a népszerű kiadásokban talán még inkább szükségesek, mint a kritikai kiadásokban, mégis kiadóink általános gyakorlata, hogy jegyzetek, szavak és nevek magyarázata nélkül bocsátják ki a széles olvasóközönségnek szánt könyveiket, azzal a hamis érveléssel, hogy az olvasók nem szeretik a jegyzetes kiadásokat; ne terheljük őket magyarázatokkal. Láng József és Schweitzer Pál hibátlan érzékkel állapította meg, hol nélkülözhetetlen a fölvilágosítás. Megjegyzik, hogy melyik volt Ady első fönmaradt, majd első megjelent verse; a *Száműzöttek* című vers megértéséhez megadják az Újlaki Antal Nazarénusok című népszínművéről az elengedhetetlen tájékoztatást. A dolog természetéből fakad, hogy a *Margita élni akar* című elbeszélő költeményhez járul a legbővebb történelmi és személyi magyarázat. De azt is közlik az olvasóval, hogy „az öreg szakállas”: Kiss József; hogy kik a maria-grüni „női csukák”; tárgyilagos szavakkal világosítanak föl arról, hogy Ady a világháború előtt még Károlyi Mihály iránt is bizalmatlan (1420).

A kiadás szerkezete megfelel a hazai gyakorlatnak általában s az Ady-összesek hagyományainak is, némi módosítással. Az „összes versek”: az Ady-kötetek időrendi összesítései, az *Új Versek*-től kezdve; a *Versek* és a *Még egyszer* – a zsengek két gyűjteménye – a végére csoportosítva. A *Margita élni akar*, bár annak idején nem jelent meg, s Földessy néhány kiadása szintén hátravetette, itt is időrendi helyére, *A menekülő Élet* és *A magunk szerelme* közé került. Az *utolsó hajók* című kötet anyaga, noha Ady halála után Földessy Gyula állította össze, úgy sorakozik az előző Ady-kötetekhez, mint a költő életében megjelentek. Csak a mindezekből kiszorultak kerültek az egész kötet végére, tehát a *Versek* és a *Még egyszer* után, *Kötetekbe nem sorolt versek* címmel, a korábbi csoportosított közléstől eltérően egyetlen időrendben.

Ezzel a szerkezettel nagyjában egyet is lehet érteni, noha a következetlenségek nyilvánvalók. Elismerve, hogy kevés magyar költő volt olyan tudatos kötet szerkesztő, mint Ady, aki korábbi verseinek ciklusokba osztályozásával új értelmezéseket tudott adni alkotásainak, mégis – Kolozsvári Grandpierre Emil epés megnyilatkozása (It 1976. 422) ellenére – változatlanul vallom, hogy az időrendi szövegközlés a legtöbb tanulságot sugalló kötet szerkezet. Hogy mennyi esetleges és véletlenszerű összetevő eredménye egy-egy kötet anyaga, arra Ady művében is tanulságos példák láthatunk. A *Szentlélek karaványa* 1907-ben jelent meg először, de Ady kihagyta következő kötetéből, a *Vér és arany*-ból, mert akkor nem tetszett neki; öt évvel később mégis betette *A magunk szerelme* című kötetébe, sőt cikluscímé tette. Az *utolsó hajók*-ból Földessy felejtett ki hét verset, de a *Jegyzetekből* az is kiderül, hogy Ady is gyakran feledékenységéből (vagy – teszem hozzá én – hanyagságból: nem őrizte meg az újságkivágatot) hagyott ki kötetéből egy-egy verset. Nyilvánvaló, hogy a jelenlegi szerkezetet csak a tehetetlenségi erő, a hagyomány hurcolja tovább. Az *utolsó hajók* nem Adytól való, tehát helyesebb volna anyagát ugyanúgy kezelni, mint a többi hátrahagyott verset, azaz a keletkezés szoros időrendjében adni. A mostani megoldás felemás; minek ragaszkodni hozzá? S aligha van értelme a *Versek* meg a *Még egyszer* még komponátlan sorrendjét követni.

Először B. Szabó György csinálta az országhatáron kívüli egyetlen Ady-összesben, az *Új-*

vidéken 1956-ban megjelent kiadásban, hogy a kötet végén közölte Földessy Gyulának az Ady Múzeum második kötetében (1925) megjelentetett időrendi jegyzékét Ady verseiről, így ellensúlyozva a ciklusrendből fakadó időbeli zavarokat. Ezt a módszert – új kutatásaik eredményeivel gazdagítva – ennek a kötetnek a szerkesztői is alkalmazzák, s ez valóban nagyban megkönnyítheti Ady költői útjának követését. De elképzelhető a fordítottja is: olyan Ady-összes, amely egyetlen egységes időrendben adja a költő verseit, s a végén mutatát közöl a kötetek és a ciklusok rendjéről.

Időrend

Az időrendi besorolás egyik szempontjával azonban nem értek egyet. Ha már időrend, akkor ne a megjelenés, hanem a keletkezés időrendje legyen. Az esetek többségében ugyan nem tudjuk a vers születésének napját, csupán a megjelenését, de ez utóbbi többnyire csak néhány nappal későbbi a keletkezésnél. Kár volt azonban akkor is a megjelenés időpontjának figyelembe vételével besorolni a verset, ha Ady keletkezéséből vagy egyéb forrásból ismerjük pontos születésnapját. Ugyanúgy ide kellett volna őket tenni, mint ahogy helyesen sorolták be a „nyomdafestéket nem látott verseket”.

Egyéb

Nem értek egyet azzal sem, hogy a kötetnyitó, ún. vezérverseket a jegyzetben önkényesen adott címmel látták el. Ezek egy részének az első megjelenéskor volt saját címe (*Verses könyvem előtt; Az Illés szekerek; Szeretném, ha szeretnének*), de Ady a kötetben elhagyta, annál inkább, mert a két utóbbiból alkotta a kötet-címet. De ez nem vezethet oda, hogy most ezeket a verseket a kezdősorokból alkotott címmel (*Góg*

és Magóg fia vagyok én...; Az Ur Illésként elviszi mind...; Sem utódja, sem boldog őse...) emlegessük, kivált nem szögletes zárójel nélkül, tehát anélkül, hogy a bevált módon jeleznénk: a cím nem a költőtől van, hanem a textológustól.

Elkelt volna egy névmutató, hogy az ajánlások címzettjei szerint is könnyen megtalálhassuk a verseket. Az élőfej hasznosabb lett volna, ha nem Ady nevét ismétli 1300 lapon át, hanem bal oldalt a kötet, a jobbon a ciklus címét. A Jegyzetek élőfejeiben még nagyobb szükség lett volna a kötetek címekre, mert még vissza-visszalapozva, a szöveg közt is alig találjuk meg egy-egy kötet címét, hiszen ügyetlenül kisebb betűből van szedve, mint a versek címe.

Az 1517. lapon Révész Béla könyve (Ady Endre tragédiája) é. n. jelzéssel szerepel. Ma már ritkán használjuk ezt a jelzést, mert nem nyugszunk bele, míg bibliográfiákból, katalógusokból ki nem nyomozzuk, és szögletes zárójelben meg nem adjuk a meglelt évet: [1924.]

A szerkesztők gondosságát mutatja, hogy sajtóhiba alig van. A jegyzetben találtam néhányat. Az 1364. lapon *A Hágár oltára* jegyzetében nincs 6. sor, hanem csak 2. Az 1421. lapon az *Utálatos, szerelmes nációm* címéből kimaradt az Ady gyakorlatában hangsúlyt jelentő vessző. Az 1429. lapon az *Őszi, piros virágok* jegyzetében is a számmal van baj: nem a 3. sor, hanem a 2. tartalmazza a hibás alakot.

Ezek apróságok. A lényeges, hogy az eddigi legjobb Ady-kiadás van a kezünkben, és került – sajnos, újabb kiadói szokás szerint nincs föl-tüntetve a példányszám, így nem tudom, hány – kézbe. S alkalmas ez a kiadás arra is, hogy tanulságait általánosítva, higgadtan, józanul megvitassuk a nem kritikai kiadások, a népszerű életmű-kiadások elvi és módszertani kérdéseit. Legalább olyan fontos és halaszthatatlan textológiai feladatunk ez, mint a kritikai kiadások szabályzatának továbbfejlesztése.

Péter László

*

Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közreadta, válogatta és a bevezetést írta: Tardy Lajos. A jegyzeteket készítette: Dávid Géza és Tardy Lajos. Fordította: Boronkai Iván, Kenéz Győző és Tardy Lajos. Bp. 1977. Gondolat K. 454 l. (Nemzeti Könyvtár).

A *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról* Tardy Lajos tudományos érdeklődésének, orientalista ismereteink tárházának nyitogatására mozgósító, lankadatlan tudomány-szervező munkásságának újabb terméke, mely egyben az életmű folytonosságát is hivatott jelezni: „Ebben a gyűjteményben több, 1438–1603 között készült törökországi úti-feljegyzés, beszámoló, visszaemlékezés és napló foglal helyet. Úgy is mondhatnám: itt találja az olvasó az egyik korábbi írásomban felsorolt és ismertetett művek szöveges részét.” Azaz, hat évvel a sok tekintetben úttörő érdemű *Régi magyar követjárások Keleten* c. tanulmánykötet megjelenése után minden eddiginél teljesebb szövegválogatást vehetünk kézbe erről a történeti, művelődéstörténeti szempontból izgalmas, ám javarészt feltáratlan kérdéskörrel. Üdvözlendő érdem, politika- és kultúrtörténetünk nagy nyeresége e könyv, mert nemcsak a szövegek lefordítása s közzététele, hanem egyáltalán „hazahozatala”, a honi véráramba való igazi bekapcsolása – még a *Régi magyar követjárások Keleten* után is – újdonság értékű. Ha rendelkezünk is némi tudásanyaggal e szövegekről, eddig vagy nem volt hozzáférhető, modern kiadásuk (Georgius de Hungaria, Georgievics Bertalan), vagy a kézirat külföldi lelőhelye gátolta nagyban a mű hatékony ismeretét (Husztai György, Laski Jeromos).

Másfél évszázad speciális magyar-török kapcsolataát öleli fel a válogatás, a címben megfogalmazott hármasság jegyében. A szerzők életpályájában az a közös vonás, hogy – bár eltérő módon – magában az oszmán birodalomban szerezhettek személyes benyomást, elsőleges élményeket. Vagy mint lakóhelyéről, csatáerről elhurcolt rabszolga, vagy az egyre erősödő diplomáciai kapcsolatokon munkálkodó követségek tagjaként, vagy amint azt Dernschwam János esete példázza, gazdasági-kereskedelmi lehetőségek felkutatásának szándékából, önként csatlakozva a követséghez. Három nézőpontból – s még hozzávehetjük a felekezetit negyedikként – villantják fel tehát ugyanazt: a török hátsországi életét. A „Szászsebesi Névtelen”, Georgius de

Hungaria téma-megjelölésével élve: a törökök szokásait, viszonyait és gonoszságát örököltik meg – vagyis társadalmi, katonai, vallási és morális sajátosságaik leírását vállalják. Ezzel párhuzamosan kapunk képet „török-image”-ünk kialakulásáról és fejlődéséről is.

A kötet, jóllehet hét szerző szövege kapott helyet benne, három tartópilléren nyugszik. Magyarországi György barát, Raszinyai Husztai György és Dernschwam János feljegyzései tartják az ívét, s közéjük ékelődik Kuripesics Benedek két, Georgievics Bertalan, Rubigally Pál, Laski Jeromos egy-egy és Wathay Ferenc két írása, illetve annak részlete. Bár a „főrab” Wathay is gazdagítja-színezi az összképet, önéletírásszemelvénye megbontja az addig kiválóan szerkesztett kötet feszes eszmei ívét, s ellentmond a tulajdonképpeni szerkesztői vezérelvnek is: fogása és szabadulási kísérletei előszámálása mellett vajmi kevés adalékkal járul a török életforma bemutatásához. Vegyes feljegyzései a török hadserevezetéről pedig esztétikai érték híján és ezoterikus információival egyaránt elűtnek a többi mű színvonalától.

A sors különös szeszélye folytán majd ötszáz évig kellett várni Georgius de Hungaria művének, hogy az oszmán világ első, igazi „belső tükrét” élénk tarthassa – belsőt, mert írójának két évtizednyi raboskodása alatt volt alkalma belülről megismerni ezt a világot. Most viszont, mintegy kárpótlásul, egy év leforgásával két fordításban is napvilágot látott munkája: e kötet nyomdai munkálatai idején jelent meg ugyanis Fügedi Erik összeállításában a *Kimondhatatlan nyomorúság* – Két emlékirat a XV–XVI. századi oszmán fogságról (Európa, 1976.) c. kötet, mely úgyszintén tartalmazza e traktátust. A két majdnem egyidejű megjelenést kárhozzatni nem lehet. A Szászsebesről fogságba hurcolt, s ott húsz esztendődetöltött, majd Rómában domonkos-rendi szerzetesként meghalt névtelen műve ugyanis mérföldkő. Amelytől elindulhatunk, s amihez a későbbi munkákat viszonyítani lehet és kell, hogy belőlük egy élesen kirajzolódó folyamat eredményét, a történelmi időszakok során átalakuló Törökország képét szemügyre vehessük. Ő 1438 és 1458 között még patriarkális viszonyokat, jelentékeny vallási toleranciát, az erkölcsi normák jótékony hatását konstatálhatja. Husztai, éppen száz év elteltével, már jóval sötétebb színekben lát és látta; a morális hanyatlás és a zsarnokság egyenesen növekvő arányáról adva számot. Ugyanezt a tendenciát véli fölerősödni alig egy évtizeddel később Dernschwam János, aki

kritikus humanista szellemben mond ítéletet: az elavult, parazitaságon alapuló társadalmi rendszert gazdasági fejletlenség, morális züllés, állhatatlanság gyengíti tovább. A régi erények megcsappantak, a törökök ellasszonyosodtak, gyávakká lettek, harci feladatokra csak a janicsárok, a hitehagyottak, földművelésre csak a keresztény rabok alkalmasak. Erkölcös élet helyett: szodomitaság, kábítószer. S írja mindezt a naplójába akkor, amikor az oszmán birodalom ereje-gazdagsága csúcspontján áll. Dernschwam tovább lát és továbblép Husztinál: – Tardy Lajos szavaival – „a katonailag még teljesen szilárd birodalom homlokzatán már fel tudta fedezni azokat a repedéseket, amelyek lassan, fokozatosan előkészítették az egész épület évszázadokig tartó összeomlási folyamatát”.

Íróilag más-más eszközökkel – a traktátus, a követjelentés, a naplófeljegyzés, az útleírás adta műfaji-formai lehetőséggel élve – jutnak ugyanarra a végkövetkeztetésre: a keresztények közössége – amely pillanatnyilag úgyszintén morális fertőben él! – kellő összefogással, egyesült erővel diadalt arathat az örök ellenség, Mohamed követői fölött. Nem csupán a különös világ leírása vezette tollukat; nem titkolt propagandisztikus célja is volt műveiknek. Rubigally Pál tipikus humanista módon ad e szándékának hangot: „Elég az nekem, hogy bemutattam az utakat és a helységekhez vezető megközelítési lehetőségeket; ragadjanak fegyvert mások, s ők vigyék végbe Mars súlyos művét.” A Jurisics Miklóssal és Lamberg Józseffel Konstantinápolyt megjáró Kuripesics Benedek pedig fikciós formát (!) – *Két lovászfű beszélgetése* – választ, hogy összefogásra buzdító szavait előadhassa, és a kereszténység bírálata miatt önmagát a következményektől mentte tegye.

Több mint egy évszázaddal a kézirat Nagy Iván-féle felfedezése után jelentős adósságot törleszt Tardy Lajos, amikor kötete számára meghoztatja a vatikáni könyvtárból Huszti György útleírását. Utólagos *íróavatás* történik ekkor, mert Huszti műve irodalmi mércével mérhető útleírás! Ő már nemcsak törökországi rab, nem csupán jeruzsálemi zárandok. Nála már nem a török életvitel leírása dominál, hanem – megragadva a zsoldos-zabadság némileg kínálkozóbb alkalmait – Egyiptom, India, majd – szabadságát végleg visszanyerve – a Szentföld tájainak embereinek megörökítésére vállalkozik. Habitusa az örök utazóé és útleíróé. Figyeli az embert, s az ember készítette csodálnivalókat, de ugyanakkor a természetet sem veszi szeme elől. A számára

szokatlan növényt és állatot körülírja, honiakhoz hasonlítja. A ritka, egzotikus növények ágából a tarsolyába tesz... Lerajzolja a piramist – melynek tetejére felmászva, kúrtjén zenélt úitársainak –, térképet készít a Szentföldről. S mindezt szemléletes, lendületes, élményszerű előadásban.

Ez utóbbi megállapítás érvényes Dernschwam naplójára is; rajta azonban a napi benyomások uralkodnak, miáltal alapos és körültekintő, részletekben rendkívül gazdag műve megszerkesztetlen, nehézkes, feleslegesen – és néhol unalmasan – ismételtetővé válik. Polgári volta, kereskedelmi jártassága – a nagybányai pénzverde vezetője, majd Fugger-alkalmazásban áll, később az erdélyi sókamara vezetője – és érdeklődése kiül feljegyzései lapjaira is, s a meghaladott feudalista viszonyok becsméréseiben nála már a korai kapitalizmus képviselőjének állásfoglalása tükröződik. Ő már egyetlen dicséretes vonást sem fedez fel az oszmánságon!

Az utazó – lett légyen rab, követ vagy kalmár – mindig viszonyít, hasonlít. Ennél fogva az útleírások nemcsak az idegen országról festenek képet, hanem mindig odaállítják azt saját hazájukról alkotott véleményük mellé. Így történik ez a kötet szerzőivel is: vélekedéseikben olykor burkoltan, olykor nyíltan végbemegy az összehasonlítás. Gyakran fontos, izgalmas, máshonnan talán ki sem deríthető kérdésekre kapunk a közvetett úton választ. Georgievics Bertalan négy magyar mondatot tűz műve végére, köszöntést, válaszadást, búcsúzást és köszönetet. Mondatai még a nyomdahibákkal – és azok miatt! – is érdekesek: „*Isten agsionapot io uram. Fogags isten atciam fia. Isten maragion hazad. Jar bekivel serete Uram.*” – Dernschwam Jánosnak – noha éppen nála munkál legkevésbé a hungarus-tudat – többször jutnak eszébe az otthoniak. A törökök imájától épp úgy szeretne száz mérföldnyire is elfutni, „akárcsak a magyarok »daydanum-haidanum« danolásától”. „Tisztálkodásuk sem nyerte meg tetszését, Várday Pál esztergomi püspök jut róla eszébe, aki, tisztesség ne essék szólván, »mindig az emberek szeme láttára az ujjával kotort az anusában; borzalom fogott volna el, ha vele együtt kellett volna safrányos levest ennem« – teszi hozzá méltánylandó iróniával. De ugyanó von érdekesen sokatmondó párhuzamot is: a törökök „nem akarnak dolgozni, csak a készre várnak; helyettük a foglyoknak kell dolgozniuk. Ilyen fából vannak faragva a magyar urak is, azért büntette meg őket az Isten, és veszítették el az országot.”

Tardy Lajos e szövegek együvé rendelésével és eligazító tanulmányával, alapos jegyzeteivel jelentős és hézagpótló munkát végzett, századok mulasztását törlesztette. Komoly része volt ebben *Boronkai Ivánnak* és *Kenéz Győzőnek* is, akik Tardyyal karöltve plasztikus, sohasem erőltetetten archaizáló, ám a kor nyelvét, szövegeinek hangulatát, fordulatait remekül felidéző fordítást készítettek.

Jankovics József

A Zrínyi-nyomda mini-hasonmásai a magyar nyomdászat történetéről (A Budai krónika, 1973; M. Tótfalusi Kis Miklós *Mentsége*, 1974; Bod Péter és a magyar nyomdászat, 1975; Landerer és Heckenast urak metszvényei, 1976; a köteteket bevezette – a két utóbbi esetében válogatta is – Haiman György, a tipográfia és kötésterv Erdélyi János munkája).

Folyóiratunk örömmel regisztrálta már, hogy a mini-kiadványok divatja során a régi magyar kultúra és irodalom értékeinek izléses népszerűsítésére is történnek kezdeményezések. A Pátria-nyomda, Földi Vilmos jóvoltából 1971 óta évenként a középkori magyar történeti irodalom alkotásaiból bocsát ki egy-egy kötetet (vö. ItK 1976. 550–551). Most arról számolhatunk be, hogy a Zrínyi-nyomda 1973-ban, a magyar könyvnyomtatás ötszázéves jubileumának évében egy tudományos szempontból sokkal ambiciózusabb sorozatot indított el: évente egy-egy hasonmás-kötetet szentel a magyar nyomdatörténet valamely fontos dokumentumának. A 60 × 40 mm nagyságú, könyvművészeti szempontból is mintaszerű könyvecskek a közölt szövegek, illetve képek kicsinyített hasonmását közlik, a vállalkozást – az évforduló jegyében – az első hazai nyomtatott könyv, a *Budai krónika* reprodukálásával kezdve.

A kötetek irodalom- és művelődéstörténeti értéke mindenekelőtt a közölt anyag kiválasztásának és a mintaszerű kis bevezető tanulmányoknak köszönhető. Mindkettő Haiman György munkája, aki számos korábbi értékes kezdeményezése után e mini-hasonmásokkal újabb nagy szolgálatot tett a magyar nyomdászat egészében még megíratlan története ügyének. Tótfalusi Kis Miklós monográfiusa érthetően a legnagyobb magyar nyomdásznak szentelte a második kötetet: megjelentette végre a *Mentség* hasonmás kiadását, bevezetőjében pontos áttekintést adva a mű utóéletéről.

Míg azonban a *Mentség*-kiadás inkább csak a hasonmás hiteles közzétételével jelent gyarapodást, hiszen Tótfalusi művének ezt megelőzően már öt modern kiadása jelent meg, addig a következő, harmadik kötet minden szempontból hézagpótló újdonság. *Bod Péter és a magyar nyomdászat* címen Haiman összeválogatta Bod legkülönbözőbb munkáiból a nyomdatörténeti vonatkozású részeket s ezeket közli olyman hasonmás-antológiaként. A gyűjtemény élére a Tótfalusi emlékének szentelt *Erdélyi féniks* került teljes terjedelmében, s ezt követik a más művekből vett szemelvények. Együtt tanulmányozhatjuk így Bod Péter valamennyi nyomdatörténeti érdekű írását, melyekből a magyar nyomdászat-történet első jelentős művelőjét ismerhetjük meg. Kiderül, hogy mint annyi más esetben, Bod Pétert ebben a vonatkozásban is kiemelkedő hely, sőt a kezdeményezés érdeme illeti meg. Haiman bevezető tanulmánya pedig első ízben jellemzi és értékeli a nyomdatörténész Bod Pétert, idézve és hasznosítva Bod naplójának nyomda- és kiadástörténeti adatait is. Haiman kezdeményezése egyúttal újabb figyelmeztetés arra, hogy mennyire ideje volna már Bod Péter monográfiáját elkészíteni.

Az 1976-ban megjelent, negyedik könyvecske már a XIX. századba vezet: a Landerer és Heckenast-féle nyomda fametszeteiből ad válogatást. 1843-ban és 1845-ben adott ki egy-egy mintakönyvet a két jeles nyomdász és kiadó, közölve 19, illetve 643 „metszvény-mintá”-t. Betekintést enged ez a kis kötet a képi kommunikáció hőskorába, megismertette az olvasót, illetve nézőt a magyar nyomdászat egyik fontos, múlt századi újításával.

Az eddig megjelent négy kötet alapján csak azt kívánhatjuk, hogy a Zrínyi-nyomda áldozatkészsége tegye lehetővé a sorozat folytatását és hogy Haiman György további forrás-értékű kis hasonmás-köteteket tegyen közzé a magyar irodalom- és művelődéstörténet javára.

Klaniczay Tibor

Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége” A Thököly-felkelés az európai közvéleményben Bp. 1976. Akadémiai K. 384 l.

Köpeczi Béla a kuruc szabadsághozgalmak második szakaszának, a Rákóczi-szabadságharcnak az európai közvéleményben keltett visszhangját néhány évvel ezelőtt igen hasznos,

tanulmányos könyvben ismertette. Jelen munkájában hatalmas forrásanyag bemutatásával teszi ugyanezt az első kuruc küzdelmekkel, Thököly felkelésével. Egykorú újságok, folyóiratok, pamfletek, történeti és földrajzi könyvek, szépirodalmi alkotások mélyreható vizsgálatával mutatja be, milyen fogadtatásban részesítette Nyugat-Európa a Magyarországon 1664-től 1699-ig terjedő idők eseményeit, Habsburg-ellenes megmozdulásait, a politikai és vallási szabadságért vívott küzdelmeit.

Meglepő a felderített dokumentumok nagy mennyisége, az a tény, hogy ezekben az évtizedekben mennyire az érdeklődés gyújtópontjában állott Magyarország, a magyar sorskérdés mennyire része volt a nagyeurópai problémáknak. Ennek az a legfőbb oka, hogy a magyar felkelés egyrészt kapcsolódott a török szövetséghez, és így szembekerült a keresztény szolidaritással, másrészt kapcsolódott az Ausztria és Franciaország közti ellentéthez, és részét alkotta a francia-Habsburg hatalmi harcnak. A zsarnokság elleni felkelés jogossága, a protestánsok üldözése, az erőszakos katolizálás és még több más elvi és gyakorlati, gazdasági, társadalmi kérdés felvetődése is hozzájárult, hogy a magyarországi események izgatták az európai közvéleményt.

Általános európai érdeklődést keltett a Magyarországon az 1660-as évek táján meginduló török háborúzás, Zrínyi törökellenes harca, az 1663–1664-i török hadjárat, a Szentgotthárdnál a nyugateurópai erők összefogásával aratott győzelem. Európai szenzáció volt a magyar főurak összeesküvése, ebben az irányított, franciaellenes közvélemény szerint XIV. Lajos intrikus szerepe. Felháborodást keltett a protestánsok üldözése, bár ez nem változtatott a protestáns hatalmak politikáján, valamint az sem, hogy az angliai viszonyok között a magyarországi állapotokat intő példaként emlegették. Felfokozódott az érdeklődés az 1680-as évektől a török várható újabb támadása, és ezzel kapcsolatosan Thököly szerepe miatt. Egy darabig az látszott előnyösnek, hogy Bécs kiegyezék a magyarországiakkal. Egyre erősödött azonban a keresztény szolidaritás propagálása, és Bécs felmentése után, majd a felszabadító háborúk sikereivel Európában – Franciaország kivételével – általánossá vált a magyar felkelés, Thököly elítélése. Ez azonban nem jelentette az érdeklődés megszűnését. Az még hosszú évekig tart, elsősorban Thököly személye iránt.

Köpeczi mérhetetlen mennyiségű publicistikai, politikai írást vizsgált meg részletesen és

mélyrehatóan; könyve az egykorú újság-, folyóirat-szemelvények, pamfletek, történeti és földrajzi könyvek kommentált repertórium, szakbibliográfiája. „A Thököly-felkelés a korabeli európai szépirodalomban” című fejezete pedig irodalomtörténeti vonatkozású. Betekintést nyerünk itt a kor irodalmi életébe, jellegzetes műfajaiba. Hőstetteket dicsőítő dalok, az ellenséget csúfoló rigmusok, történeti énekek, verses pamfletek, a törökellenes költészet alkalmi válfajai: rövid buzdító dalok, népi énekek, dicsőítő hősköltemények, eposzok, satírák keletkeztek nagy számmal latin, olasz, francia, spanyol, német nyelven szerte Európában, a korabeli közvélemény dokumentumaiként, melyekben (általában negatívan, azaz a Habsburg, katolikus propaganda értékelésének megfelelően) helyet kapott a magyar kérdés, a kurucok és császáriak harca, a török elleni háború, Thököly Imre, a magyar összeesküvők. A kuruc király élete tele volt kalandokkal; tragikus hős volt, aki bátran tűrte a megpróbáltatásokat, minden bajnak ellenállt. Méltó társa volt a Munkács védelmével egész Európában híressé vált Zrínyi Ilona. Életük a korabeli szépprózai termékek kedvelt témájává vált. Esztétikailag nem volt ugyan kimagasló E. W. Happel regénysorozata, de izgalmas olvasmányt jelentett éveken át az az öt kötet (a fia fejezte be a sorozatot egy hatodikkal!) „hadi román”, mely a bonyolult kalandokba torkolló szerelmi történetek keretében sok valódi eseményt is elmondott a kor magyar embereiről, Thököly politikájáról, viselt dolgairól. Franciaországban a prózában ekkor uralkodó műfaj volt a gáláns regény vagy „nouvelle”, „nouvelle historique”. A közönség szívesen fogadta a gáláns keretben jelentkező történelmet. Thökölyt mint regényhőst Jean Préchac népszerűsítette, nemcsak Franciaországban, hanem egész Európában. A *Le comte Tekely* (1686) c. regényét többször kiadták, Párizson kívül Amszterdamban, Kölnben is; lefordították olaszra, hollandra. És ez a Thököly-kép vált mintaképévé az európai gáláns regényeknek, novelláknak. A politikai, hadi események az iskolákban, udvarokban működő színműrokat, zeneszerzőket is arra indították, hogy drámai formában is foglalkozzanak velük. Ilyen munkákat Olaszországban, Ausztriában szereztek, a francia drámairodalomban a XVII. században Thököly nem jelent meg. Nagy sikerrel játszották azonban a XIX. század elején Pixérécourt: *Tekely ou le siège de Mongatz* c. drámáját.

A XVII. században még Nyugat-Európában sem differenciálódtak az irodalmi műfajok. A kor

jellemzője volt ott is a műfajok keveredése. És ahogyan a szépirodalom is publicisztikai célt szolgált, minthogy a szerzők nagyobb része ellene szólt Thökölynek, a kurucok mozgalmának, a politikai, publicisztikai irodalomnak is volt számos olyan vonása, mely ezeket a munkákat az irodalmi alkotásokhoz közelítette. Abban a híranyagban pl., amellyel a *Mercur galant* 1672-től a francia szalonokat ellátta, voltak gáláns történetek, alkalmi versek. Franciaországban már az 1660-as években divatja volt a verses újságoknak, melyek általában kéthetenként jelentek meg, s kellemes formában számoltak be a világ eseményeiről. Sok ilyen verset írt pl. Loret Zrínyi Miklósról. Robinet 1670-ben magyar vonatkozásban a Wesselényi-összeesküvésről, Zrínyi Péterről, letartóztatásukról, I. Rákóczi Ferenc mozgolódásáról tájékoztatott. (Somlyó György fordításában szemelvények találhatók Köpeczi könyvének 72–75. lapjain.) A 70-es évek második felében Laurent szólt a magyarországi zendülők dolgairól, a császár fenyegetett helyzetéről, többek között az 1677. okt. 10-én Nyalábvárnál a Boham parancsnoksága alatt francia pénzen Thököly seregeinek kötelékében harcoló zsoldosok győzelméről. A prózai beszámolókat is gyakran váltogatják verses részekkel. Józsa páterről hosszú históriát közölt pl. a *Mercur galant* 1678 novemberében.

A közvélemény formálásában a pamfleteknek fontos szerepük volt. Művelői között olyan személyeket találunk, mint Habsburg részen Franz Paul Lisola, J. N. Flämitzer, Leibniz; Hollandiában Pierre Bayle, Jean Leclerc; az angoloknál Needham Marchamot, Burnet püspök. Francia részről a legnevesebb pamfletíró Eustache Le Noble, akinek tevékenysége áthúzódott a Rákóczi-szabadságharc korára is.

A számtalan pamflet között egyre különösen szeretnénk felhívni a figyelmet, mivel tartalmi és formai jegyei egyaránt az irodalmi alkotások szintjére emelik. 1684-ben Kölnben jelent meg a *Conversations du Bouffon du Grand Vizir et de de celui de Tekeli sur les disgraces de leurs Maistres*. Thököly udvari bolondja beszélget benne a nagyvezér bolondjával az elmúlt hadjáratról. Az írás német eredetű; a szolgák szájába adja a nagyvezér, Thököly bírálatát éppúgy, mint Franciaország intrikájának elítélését. Érdekes módon felhasználja a nyelvi komikum számos elemét.

A magyar történetírás külföldi dokumentumaiból is hasznosnak tartjuk két munkának a kiemelését. Ezek Jean de Vanel:

Histoire des troubles de Hongrie és Jean Leclerc: *Histoire d'Eméric comte de Tekeli, ou Mémoire pour servir à sa vie* c. könyvei.

Jól egészíti ki a kötetet a 49 db egykorú grafikai ábrázolás a könyv Függelékén Cennerné Wilhelmb Gizella összeállításában. Kár, hogy szövegeik magyar fordításában sok magyartalanság, helyenként az érthetlenségig fokozódó nyakatekertség van. Szerencsére, a könyvben súlyban vannak a műfordítások, melyek jóval sikerültebbek a prózai fordításnál.

Hasznos lett volna névmutatóval ellátni a kiadványt. És szükséges lett volna a kiadónak nemcsak a szemnek tetsző kiállításra gondolni, hanem ügyelnie arra, hogy a 96 Ft-ba kerülő könyv többszöri olvasást is kibírjon, és ne hullon részekre a lapok első szétnyitásakor.

Varga Imre

S. Sárdi Margit: *Petrőczy Kata Szidónia költészeté*. Bp. 1976. Akadémiai K. 139 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 90.)

A kis könyv négy fő fejezetében áttekinti Petrőczy Kata Szidónia (1662–1708) életét, tisztázza verseinek kronológiáját, elemzi műveltségének forrásait – mindez bevezetésül szolgál a negyvenöt darabból álló költői életmű részletes vizsgálatához. A monografikus igényű munka minden korábbi, Petrőczy Kata Szidóniával kapcsolatos publikáció feldolgozását, értékelését tartalmazza, helyesbítve az előfordult pontatlan adatokat, s kijelölve a további kutatás feladatait.

Petrőczy Kata Szidóniának (egyébként az akadémiai kézikönyv és az 1972-ben megjelent Bibliográfia Petrőczyt ír!), a „kuruc király” Thököly Imre unokatestvérének szinte egész élete mostoha körülmények között telt el. Anyja, Thököly Erzsébet röviddel születése után meghalt, apja id. Petrőczy István részt vett a Wesselényi-összeesküvésben, aminek a család szétszakadása lett a következménye, a még gyermek Petrőczy Kata Lengyelországba került. Életének e korszakáról igen keveset tudunk. Az 1670-es évek végén atyja és két testvére (János valamint Miklós) halt meg. A költőnő és Pekry Lőrinc valószínűleg 1681-ben házasodott össze, a család (ifj. Petrőczy István kivételével) ezzel Erdélybe került. Petrőczy Kata Szidónia sorsa ezután sem könnyebbedett, tizenegy gyermeke közül csak öt nőhetett föl, ő pedig hűség hívesként követte férje nyugtalan, a magán- és közéletben egyaránt

változó állásfoglalásokkal teli életét. Csupán a legfontosabb epizódok Pekry pályafutásából: Teleki Mihály erdélyi kancellár familiárisa és besúgója volt (később ő juttatta börtönbe Pekryt), néhány év múlva áttért a katolikus hitre és Lipót császárt szolgálta, végül Rákóczi generálisa lett a szabadságharcban. (Az életrajzzal kapcsolatban meg kell említeni egy tényt, mely csak most, S. Sárdi Margit kutatásai nyomán látszik világosan: Pekry Lőrinc nem Teleki-ellenessége, hanem birtokgyarapítási szándéka miatt hagyta el Erdélyt 1689 őszén. 22) Petrőczy Kata egy ízben, a szabadságharc alatt fogságba is került férje átállása miatt, s élete szomorú eseményei feletti fájdalmát nem tarthatta magában: ennek tanúja három prózai írása, F. Mayer, illetve J. Arndt-fordításai, melyeknek részletesebb eszmei-irodalomtörténeti elemzése még hátra van. Versei szintén kényszerű önmagába-zárkózásának, vívódásainak, fájdalmának dokumentumai, s némelyiknek konkrét élményalapja is van. A könyv szerzője tisztázta az ismert források és az újabb tanulmányok alapján az életrajz vitapontjait, valamint az életműnek az életúthoz kapcsolódó megfeleléseit. Petrőczy Kata Szidónia költészetéről tett megállapításainak ez utóbbi az egyik kiindulópontja. Ennek alapján állapítja meg a versek hozzávetőleges kronológiáját, s az időrend alapján mutatja ki a lírai életművön belül húzódó fejlődésvonalat. Fontos, részletesen bizonyított filológiai felfedezése az, hogy a verseket tartalmazó kéziratos kötetet csak *részben* (egyötödében) írta saját kezével Petrőczy Kata Szidónia. A verseskötet előkerülése (1864 körül) óta a mai napig is meglévő irodalomtörténeti hagyományt – miszerint a könyvecske a költőnő által sajátkezűleg vezetett lírai napló – oszlatott el. A vers-témák vizsgálatával pedig megcáfolta azt a korábbi felfogást, amely tematikai ciklusokra osztotta az időrendben a kötetbe másolt-írt költeményeket.

A versek kronológiájának meghatározása után már elvégezhető a költői fejlődésrajz bemutatása-elemzése. Módszerét tekintve az elemzés nem vegytiszta: poétikai-stilisztikai-pszichológiai-eszmetörténeti-történeti szempontok egyaránt szerepet kapnak benne. Ezek szerint három költői korszakot különböztethetünk meg Petrőczy Kata Szidónia lírai művében. Az első, amely tizenhét verset tartalmaz, kb. 1690 utánig tart, a második (13 verssel) 1690–95-ig, végül a harmadik korszak (15 verssel, illetve fordítással) a halállal végződik. A szerző szerint a költőnő pályája önmagához visszatérő spirálhoz hasonlít-

ható, mely életrajzilag az Erdély–Felvidék–Erdély környezettel támasztható alá. Költészetileg az első szakasz a költői kifejezésmód megtelepedésének ideje, s a nagyrészt imákból álló versekben ugyanaz a hármasság gondolata fejeződik ki: a világ labirintus, melyben minden csapásnak tehetetlenül ki vagyunk szolgáltatva, s a megoldást csak Istenben találhatjuk meg. A második szakasz barokk felé hajló, kifejezésmódjában virtuózabb hangváltásának oka az Eszterházy Pál felvidéki szellemi körével való találkozás, és a világi témák megjelenése; végül az utolsó szakasz az érzelmi vallásosság egy formájába, a pietizmusba zárkózás tükrözi, de ezt már „csiszoltabb formában” kifejezve. Különösen figyelemreméltók az elemzés egyes részletei: a versszerkezetre vonatkozó, a mondatelemzés grammatikai kategóriáit felhasználó vizsgálatok, az önmegszólító verstípus korai változatairól szóló megállapítások, a XVII. századi kéziratos énekköltéssel és az autonóm költéssel vont párhuzamok, a hatások felkutatása, az ének- és szövegvers viszonyára való utalások, s végül a szerencse-téma elemzése Petrőczy Kata Szidónia költészetében. Viszont a költői korszakok *éles* elkülönítése a fejlődés meggyőző bemutatása ellenére sem indokolt. Ez abból is tapasztalható, hogy az egyes szakaszok jellemzésekor idézett példák közé más időszakban készült versek is belekeverednek (86, 91, 93, 107). Ezen túl a szerző helyenként olyan poétikai tulajdonságokkal támasztja alá fejlődés-tézisét, amelyekkel az ellenkezőjét is igazolni lehetne. Például gyöngeségnek tekinti azt a jelenséget, mely szerint a sorvég=mondattag határa és a strófa=mondat verstanigrammatikai szintek egybeesnek (82–83). A nyilvánvaló archaizmusnak ez a tünete éppen igényes költői eszközként is felhasználható: a régi magyar költészet, vagy akár a folklór alkotások tetemes hányadát is lehetetlen lenne emiatt a jelenség miatt poétikailag el-ítélnünk. A szerző rím-szemlélete, amelynek következménye a sorvégek automatikus lemet-
szése, és a rím��avak értékének szófajok szerinti meghatározása (valamint: a rím kedvéért van inverzió – 98–99), szintén nem tükrözöje a korszerűbb poétikai felfogásnak. A műfajelemzésről csak annyit: bár ennek anyaga, szempontjai szét-szórva voltaképpen együtt állnak a kötetben, sajnos elmaradt. Pedig akár az egyik legjobban sikerült részlet, a pietizmus lényegre törő, a célnak megfelelő összefoglalása nyomán is ki lehetett volna bontani az irányzat esztétikai-műfaji következményeit. A poétikai elemzés a versformák vizsgálatára is kiterjed, kár, hogy csak

az első két korszakról ad e tekintetben összefoglalást (97–98). Mindenesetre, a költői fejlődés korszakolását csak hasonló igényű vizsgálatokkal lehet majd maradéktalanul elfogadhatóvá tenni.

Befejezésül a kötet többi részletéhez szükséges néhány apró megjegyzést tenni. A költőnő bátyjának, Petrőczy Istvánnak egy részben titkosírásos levelét (21) talán sikerülne megfejteni Ötvös Ágoston: *Rejtelmes levelek* (Kolozsvár, 1848) című művének kulcsai segítségével. – A 106–7. lapon idézett Wathay-versekről aligha mondhatjuk, hogy a „korban” keletkezett, mivel kb. 80–90 évvel előbb íródott a költőnő verseinél. A szerző a Jenei-féle kiadást használja az RMKT XVII/1. helyett, de azt sem pontosan: vö. S. Sárdi: 106, Jenei: 74, RMKT: 169. lapok. – Fontos lenne megtudni Petrőczy Kata Szidónia egykori könyvtárának összetételét, mert így a hatásokra, mind a korábbi magyar költészetre, mind az európai (különösen a pietista-jellegű) irodaloméra feltételezések helyett pontosabban következtethetnénk. – A kötetről még csak annyit: kár, hogy hiányzik a végéről az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatban megszokott névmutató.

Hargittay Emil

Vendel-Mohay Lajosné: „Áll a régi ház még”. Szekszárd, 1974. Balogh Ádám Múzeum kiadása, 112 l.

Túláságosan is természetesnek tekintjük, hogy az írónak, mint állandóan az önszemlélet tükrébe pillantó embernek életében a szülőház és a dajkáló vidék ihletet szerepet játszik. Babits életművének megértéséhez mindenesetre a szülőföld és a családi otthon megismerése a szokottnál azért is fontosabb, mert a *Levelek Irisz koszorújából* verseinek keletkezése idején, levelezéséből és poétikai eljárásaiból következtetve 1905-ben, kialakította magának – a Freud előtti lélektanból és a posztchopenhaueriánus etikából kölcsönözve egyszersmind módosítva a fogalmat – az „erkölcsi emlékezet” (Gedächtnis), az ihletet kiváltó, személyiségformáló ős-élmény alkotó elvét. Az „erkölcsi emlékezet”, a személyes múlt ihletformáló szerepét tételesen először ideálképére, Aranyra ruházta (1. *Petőfi és Arany*), de mint „a szülőföld imaginációja”, ahogy a jelenség szűkebb érvényességi körét Kardos Tibor találóan elnevezte, Babits egész életművén végigvonul. Vendel-Mohay Lajosné könyve (szerk.: Gaál Attila) „a szülőföld imaginációját” a tárgyi és természeti környezet beszédes tükrében mutatja

be, s Babits Szekszárdjának általános és a családra vonatkoztatott histórikumából is tanulságos mozzanatokkal idéz föl. Ez a kiadvány rendeltetése szerint a Babits Emlékház katalógusa, s ennek a feladatának hasznosan, sőt tudományos hivatkozás nélkül is gondolatébresztően megfelel, ugyanakkor a művekben visszhangzó életrajzi és családtörténeti tényeket tanulmányszerűen kerekíti egészé. „Az emléktábla” c. első fejezet szerény címe ellenére bevezetés Babits költészetének a „genius loci”-t érzékeltető, világos világába. Előbb a szülői ház hangulatos környékét írja le Babits vallomásos prózái és lírikus szemelvényeivel hitelesítve a képet, majd a város vázlatos, de kifejező történetét s a költő anyai ágának, a Kelemeneknek szintén sűrített, mégis pontos szekszárdi életútját rajzolja meg: a ház architektúrájának és kialakulásának, valamint a *Halálfi* Cenci nénije, a nagyanya szülőjének az adatokig szabatos ismertetése a tágabb családi-baráti kapcsolatokkal összehangoltan, Babitsnak az otthonnal folytatott belső párbeszédét jelentő hazatérései krónikájával kiegészítve a pályakép megvilágításához is hozzájárul. „A kiállítás” c. fejezet mind az elrendezés tárgyi érdeméért, mind a belső tereknek az életútra és a műre rímelő értelmezéséért figyelemre méltó. A mai berendezés évtizedek viszontagságainak következtében nem minden részletében azonos a gyermekévek szobabelsővel, de a magyarázat mindig jelzi, hol fogadja korhű környezet a látogatót, és hol pótolta értő kézzel a költő vagy családja más esztendeiből származó bútorokkal a hiányt. Több kényszerű megoldást indokol az a tény, hogy az emelet ma is magánlakás, ezért csak a földszinti szobákat sikerült múzeális célok szolgálatába állítani. A szerző, mint az emléképület gondviselője, jogainak határáig így is plasztikusan idézi elénk „a báboskorlátot kedves népi bájjal utánzó esztergált farácsot az emeleten”, s a lépcsőt, melyről a Babits-kutatók tudják, milyen furán meghitt szerephez jutott a költő születésében. A fogadószoba bemutatása két nemzedék bútorzatán s az apa és a nagyanya nemcsak leírt, hanem életrajzi adalékokkal, továbbá a költő szavaival is színezett arcán kívül három tárgyi emlékcsoportot magyaráz.

Babits megértéséhez kevésbé jelentékeny fogódzót kínál az üvegszekrény tárgyi együttese, viszont annál fontosabb az elűnt „ében színű könyvelspolc” helyett a környezetbe illő könyvszekrényben a nemzedékről nemzedékre hagyományozott kötetek gyűjteménye, amelynek számos darabjáról *Az én könyvtáram* c.

cikkből vagy olvasmányélményeiről szóló vallo-másából tudunk, de a kiadvány mondhatnánk annotált, noha nem teljes bibliográfiának szánt felsorolását részben forrásértékűnek, részben későbbi tanulmány csirájának tekinthetjük. A harmadik emléktípus a falakon s az asztal-lapokon, üveg alatt minden más szobában is föl-lelhető, gonddal válogatott, kéziratok fény-másolata, bár mindenekelőtt a szekszárdi vonat-kozásúaké, s egyik-másik fakszimile a kritikai kiadásra várakozva variánsok leckéjével gazdag.

„A költő édesanyjának szobája” elsősorban a muzeális bemutatást dicséri, és ebben a fejezet-ben a szerző is a híven rekonstruált szobabelsőből a családregegy főbb szereplőienk mintáira kor-látozza különben friss szemű és beavatott kalauzolását. „A költő diákszobája”-nak szem-léltetése viszont már alkotáslélektani vázlatnak is beillik, mert Babits hajdani íróasztalával, a „gondolkodó szék” rangjára előléptetett, régi ülő-bútorral, a diákkori kéziratártnak föl-kent sublóttal meg a fényképekkel, fakszimilékkel a vonzó kilátású és a természet hangjait is befogadó helyiség a szerzőt az ihletett órák mértéktartó fölelevenítésére indítja; idézetei, mint általában mindenütt, nemcsak jól szemléltetik mondani-valóját, hanem távlatot is adnak neki. „A kis szoba” arra a kertre néz, mely nem egy Babits-vers motívumait juttatja eszünkbe, s a szerző joggal szenteli ezután utolsó fejezetét a gyermek-lélekekben vadonná nőtt, kedvesen szűk zöld-felületnek, de a szobácskában maradvá alig-hanem legtöbb irodalomtörténeti összefüggés föl-tárását ígérő darabjának a *paravánt, A gólya-kalifában* is említett, négyrészes spanyolfalat kell minősítenünk: nemcsak a korai biedermeier idő-szakából eredeztetett műtárgy szerintünk kései rokokó-reminiscenciákkal ékes, gobelin-hímzésű előoldala, hanem századvégi festmények repro-dukcióival telergasztott hátlapja miatt, amely mögött a gyermek Babits órákig szemlélődve álmodozott. A szerző tárgyismeretére vall, hogy a családregegyből és sok nagy versből ismert prés-ház fotójáról a színhelyet az emlékháznál tágabb körre bővíti; az előhegyi szülő valóságos és költői-írói világát festői szemelvényekkel, fakszi-milékkel, eredeti közlésekkel (pl. telekkönyvi rajzzal) s nem utolsó sorban saját képzelet-mozdító szavaival idézi az olvasó elé.

A kiadványnak a jó katalógusnál nagyobb az irodalomtörténeti értéke. A függelékként közölt, jegyzetelt „válogatás” három részre bontva rend-szeri Babits szekszárdi vonatkozású alkotásait,

végül a könyvet a legfontosabb életrajzi adatokkal kerekíti le. Néhány kisebb jelentőségű pontosításra épp ez a tágabb kitekintés ad alkal-mat. Így az *In Horatium* címének jelentése a vers szövegéből következően is „Horatius ellen”, s nem az ő „módján”; a hét *Paysages intimes*-ből csak a 3., 4. és 5. tartalmaz helyi motívumot; az *Aestati hiems* nem csupán otthoni tájrajz, hanem Szekszárdon is született, s nem Baján; végül a *Játszottam a kezével* Szilasi Vilmos könyv-példányának bejegyzése szerint „915. hajón, Bpest–Bécs” kéletkezett, bár a költő alighanem két ütemben, s két különböző múzsához írta. A válogatás eleve nem tart számat a teljességre, megjegyezzük azonban, a *Recanati, Éjszaka!, Asztalfiók, Kutban* s az *Anyám nagybátyja, régi pap* helyi színei miatt nem maradhat ki szekszárdi vonatkozású válogatásból.

Vendel-Mohay Lajosné könyvét remélhetőleg a Babits Emlékház rendszeresen kiadandó év-könyvei követik, hiszen a mind részletesebb irodalomtörténeti kutatás a jövőben szerintünk ilyen közlésformákat igényel. A megnyitandó emeleten kutató-szobát rendezhetnének be, mert a kiadvány tanúsága szerint a Babits-búvárlat bővebb helyi műhelyét is rátermett kéz irányítaná.

Rába György

Pap Károly: A fölbukkanó ember. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta Petrányi Ilona. Bp. 1977. Magvető K. 218 l.

A Pap Károly-életmű kutatójának, Petrányi Ilonának összeállításában megjelentek az író eddig kiadatlan – a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirtatárában őrzött – novellái és ugyanebben a könyvben láttak napvilágot a korábbi kötetekből kiszorult, folyóiratokban, napilapokban lappangó írások is. *A fölbukkanó ember* elé szintén Petrányi Ilona írt szép esszényelvről s a novelláknak az életműben való pontos elhelye-zéséről, ugyanakkor a gyengébb írások „diag-nózisairól” tanúskodó tanulmányt is. Hogy ez a „diagnózis” némelykor elnéző, abban nyilván nemcsak Petrányi Ilonának a Pap Károly-i életmű iránti szeretete játszik szerepet, hanem a kiadó profiljából következő bevezető tanulmány jelle-gének érthető obligát kötöttsége is.

A novellák egy része a húszas évek ismeretlen anyagát teszi közzé. Akad itt naivan didaktikus, igazságszolgáltató történet (*A termékeltenség*

itala), hűvös „interjú” forma, amelyben az író nem vállalja a riportalanyának kijáró iróniát vagy éppen szarkazmust, ezért az írás a moralizáló adoma színvonalára süllyed (*Interjú egy özvegy-asszonnyal*). Ezek a novellák feltehetően nem véletlenül kallódtak Mikes Lajos szerkesztői fiókjában. De itt mindjárt feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy olyan jelentős alkotó esetében, mint Pap Károly volt, az irodalomtörténetírásnak és a könyvkiadásnak kötelessége minden művet számba vennie. Ezekből a korai írásokból kiemelkedik a *Mic, a cic* c. novella, amelyben nagyon finom és megdöbbentő tanulságú pszichológiai megfigyelésekkel azt a folyamatot jeleníti meg az író, amikor az eltorzult személyiségű csavargó játéka a kegyetlenség brutalitásába csap át. (Persze a téma elemzésével nem járt „új vizeken” Pap Károly, hiszen már a Nyugat első nemzedéke meghökkentő erővel foglalkozott ezzel a mélylélektani folyamattal.) A *hetedik asszonyban* mintha a széles színskálájú képzeletvilágán és stiláris kísérletezéseiben belül is új hangot próbálgatna: a főhős – Szindbádra emlékeztető – múltba utazása valójában a múlt és a jelen között ver egy egységes időt jelentő hidat. Önéletrajzi kulcsnovella az *Ahasvér elbeszélése*. A Bécsben bolyongó volt vöröskatona írói kiválasztottságának dacos-ironikus vállalása a mű, de nem több ennél. Ezt a messianisztikus attitűdöt kérdőjelezi meg távolságtartó iróniával a *fölbukkanó ember*, majd helyezi a szimbolikus mesei világba a kesernyés kicsengésű *A szellő útja* c. novella. Ezek azonban csak az életmű lényeges motívumainak a genezisést mutatják, önmagukban jelentéktelen írások.

A novellisztika egészen más szférájába utalhatók a bezárt polgári életforma reménytelenségét és értelmetlenségét realista eszközökkel, hideg kívülállással, sőt helyenként jelentős erővel (*Álmatlanság*) érzékeltető írások. Az *Álmatlanságban* a zsidó polgári beltenyészet áporodott életvitelének olyan frappáns lélektani eszközökkel dolgozó kritikáját adja, mint a harmincas évek érett novellatjeiben Szomory. Gyengében sikerült a hivatalnoki-értelmiségi középosztály lassú halálra ítélt házasságának a bemutatása (*A fapapucskok*), ugyanúgy, mint a későbbi datálású *Lola napsütésben* c. elbeszélésben. Annál izgalmasabb az értéket sorvasztó vénkisasszonyi magányból való tragikus kitörési kísérlet markáns pszichológiai helyzetrajza. A *Kaland* hervadó vénkisasszonya már nem bízik a jóindulatú asszony férjszerző akciójában, csupasz őszinteséggel csupán szexuális partnert szeretne, akármilyen

megalázó módon is, akár egyetlen alkalomra. Ez az „elvégeztetett” előtti utolsó, kétségbeesett női fellobbanás valami groteszk, brutális őszinteséget hív életre: tudja, hogy kifestett, öreg arca szálnalmas, de a teste még eleven, talán még férfivágyat ébresztő. De a kétségbeesett bizonyítás hevében lemeztelenített teste elől undorral menekül a férfilista beszerzésére is vállalkozó asszony; így taglózza le a halál, amelyben az arca végre megbékül, már-már megszépülhet.

A harmincas évek érett elbeszéléseinek s főleg az *Azarel* c. regényének világába kalauzol a kötet több novellája. A születése „misztériumát” faggató kamasznak a szülői otthon, életforma elleni lázadása – amely az *Átváltozásban* kap majd igazi művészi rangot –, még csak mozaik-képekben van jelen a *Majd holnap!*-ban. Hasonló témakörben mozog a meglehetősen súlytalan *Libák* c. novella is, az *Ének* pedig a vidéki zsidó üzleti szellem keserű kritikája a gyermekkori nyaralás felelevenítésével. Annál figyelemreméltóbb a *Lépcsők*, a kötet egyik legjobb elbeszélése. A felnőtt ember szorongásai is rávetülnek erre a gyermekvilág ambivalens, mert a félelmet állandóan kiprovokáló játékaire. A gyerek számára ijesztőek a lépcsők, a lépcsőház félelmetes zugokba kigyózható kanyarulatai, a gyerekek együtt „mozgó” falak őt bezáró, megsemmisítő képzelete. Mindez ha nem is új hang a harmincas évek magyar irodalmában, de modern szorongásaival már előre, például Mándy prózájának irányába is mutat (*Lépcsők*).

Az Ady magyarság-tudatára emlékeztető, a zsidóságot ostromozva féltő, messianisztikus szenvedéllyel és alázattal megváltani-megváltogatni akaró igyekezet a kötet „apokrif evangéliumi példázataiban” (Petrányi találó definíciója) sajnos csak naiv, didaktikus tanmeséket eredményezett (*A jótékonyaságról, Bair-ed-Din*). Ezek közül a *Beszéd a kánai jegyesekhez* c. írás szélsőséges életöröm-tagadását és szexualitás-ellenességét még *A tisztá férfiúság* szerzője, Tóth Tihamér sem hiszem, hogy vállalta volna. Persze, emögött az aszexuális imperatívusz mögött nyilvánvalóan – az író ekkoriban már nagyon erősen foglalkoztató – újszövetségi testvérieség eszméjének parancsa húzódik meg. Nemcsak az életöröm érzéki, „keleties” felfogásával tagadja ezt a tanmesét az 1940-es datálású *Elindul egy író* c. írás, a kötet egyik legjobb darabja. Az emlékezés Az Est-lapoknál jelentkező író pályakezdését eleveníti fel: öniróniával, a „rejtélyes doktor” iránti igaz szeretettel, de talán némi burkolt szemrehányással is. Pap Károly itt úgy

vélekedik, hogy Mikes Lajos józan realitás-érzékekkel „eltérítette” őt lényeges írói témáitól, amelyek így csak a harmincas években teljeshettek ki.

Czére Béla

Tamás Attila: *Líra a XX. században* Bp. é. n. [1975.] Tankönyvkiadó, 131 l.

„Összefüggésvázlat”-nak, „színvázlat”-nak nevezi maga a szerző munkáját. Hangsúlyozza, hogy nem célja történelmi kronológia szerint, valamennyi nemzet XX. századi líráját számbavenni. Arra törekszik, hogy művészi jelenségeket hozzon közel és a „bennük kimutatható törvényszerűségekre” figyeljen. Az „egyazon korigényekhez igazodó” művészet áll érdeklődése középpontjában, felkeresve a különböző stílustörékvések, különböző elnevezésű mozgalmak közös vonásait. Nem áll szándékában az, hogy a századra jellemző költészetet a „modern” irányzatokra redukálja, mégis, előtérbe helyezi a nehezebben érthető és megértéséhez segítő.

Századunk lírájának bemutatásánál bizonyos fokig időrendben halad, a kialakulás folyamatát, a változatok, főbb költészetípusok létrejöttét követi. Mi változott meg a versekben előző költészetekhez képest? Miért és hogyan történt alapvető fordulat e század során az embereket körülvevő világban, az embereken és a lírikusi reagálásmódban? Tamás Attila Walt Whitman-tól T. S. Eliot-ig, Apollinaire-tól a konkrét költészetig a szemléletmód és ábrázolás lényeges átváltozásait kíséri figyelemmel. Teljesség igénytől teljesség igényig: így nevezhetnének egyéni rendező elvét. A technikai civilizáció, tudományos fejlődés, polgári demokrácia kibontakozását látja a whitmani világ-átfogás hátterében, majd az idegenség átélését, a zűrzavar felülkerekedését a nyugalanságtól átítatott Trakl, Rilke-versekben; az „értelem rendező erejének csak alig alávetett” kép és szó kapcsolásokban az izmusok költőinél. Az egyes költők, csoportok, példaként megidézett versek révén a versépítés, a látvány, a logikai és nyelvi kapcsolatok szétrobbanásának majd újraépülésének folyamatát idézi fel. Az 1917-es forradalmi poémák mintegy közjáték-

ként szerepelnek itt, a rejtett történelmi erőik időleges felszínre törésekor. A „törvények szigorához igazodó költők” (Oszip Mandelstam, József Attila, Zabolockij, Pilinszky) elsajátítják és meghaladják az avantgard irányzatok vívmányait, újratereztve a zárt formák fegyelmét. Tamás Attila nem titkolja, hogy az intellektuális költészet különböző változatait látja legjellemzőbbnek századunk lírájában. Idesorolja T. S. Eliot-tot, Kavafiszt, W. H. Audent, S. Spendert, B. Brecht-et, N. Hikmetet, J. Guillemt, Eluard-t, Aragont, Z. Herbertet, H. M. Enzensbergert, Juhász Ferencet, – különösen bizonyos költeményeiket. Külön kiemeli a személytelenség vonásait az „objektív lírát” (Vasko Popa, Follain, Weöres, Guillevic); az ősi-ösztönös, népbaladákéhoz hasonló hangvételt (G. Lorca, Nagy László, N. Guillén, Juhász Ferenc más versei). Új fejezetet szentel a teljességigény „nagyversei”-nek: Dylan Thomas, Eluard, E. Pound, Saint-John Perse, T. S. Eliot, Pablo Neruda, Juhász Ferenc nagy vállalkozásainak, melyeket úgy jellemez, mint „a Teljességgel való kapcsolatbalépés élményében” feloldódó költői személyiség alkotásait. Polgárjogot ad a „hagyományos” versfajtáknak is, kiemelve az árnyalatokban mutatkozó újszerűséget, s feltételezve, hogy talán még számunkra nem feltűnő kezdeményezések csírái is magukban hordhatják. A konkrét költészet esetében viszont (Garnier-testvérek, Gomringer, Huéard, Hirsal, stb. Tandori Dezső) nincs meggyőződve az irányzat gyökereis újdonságáról.

Amikor végezetül számot vet a szerző mindazzal, ami kimaradt kötetéből, akaratlanul is eszünkbe idézi: napjainkhoz közeledve egyre nagyobb teret nyert az ismertetés, leírás, felsorolás. Másként nem éreznék hiánynak azt, hogy nem sikerült minden nagyobb nevet szerepeltetnie. A leltár teljességénél fontosabb feladatot teljesít, ha eligazodáshoz segít, ha akár néhány lényegesnek bizonyuló támpontot nyújt a század remekműveitől blöffölésig ezer változatot magába foglalo lírai termésének megközelítéséhez. Tamás Attila itt a madártávlatú körképet, a választos ismertetést választja.

Széles Klára

Rónay György

(1913–1978)

Viszonylag korán szólította ki közülünk a sors Rónay Györgyöt. Talán kárpótlásul adatott számára (s a közelállók számára is) e korai végért, hogy munkából ragadta el nehéz betegsége. Rendezett és telt egész volt Rónay pályája. Nem csak azért, s nem is elsősorban azért, mert mesterségének szinte egész területét birtokba vette, otthonossá tette magának arra, mire életive lefelé hajolt. Szép verseskötetek, figyelemre méltó regények, kitűnő fordítások, megbecsült értekező írások váltogatták arányos ritmusban útján egymást. Az irodalommal való foglalkozás mindenfajta örömet és vesződségét, gondját és vigasztalását megismerte. Mégis nem ez a tárgyköri teljesség és arányosság kölcsönözte életének rendezett és telt karakterét. Az igény, amivel egy-egy munkához fogott, mindig azt a benyomást sugározta, hogy a maga szemléletén belül, lehetőleg teljes, minden tudatterületre s életmezőnyre vonatkoztatható felelethez kívánt jutni. A penzum-szerű feladatok is szemlélet- és személyiség-formáló munkákká lettek így kezében.

Mint az évgyűrűk, úgy táglultak s épültek szervesen, sajátként egymáshoz tevékeny életének különböző szakaszai, tárgykörei és tanulságai. Jól lehet követni munkásságában, kezdeti franciás, századfordulós műveltségét mint szélesítette ki s dúsította fel előbb a jelenkor francia irodalmával, majd a német klasszikával, aztán a német romantikával való foglalkozása. S mint itatta át s szűrte meg indulásának irodalmi ízlését, a késő Nyugat világát a régebbi magyar irodalommal, majd a 19. századdal való egyre mélyebb ismerkedése. Ő így azok közé a kevesek közé tartozott, akik felnövésük kora alapozó műveltségét nem tekintették egyedüli s minden mérésre alkalmas mércének. Ami annál is inkább érdem, mert a Nyugat különböző korszakának neveltjeit – alighanem a nagy korszak ígézete révén – nagyon is kísértette s kísérti máig ez a veszély.

Bizonyosan volt része a szűrésnek és dúsításnak abban is, hogy ifjúsága idejének szezonműfaját, a túlfrappirozó, a túldíszített, túlérzelmi élményreprodukáló esszét a maga pályáján egyre inkább a nehezebb fajsúlyú, a gondolatot adó esszé tanulmány irányába munkálta át. Igazi tanulmányt ugyan viszonylag keveset írt, de sohasem elégedett meg az intuíción, a ráérzés, a rezonancia, az asszociáció, az ötlet, a reprodukálás kínálta anyag formábaöntésével, mint annyian nemzedékéből s az előtte járó nemzedékekből. A kutatás és végiggondolás szorosan hozzátartozott literátus alkatához, akár kinőtt abból, akár hozzáért ahhoz.

Az irodalomtörténetírás így nevét nemcsak mint szépíróét s mint szépen író esszéistáét, hanem mint a maga jeles munkását is számon tartja. Első tanulmánykötetében, a *Szűzek koszorú-jában* (1936) még egyszerre van jelen keletkezése korának könnyeden koncipiálól kedve s pszichológizáló hajlama a humanizmus fölfedezésének valódi történeti örömeivel és tárgyias földadatérzékelésével. A *Petőfi és Arany között* (1958) c. könyv nagyságú esszéje már tanulmányba megy át. Az élmény pszichológizáló rajzolása már nem elégti ki; a történeti interpretáció tárgyszerű, érvelő s adatolt válfaja immár a cél; miként változik át az objektív megismerés és ábrázolás célkitűzése és bizalma a szubjektív megérzés és megjelenítés szinte egyeduralmú törekvésévé: ezt vizsgálja. S bár e törekvés magyarázatában néha-néha visszatér a panpszichologizmus, s érzékelhető a társadalmi s a gondolkodástörténeti váz törekvése – a történeti folyamat sokrétű, tárgyas megragadásának s bemutatásának igénye az elsődleges benne. Eredményei e félszázad szintetikus ábrázolásának nem nélkülözhető építőköveit nyújtották. Más szemszögből szerencsés módszerű a Nyugat nemzedékeinek egyes hozzá közel álló tagjairól készített portrékötete. A felnőtt ember élettapasztalatának mérlegelő józansága, az európai irodalom ismerőjének arányosító szembeállítás, a műalkotás keletkezését belülről látó írónak mester-

ségbeli tudása együtt segíti egy-egy arc meggyőző megvilágításában egy-egy életmű néhány alapvonásának rögzítésében. S hogy mennyire nem csak földolgozási anyag, önkifejezési lehetőség, formálási alkalom volt számára az irodalomtörténettel való foglalkozás, klasszicizmus-tanulmánya kitűnően tanúsítja. Szemlélete, magatartása, sőt írásmódja is mintegy átvődött a Goethe-kor nagy eszményeivel, az értelem világosságával, a kifejezés tisztaságával, az állásfoglalás komolyságával, egyszerűségével és méltóságával. Nem szabad említetlenül hagyni lapjában s másutt közölt bírálatait irodalomtörténeti munkákról. Ha néha tán ifjúsága divathangjait idéző kevésbé érdemes műveknek is nyújtott pálmát, ítélete rendszerint biztos, részrehajlás nélküli, sokoldalú mérlegelés egyszerű előadású megnyilatkozása volt, amely – tán mert szerzője nem volt rendeltségi viszonyban a diszciplína láncában – gyakran többet és figyelemre méltóbbat mondott, mint a szorosabban vett szakmabeliek kritikái.

Ereje teljében, rendezett pályája kiteljesülésében ment el Rónay György, hanyatlás nélkül. Vigasz ez a kárpótlás, bármi keserű is, a veszteségért, amit korai halála a literátus közműveltségnek jelent.

Németh G. Béla

„A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” kutatása nemzetközi problémabizottsága megalakulásáról

1978. február 21–23-a közt Moszkvában tanácskoztak *A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei* kutatását koordináló ún. *problémabizottság* alakuló ülésére a szocialista országokból érkezett tudósküldöttségek. Jelen voltak Bulgária, Csehszlovákia, Kuba, Lengyelország, Magyarország, Mongólia, az NDK és a Szovjetunió képviselői. A magyar delegációt Szabolcsi Miklós akadémikus, ügyvezető intézeti igazgató vezette.

M. B. Hrapcsenko akadémikus és G. P. Berdnyikov levelező tag, a Gorkij Intézet igazgatója, a Problémabizottság elnöke méltatták azokat az eredményeket, amelyeket a szocialista országok kutató-intézetei a két- és többoldalú együttműködésben az elmúlt időszak során elértek. A tanácskozás résztvevőivel egyetértésben állapíthatták meg, hogy megérett az idő a magasabb szintű közös munkára, amelynek koordinálását a most megalakult Problémabizottság hivatott elvégezni.

A koordináló szerv a nemzeti szekciókra támaszkodva segíti megvalósítani mindazokat a közös kutatásokat, amelyek a korábbi időből származnak, és amelyek az intézetekben és az egyetemeken folyó kutatásokra támaszkodva az irodalomtudományi együttműködés négy fő irányához kapcsolódnak. (Ezek: A világirodalom története; Az általános és a különös a szocialista országok irodalmában; A jelenkori realista irodalom; A modern irodalomtudomány módszertani és irodalomelméleti kérdései.)

A Problémabizottság egyidejűleg jóváhagyta és egy-egy ország irodalomtudományi munkacsoportja koordinálására bízta azokat a témákat, amelyek előkészítettségükönél fogva alkalmasak arra, hogy a sokoldalú együttműködés programjába iktassák őket. Ezek a következők: Huszadik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődésének problémái (Magyarország); Az imperialista korszak amerikai irodalma és a mai ideológiai küzdelem (NDK); A barokk és a romantika lényegi vonásai és nemzeti jellegzetességei az európai irodalmakban (Lengyelország); A szépirodalom szerepe a fejlett szocialista társadalom építése során (Szovjetunió); A realista irodalom és a latinamerikai forradalmi mozgalom (Kuba); Ideológiai harc és a jelenkori irodalomtudomány és esztétika aktuális problémái (Bulgária); A kapitalista fejlődés szakaszát átugró népek nemzeti irodalmi fejlődésének sajátosságai (Mongólia); Az irodalmak összehasonlító vizsgálatának módszertana (Csehszlovákia).

A Problémabizottság 1979-ben Berlinben, 1980-ban pedig Budapesten tartja soron következő ülését, ezeken dolgozzák ki a többoldalú kutatások távlati tervét a: 1980–85. évekre.

A Nemzetközi Irodalomtudományi Problémabizottság magyarországi *szekciója* a moszkvai ülést követően, március 15-én megalakult, elnöke Sötér István akadémikus, intézeti igazgató, a Problémabizottság állandó magyar képviselője, helyettese Bodnár György főosztályvezető. A szekció tagjai: Egri Péter egyet. tanár, Juhász Péter tud. csoportvezető, Király István akadémikus, egyet. tanár, Szili József oszt. vezető, Szabolcsi Miklós akadémikus, Vajda Gy. Mihály egyet. tanár; a szekció titkára Illés László.

A Problémabizottság döntésének megfelelően 1978. márc. 8-án megalakult a *Huszedik századi humanista művészek eszmei-esztétikai fejlődésének problémái* című téma intézeti koordináló csoportja, amelyet Szabolcsi Miklós irányít, helyettese Illés László. A csoport tagjai: Bodnár György valamint József Farkas osztályvezető, titkára Kovács József tud. munkatárs. A koordináló csoport április 12-i ülésén megtárgyalta, majd június 21-én a magyar szakértői értekezlet elé bocsájtotta vitára a téma kidolgozásának elvi és gyakorlati kérdéseit összefoglaló elaborátumát. Megtörténtek egyúttal a kezdő lépések a koordináló csoport nemzetközi tagjainak a munkába történő bevonására.

Az MTA Irodalomtudományi Intézete által koordinált téma kutatásának *indokolása*: Az egyes nemzeti irodalmakban viszonylagos teljességgel feltárták már a kutatók a forradalmi munkásmozgalomhoz csatlakozó művészek és írók pályafutását és teljesítményét. A szocialista világirodalom törvényszerűségeiről már sok adalékkal rendelkezünk. Ugyanakkor ismeretes, hogy a szocialista eszmék kisugárzása következtében számos jelentékeny polgári író közeledett a szocialista törekvésekhez és vállalt közösséget esetenként a szociális elkötelezettség és az antifasizmus jegyében a kommunista írókkal. Ez a közeledés nem minden esetben volt egyenes vonalú és problémamentes, ellenkező példák és következtetések is előfordultak, de bizvást megállapíthatjuk, hogy a marxizmus-leninizmus eszméi, a nemzetközi munkásmozgalom, az 1917-es szocialista forradalom, a szocializmus megvalósítása a Szovjetunióban, a náciizmus elleni harc és a jelenkori történelmi események folyamatában a szocialista világrendszer vonzása több mint félszázada befolyásolja, állásfoglalásra és dialógusra készíti a polgári irodalmat és a maga hatókörébe vonzza a művészek széles rétegeit mind a kapitalista országokban, mind a harmadik világban. E körülménynek mélyreható eszmei-esztétikai következményei vannak, s a kutatások éppen ezt a szférát kívánják feltárni. Ily módon a téma kutatása nemcsak történeti studiumokat tesz lehetővé, hanem a „szövevényesek” kérdéskörében jelenleg is igen aktuális politikai és művészeti kérdéseket érint. A téma kifejtése alkalmat ad e folyamatok törvényszerűségei elvi-elméleti megalapozására. *A megvalósítás körülményei*: Célszerűnek tetszik a kutatást két ötéves terv során lebonyolítani. Az első fázisban egy tanulmánykötet készül el, amely a legfontosabb irodalmakból 1–3 jellemző *írói portrét* tartalmaz s a bevezető tanulmány rámutat az általános vonásokra. A második fázis végére készülnek el azok a tanulmányok, amelyek az egyes nemzeti irodalmak *egészét* átfogva vázolják fel a témát s a bevezető tanulmány – ezúttal teljesebb anyagra támaszkodva – vonja le az elvi következtetéseket.

I. L.

Konferencia Vitkovics Mihály születése 200. évfordulója alkalmából

Az MTA Irodalomtudományi Intézet és az újvidéki „A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete” között létesült megállapodás szerint két évenként kerül sor a komparatisták értekezletére, amelyen részben a délszláv-magyar összehasonlító kutatások *időszzerű* kérdéseit, részben egy-egy évforduló alkalmából az összehasonlítás *történeti* kérdéseit tárgyalják-vitatják meg. 1978. június 6-án Újvidéken Vitkovics Mihály, a szerb-magyar író születésének kétszázadik évfordulója tiszteletére rendezett értekezlet is ebből a célból ült össze. Az értekezlet lehetőséget biztosított arra, hogy ne csak Vitkovicsnak inkább fejlődéstörténeti jelentőségű szerb, illetve magyar irodalmi termését vegye szemügyre, hanem tágabb értelmű, elméleti következtetésekre lehetőséget adó problémákra is rámutasson. Ilyen volt a kétnyelvűség szerepe Keletközép-Európa ébredő nemzeteinél, a klasszicizmusok kérdése, valamint Pest-Buda szerepe a szerb irodalmi mozgalmakban. *Szeli István* üdvözlő szavai után nyolc előadásra került sor. *Sziklay László* a kétnyelvűség költészeti vonatkozásait tárta föl, *Póth István* az Egyetemi Nyomda és általában Pest-Buda jelentőségét vizsgálta meg a XIX. század elejének szerb irodalmában. *Vuicsics D. Sztoján* Vitkovicsot szerb íróként mutatta be, *Sulc Magdolna* Vitkovics és Vuk Karadžić kapcsolatát elemezte. *Pavlič Milorad*, az újvidéki egyetem bölcsészkarának dékánja, maga is jelentős író és műfordító, irodalomtörténész Vitkovics klasszicizmusának néhány jellegzetességét dokumentálta, *Fried István* a Vitkovics-típusú költészet helyét kereste a keletközép-európai klasszicizmusok együttesében. *Bori Imre* Vitkovics eddig kevésbé vizsgált „A költő regénye” című művéről szólt, míg *Lókös István* Eger szerepét méltatta a vitkovicsi életműben.

F. I.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Вашархейи, Ю.</i> : Два венгерских подражателя Цицерону из XVI века	273
<i>Немеди, Л.</i> : Патриотическое Венгерское Общество (1779—1780)	286
<i>Сайбели, М.</i> : Последний набросок Вёрёшмарти («Дни твои сочтены»)	303
<i>Кабдебо, Л.</i> : Жанровая форма лирического цикла Лёринца Сабо «Стрекот кузнечиков»	321

Краткие сообщения

<i>Барта, И. мл.</i> : Два астрономических стихотворения Януса Паннониуса	340
<i>Биро, Ж.</i> : Мотив смерти в последнем периоде творчества Радноти («Небо пенится»)	345

Анализ художественного пороизведения

<i>Лёринци, Х.</i> : От отрицания мечты — к иллюзии (анализ романов Дьюлы Тёрёка «В пыли» и «Кольцо с зеленым камнем»)	354
--	-----

Документация

Незаконченная статья Дежё Пайжа о Янусе Паннониусе (Публикация <i>Хорвата М.</i>)	364
<i>Петерфи, И.</i> : Письмо Адама Хорвата к Яношу Чутору	370
<i>Д. Семзё, П.</i> : Материалы о последних годах Яноша Вайды	377

Обзор

Иштван Шётер: От Вертера к Сильвестру (<i>Фенё, И.</i>)	382
Ласло Орос: Даниэль Бержени (<i>Сайбели, М.</i>)	386
Документы о стиле венгерского импрессионизма (<i>Пор, П.</i>)	388
Историки-гуманисты (<i>Боронкаи, И.</i>)	391
Поэзия эпохи Габора Бетлена (<i>Бан, И.</i>)	396
Полное собрание стихотворений Эндре Ади (<i>Петер, Л.</i>)	399

Хроника

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS

150. ÉVÉBEN

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1978. V. 31. — Terjedelem 12,6 (A/5 ív)
78.5839 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 13 Ft

Előfizetés egy évre: 66 Ft

INDEX: 25.401
ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

Vásárhelyi, J.: Deux cicéroniens hongrois du XVI ^e siècle	273
Némedi, L.: La Société Patriotique Hongroise (1779—1780)	286
Szajbély, M.: Le dernier fragment de Vörösmarty (<i>Ton jour est en décroissant . . .</i>)	303
Kabdebó, L.: La forme d'art du volume intitulé <i>Musique de cigale</i> de Lőrinc Szabó	321

Bulletin

Bartha, L. jun.: Deux poème astronomiques de Janus Pannonius	340
Bíró, Zs.: Le thème de la mort dans la dernière période de la poésie de Radnóti (<i>Ciel écumeux</i>)	345

Analyse d'oeuvre

Lőrinczy, H.: De l'état sans rêveries à l'illusion. (L'analyse des romans de Gyula Török, intitulés <i>Dans la poussière</i> et <i>La bague à pierre verte</i>)	354
--	-----

Documents

Une étude inachevée de Dezső Pais sur Janus Pannonius (Publiés par Horváth, M.)	364
Péterffy, I.: Une lettre d'Ádám Horváth à János Csutor	370
D. Szemző, P.: Contributions aux dernières années de János Vajda	377

Revue

István Sötér: Werthertől Szilveszterig. (De Werther à Szilveszter.) (<i>Fenyő, I.</i>)	382
László Orosz: Berzsenyi Dániel. (Dániel Berzsenyi.) (<i>Szajbély, M.</i>)	386
Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról. (Études sur le style impressionniste hongrois.) (<i>Pór, P.</i>)	388
Humanista történetírók. (Historiens humanistes.) (<i>Boronkai, I.</i>)	391
Bethlen Gábor korának költészete. (La poésie de l'époque de Gábor Bethlen.) (<i>Bán, I.</i>)	396
Les poésies complètes d'Endre Ady. (<i>Péter, L.</i>)	399

Chronique

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbőlítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postai utalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámmal. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 66, Ft

1 szám ára: 13, Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

